

Міністерство науки і освіти України
Харківський національний автомобільно – дорожній
університет

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
З дисципліни
«Економічна теорія»

Укладач: Попадинець О.В.

Харків, 2018

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

До друку і в світ дозволяю

Перший проректор

Гладкий І.П.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни „**ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ**”

для студентів автомобільного факультету (2АП, АПТ)

всіх форм навчання

Усі цитати, цифровий, фактичний
матеріал та бібліографічні
відомості перевірені, написання
одиниць відповідає стандартам

Затверджено методичною
радою університету,
протокол №
від _____ 200__ р.

Упорядники:

О.В.Попадинець

Відповідальний за випуск:

Харків ХНАДУ – 2018

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни „**ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ**”
для студентів автомобільного факультету
всіх форм навчання

Затверджено методичною радою
університету,
протокол №
від _____ 200 ____ р.

Харків – 2018

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ з дисципліни «Економічна теорія» для студентів
автомобільного факультету всіх форм навчання

Автор: Попадинець О.В.

Кафедра економіки і підприємництва

Тема 1. Предмет і функції економічної теорії.

План

- 1. Зародження і еволюція політичної економії**
- 2. Основні напрями сучасної економічної теорії**
- 3. Предмет і функції економічної теорії**

1. Зародження і еволюція політичної економії

Економічна наука як система поглядів, знань, законів, що відображають господарське життя людського суспільства склалася досить недавно - у XVIII-XIX ст. Однак важко уявити, що існували коли-небудь часи, в які людей не цікавили б проблеми багатства: його одержання, нагромадження, використання тощо. Отже, розгляд певних економічних проблем ми знаходимо в найдавніших пам'ятках історії людства.

У найдавніших письмових джерелах Єгипту, Месопотамії, Індії, Китаю розглядаються в основному питання економічної політики і управління державою. Зокрема, в "Законах царя Хаммурапі" (Месопотамія, Вавілон, XVIII ст. до н.е.) заборонявся продаж за борги земельних наділів військових та деяких інших категорій підданих; боргове рабство обмежувалося 3 роками не залежно від суми боргу; обмежувався позичковий відсоток (20% по грошових позичках, 33% - по натуральних), захищалося право власності та інтереси сторін у господарсько-правових угодах.

У творах мислителів Стародавньої Греції зустрічаються вже ідеї, що стосуються власне економічної теорії (об'єктивні закономірності господарського життя). Зокрема, Ксенофонт (біля 430-355 рр. до н.е.) звертає увагу на залежність майстерності від рівня поділу праці, а сам поділ праці залежить від розміру (місткості) ринку. Гроші він розрізняє як засіб обігу і скарб.

Платон (428 або 427-348 або 347 рр. до н.е.) в творах "Держава" і "Законои" робить одну з перших спроб створити проекти ідеального суспільства. У "Політиці" або "Державі" Платон систематизує потреби людини і пов'язує їх задоволення з поділом праці, зазначаючи, що потреби і поділ праці є причинами виникнення міст. Гроші, на його думку, виконують не лише функції засобу обігу та скарбу, але і міри вартості. У трактаті "Закон" філософ торкається проблеми співвідношення багатства і бідності.

Найвищого рівня економічна думка античності досягла в творах Арістотеля (384-322 рр. до н.е.) "Нікомахова етика" та "Політика". Господарську діяльність, спрямовану на задоволення потреб, він назвав економікою (ойкос - дім, номос - закон). Ту ж частину господарської діяльності, що спрямована на збагачення, Арістотель називає хрематистикою (від хрема - майно, багатство) і зазначає, що жадоба наживи не знає меж. Філософ засуджує хрематистику і, відповідно, її основу - лихварство і торгівлю з метою збагачення. Торгівля задля задоволення власних потреб визнається необхідною. Арістотель одним з перших звернувся до аналізу суті процесу обміну. "Все, що бере участь в обміні, має бути певним чином зіставним", - пише філософ. І досі в економічній науці немає єдиного погляду на те, що ж саме робить товари сумірними. Одні (зокрема Д.Рікардо, К.Маркс) вважають, що основою сумірності є затрачена людська праця, інші (зокрема Тюрго, маржиналісти) - її вбачають у потребах, у товарах та їхній корисності.

Економічна думка середньовіччя переважно ґрунтувалася на господарських ідеях Біблії, Корану та інших релігійних джерелах. Пануюче натуральне господарство не вимагало глибоких теоретичних узагальнень.

Пожвавлення господарського життя і зародження нового способу господарювання розпочалося насамперед у торгівлі. Теоретичні узагальнення економічних проблем відповідно теж стосувалися у першу чергу проблем торгівлі. Цей напрямок економічної думки згодом (у XVIII ст.) одержав назву меркантилізм (від іт. "mercante" - купець, торговець). Розрізняють ранній (кінець XV- XVI ст.) і пізній (кінець XVI- XVII ст.) меркантилізм. Ранній меркантилізм називають ще монетарним, його представники виступали за заборону вивезення золотих

грошей з країни, за сувору державну митну політику, а пізній меркантилізм - так званим торговим або балансовим. Ідеологи цього напрямку вважали, що гроші, вивезені з країни, дадуть змогу на зовнішньому ринку заробити торгівлею більше грошей і держава стежитиме не за тим, щоб не вивозили золото та срібло з країни, а за тим, щоб ввозили більше, ніж було вивезено. Спільні риси раннього і пізнього меркантилізму: а) основна сфера дослідження - торгівля, обіг; б) основною формою існування багатства вважається золото і срібло; в) конкуренція вважається шкідливою; г) необхідне втручання держави в економічне життя, зокрема проведення політики протекціонізму: захисту вітчизняного ринку і вітчизняних купців; д) приділяється певна увага ремісництву. З меркантилізмом пов'язане виникнення назви науки "політична економія". У 1615 р. Антуан де Монкретьєн видав "Трактат політичної економії", в якому пропонує королю Франції проводити економічну політику заохочення торгівлі, доводить, що остання є головною ціллю виробництва, тому що недостатньо виробити продукт, а його потрібно ще продати. Найвидатніші представники меркантилізму : Томас Мен, Уільям Стаффорд (Англія), Б.Даванзатті, Г.Скаруффі (Італія).

Згодом основна увага дослідження переноситься зі сфери обігу у сферу виробництва. Вперше об'єктом вивчення сферу виробництва зробили французькі економісти, які назвали себе фізіократами (від фр. "physiocrates", гр. "physis" - природа, "cratos" - влада). Очолив цей напрямок Франсуа Кене. Фізіократи запровадили поняття чистого продукту (ціна виробленого продукту за відрахуванням витрат виробництва). Вони вважали, що саме чистий продукт визначає приріст народного багатства (що в цілому правильно). Але, на думку фізіократів, чистий продукт створюється тільки землею, тобто в сільському господарстві. Продуктивною, відповідно, визнається лише сільськогосподарська праця, а землероби - продуктивним класом. Будь-яка інша праця, на думку Кене, не продуктивна, і відповідно представники всіх інших видів діяльності утворюють безплідний клас. Окремо виділяється ще клас землевласників. Земля, на їхню думку, є найбільшою цінністю.

Основні ідеї, що об'єднували школу фізіократів: а) держава не повинна втручатися в економіку; б) продуктивною є тільки сільськогосподарська праця; в) необхідність введення єдиного земельного податку.

Особливою заслугою Ф.Кене є створення "Економічної таблиці" (1758 р.) - першої схеми процесу суспільного відтворення, де економіка вперше розглядалася як круговий потік продуктів і доходів.

Особливий вплив на розвиток світової економічної думки мала англійська класична політична економія. Найвидатнішим представником цього напрямку був Адам Сміт (1723-1790). Його "Дослідження про природу і причини багатства народів" (1776 р.) або "Багатство народів", як цю книгу найчастіше називають зараз, є взірцем глибокого, прискіпливого та неупередженого аналізу. Дехто з сучасних дослідників вважає, що в цій книзі в зародку існують усі сучасні підходи до аналізу економіки. Основні напрямки дослідження у Сміта:

1. Поділ праці : а) універсальність (від операцій до професій і далі до класів та поділу країни на міста і села); б) ступені поділу праці, відкриває таке явище як технічний прогрес (саме поділ праці дає простір створенню машин).

2. Поняття цінності : а) корисність речі ("цінність" для споживання); б) мінова цінність (цінність у обміні"). А.Сміт звертає увагу на процес обміну як економію праці (віддаючи продукти своєї праці, кожен ремісник натомість одержує те, що він робити не вміє і на виробництво чого йому довелося би затратити значно більше праці, ніж спеціалісту. Тобто в обміні кожен одержує більше, ніж віддає). До Сміта завжди прибуток в обміні однієї з сторін розглядався як збиток для іншої.

3. Ціна будь-якої речі, на думку А.Сміта, складається з трьох частин: плати за працю, земельної ренти та прибутку на капітал. Відповідно до джерел доходу суспільство поділяється на три класи: наймані робітники, землевласники та капіталісти-підприємці.

4. Вплив на економіку вільної конкуренції та монополії.

5. Стани економіки: зростання, спадання та застій.

6. Досліджував процес нагромадження капіталу та суспільного відтворення.

7. Захищаючи принципи природної свободи, А.Сміт визначає досить суттєві функції

держави: а) забезпечувати таку діяльність, яка не можлива або не вигідна для приватного капіталу (освіта, зв'язок, транспорт тощо); б) підтримувати режим природної свободи (правовий та економічний захист свободи конкуренції); в) захист життя, свободи та власності громадян.

8. Формулює поняття "невидимої руки", що спрямовує виробників, які мають на меті власні вигоди, піклуватися про потреби та інтереси суспільства. Тепер це називається система економічних законів.

Найбільш відомим послідовником А.Сміта був Давид Рікардо (1772-1823). Він аналізував економічні процеси у період так званого промислового перевороту, коли був здійснений перехід від мануфактурного до великого машинного виробництва. Рікардо вважав, що джерелом вартості є тільки людська праця. Вчений приділив значну увагу проблемам грошей, зокрема паперових, заробітної плати й прибутку, земельної ренти, обороту капіталу та захищав принципи економічного лібералізму. Водночас розробив теорію зрівняльних переваг, яка і досі застосовується для досліджень у галузі взаємовигідної зовнішньої торгівлі та міжнародного поділу праці.

У 1817 р. вийшла у світ його основна праця "Засади політичної економії й оподаткування". В ній Рікардо розробляв кількісну теорію грошей, згідно якої вартість грошей встановлюється у сфері обігу і залежить від їх кількості. Він був прихильником заміни металевих грошей паперовими і вірив, що паперових грошей не буде випущено більше, ніж потрібно. Досліджуючи заробітну плату, вчений виділив також номінальну заробітну плату як грошовий вираз ціни праці і реальну заробітну плату як її натуральний вираз.

Д.Рікардо, як і А.Сміт, доводив, що прибуток підприємця втілює неоплачену працю найманих робітників. Він вважав, що вартість товару завжди розпадається на заробітну плату і прибуток, які перебувають в оберненому співвідношенні: збільшення або зменшення заробітної плати викликає протилежні зміни прибутку.

Класиками англійської політичної економії А.Смітом і Д.Рікардо було започатковано трудову теорію вартості. Певний вплив на світовий розвиток економічної думки мали дослідження Карла Маркса (1818-1883). У "Капіталі" (1т. 1867р.) він дав глибокий аналіз тогочасного процесу виробництва, зосереджуючи увагу на його недоліках та суперечностях. Особливу увагу дослідник звернув на проблеми створення прибутку, або додаткової вартості. К.Маркс довів до рівня наукової теорії ідею класиків політичної економії про двоїстий характер праці, розвинув трудову теорію вартості, обґрунтував прогресивну роль акціонерної власності, розкрив суть абсолютної ренти і т.п.

Вчення Маркса мало і серйозні недоліки. Зокрема, він недооцінив роль приватної власності, в тому числі приватної трудової у людському суспільстві, а абсолютизував роль державної власності. К.Маркс необґрунтовано вважав джерелом вартості тільки працю найманих робітників, ігноруючи при цьому працю підприємців. Марксистська теорія переоцінила роль великого виробництва в економіці суспільства. Маркс мало уваги приділив закону попиту і пропозиції і т.д. Ця теорія зазнала критики з різних позицій, але мала неабиякий вплив, зокрема, на вдосконалення процесу капіталістичного виробництва.

2. Основні напрями сучасної економічної теорії

Кінець XIX - початок XX ст. супроводжувались значними змінами в соціально-економічному і політичному житті країн Західної Європи і США. На початку XX ст. монополія становить основу економіки і політики більшості розвинутих держав. Ця стадія неоднозначно трактувалась представниками різних напрямів і шкіл економічної теорії.

У цей період виникла *неокласична економічна теорія*. Її засновники - відомі економісти, представники так званої австрійської школи Карл Менгер, Фрідріх Візер, Ейген Бем-Баверк, англійський вчений Вільям Стенлі Джевонс, швейцарський економіст Леон Вальрас та інші. Основною категорією аналізу прихильників неокласичної економічної теорії вважають граничну корисність, протиставляючи її теорії трудової вартості. Вартість товару вони визначають корисністю останнього, найменш необхідного предмету споживання, тобто граничною корисністю. Теорія "граничної корисності" справила великий вплив на еволюцію політекономії і поклала початок специфічному її напрямку - *маржиналізму*.

На думку його прихильників, корисність і цінність будь-якого блага визначається людиною суб'єктивно, відповідно до того, як певна особа ставиться до даного блага. Будь-яке благо корисне, але не будь-яке цінне. Цінність визначається рідкісністю. Загальне твердження маржиналізму можна сформулювати так: кожна наступна одиниця даного блага в даний момент часу приносить споживачеві менше задоволення, ніж попередня, і ціна встановлюється за останньою одиницею, яку споживач захоче оплатити; якщо такої останньої одиниці немає, то і весь ряд не має ціни. У найнеобхідніших благ - повітря і води - ціни немає саме тому, що їх у природі більше, ніж потрібно людям. Водночас найменш корисні речі можуть коштувати дорого через їх рідкісність.

На маржиналістських позиціях стояла кембріджська економічна школа. Її засновником став Альфред Маршалл (1842-1924), професор Кембріджського університету (Англія). Його книга "Принципи економік" (1890 р.) протягом десятиліть була основним підручником з економічної теорії в університетах Англії і США.

Центральне місце в економічній теорії А.Маршалла посідає проблема цін. Ціна для Маршалла - не грошовий вираз вартості, а тільки мінова пропорція, в якій товари і гроші взаємообмінюються. Цим самим знімалася проблема про працю як джерело вартості, а на перший план висувалися два основних фактори - "гранична корисність" і витрати виробництва. Далі А.Маршалл робить спробу пов'язати ці фактори за допомогою третього - попиту і пропозиції. Ціна для покупця, за Маршаллом, визначається корисністю товару (це максимальна межа ціни), а для продавця - витратами виробництва (це мінімальна її межа). Ринкові ціни - це результат зіткнення оцінок товару продавцем і покупцем, вона знаходиться між максимальною і мінімальною межами залежно від попиту і пропозиції.

Кейнсіанство - один з напрямів сучасної економічної теорії, який отримав назву від імені всесвітньо відомого англійського економіста Джона Мейнарда Кейнса (1883-1946). У своїй книзі "Загальна теорія зайнятості, процента і грошей" (1936 р.) він усвідомлював, що без значного розширення функцій держави суспільство не в змозі "запобігти повній розруці існуючих економічних форм". Розширення функцій держави, на думку Кейнса, необхідне для раціонального використання трудових ресурсів, боротьби із зростанням безробіття, кризами. Кейнс відмовляється від ідеалізації саморегулюючого ринку. Ринок, з його точки зору, не може забезпечити "ефективний попит", тому його має стимулювати держава за допомогою кредитно-грошової та бюджетної політики. Ця політика повинна заохочувати приватні інвестиції і зростання споживчих витрат таким чином, щоб сприяти найшвидшому збільшенню національного доходу. Прихильники Кейнса виступали за активізацію процесів перерозподілу національного доходу, збільшення соціальних виплат, за антикризове і антициклічне регулювання. Всі ці заходи прискорили розвиток економіки, послабили глибину і гостроту економічних криз, соціальну напругу у суспільстві.

Досить плідною у другій половині ХХ ст. була так звана **неоліберальна економічна школа**. Вона захищала ідеї соціального ринкового господарства та необхідності спиратися на загальнолюдські цінності. Одним з найвідоміших представників цього напрямку був Л.Ерхард, який у книзі "Добробут для всіх" (1956 р.) узагальнив наслідки економічної реформи у повоєнній ФРН. Він вбачав роль держави у "соціальному ринковому господарстві" з роллю футбольного арбітра, який спостерігає, щоб гра велася за встановленими правилами, але сам участі у грі не бере. Вважають, що ці розробки були враховані у ході всіх плідних економічних реформ другої половини ХХ ст.

Монетаризм (від англ. "money" - гроші) - сучасна економічна теорія, в якій гроші та грошова маса розглядаються як вирішальний фактор економічної структури суспільства і головна причина інфляції, а грошово-кредитна політика - найважливіший інструмент стабілізації внутрішнього механізму відтворення, здійснення економічної політики держави. Монетаризм виник у середині 50-х років ХХ ст. Вперше це поняття згадується у збірнику "Дослідження в галузі кількісної теорії грошей" (1956 р.) за редакцією професора економіки Чикагського університету Мілтона Фрідмена. Основні монетаристські положення він виклав у фундаментальній праці "Монетарна історія США. 1867-1960", яку написав у співавторстві з іншим представником чикагської школи Анною Шварц. Головні ідеї теорії: 1) економіка

саморегульована, державне втручання шкідливе; 2) причина криз - нестача грошової маси; 3) приріст грошової маси на 1-2% має випереджувати зростання обсягів виробництва, контроль за грошовою масою - основна і чи не єдина державна економічна функція; 4) соціальні програми мають бути скорочені до мінімуму.

Інституціоналізм (від лат. "institutio" - спосіб дії, звичай, настанова, вказівка) течія економічної думки, виник наприкінці XIX - у першій половині XX ст. у США як реакція на панування монополій в ринковій економіці.

Основоположником інституціоналізму став американський економіст Торстейн Веблен (1877-1920), найпомітнішими послідовниками якого стали Вільям Гамільтон (автор терміну "інституціоналізм"), Джон Р.Коммонс (1862-1945), Уеслі Клер Мітчелл (1874-1948), Дж.К.Гелбрейт, Уолт Ростон із США, англійці Джон А.Гобсон (1858-1940) і Джон Вайолет Робінсон, француз Франсуа Перру (1903-1987), австрієць Йозеф Шумпетер(1883-1950), голландець Ян Тінберген та інші.

Інституціоналізм ґрунтується переважно на позаекономічному тлумаченні суті господарських процесів у ринковому суспільстві. Рушійними силами економічного розвитку вважаються соціальні явища, як політичного, правового, етичного, морального, психологічного, технічного, так і економічного характеру - такі, як держава і профспілки, конкуренція і монополія, технічний прогрес і наука, сім'я і традиції, право і етичні норми, звичаї і мораль тощо. Усе це було об'єднано спільним терміном - інститути, або інституції, що й дало назву цьому економічному напрямку.

В.Гамільтон свого часу писав, що інституції - це словесний символ для кращого опису суспільних звичаїв. Вони означають домінуючий і постійний спосіб мислення або дії, що став звичкою для якої-небудь соціальної групи чи традицією для нації. Отже, господарська діяльність людей регулюється звичаями, традиціями, етичними нормами поведінки, національною психологією тощо.

Особливою течією економічної думки є так званий **неокласичний синтез**, який намагається поєднати кейнсіанство з неокласичною теорією. Одним з фундаторів "неокласичного синтезу" став відомий американський економіст, Нобелівський лауреат 1970 р. Пол Самуельсон (нар. 1915 р.). Він на початку 50-х років виступив із обґрунтуванням необхідності об'єднання неокейнсіанства і неокласичної школи у якусь єдину течію. Самуельсон у той період вважав, що такий синтез ліквідує прогалину між агрегатною макроекономікою і мікроекономікою і зведе їх до взаємодоповнюючої єдності. Отже, мається на увазі поєднання макроекономічного і мікроекономічного підходів: перший розвивався кейнсіанством, другий - неокласичною теорією. Основою синтезу стало поєднання кейнсіанської теорії "ефективного попиту" і неокласичної теорії виробництва і розподілу.

Прихильники неокласичного синтезу розглядають теорію загальної економічної рівноваги як ідеальну модель функціонування економічної системи. Проте, на відміну від неокласиків, які заперечували необхідність державного втручання в економіку, неокласичний синтез передбачає використання різноманітних методів державного регулювання з метою наближення до такої моделі.

Перші письмові пам'ятки економічної думки України пов'язані з періодом Київської Русі. В "Руській правді" Ярослава Мудрого (XI ст.), "Повчанні Володимира Мономаха" (XI ст.), "Слові о полку Ігоревім"(XII ст.), літописах XI-XIV ст. велика увага приділялась захисту феодалної власності, питанням державності, державної єдності і зміцненню влади великого князя, засуджувалась надмірна експлуатація підданих.

"Руська правда" стала першим кодексом законів Древньоруської держави, зміст якого не тільки відображав існуючі тут економічні, політичні та суспільні відносини, а й сприяв їх формуванню, зміцненню панівного становища князів. У ній міститься багатий матеріал про організацію господарства князів у формі вотчини, ряд статей присвячено охороні земельної власності, визначена відповідальність за порушення польових меж, дається точне уявлення про грошову систему та позики, передбачені жорстокі заходи щодо приборкання експлуатованих, придушення їхнього протесту.

У XVII ст. економічна теорія ще не виділялась в окрему галузь науки. Суспільно-

економічна думка в Україні була проникнута антикріпосницькими, демократичними ідеями. Зокрема, відомий просвітителі Яків Козельський (1729-1795) у 60-70-х роках виступав проти кріпосницького гноблення і безправності народних мас, малював картину справедливого суспільства, де "всі повинні працювати", аналізував економічні категорії сучасного суспільства: гроші, вартість, прибуток, кредит, капітал, просте і розширене відтворення тощо.

З кінця XVIII ст. в Україні відбувається процес формування економічної науки як окремої галузі знань. У цей період Василь Каразін (1773-1842) - ліберальний економіст пропонував повністю ліквідувати панщину і перейти до грошової ренти, прискорювати розвиток промисловості, зміцнити грошовий обіг і державні фінанси.

У першій половині XIX ст. професор Харківського університету Тихон Степанов (1795-1847) видав перший курс в нашій країні політичної економії "Записки про політичну економію" (1844 р.), в яких виступав прихильником вчення Адама Сміта, різко критикував погляди Мальтуса, був прихильником вільної торгівлі, засуджував протекціонізм, розглядав такі кардинальні питання, як суть і джерела багатства, природа й праця, цінність, суспільний поділ праці, машини, капітал і його нагромадження, заробітна плата, прибуток і рента, національний доход, кредит, процент тощо. Отже, він торкнувся майже всіх основних проблем політичної економії і заклав підвалини фундаментальної економічної освіти в Харківському університеті, де згодом одержав освіту "найвідоміший слов'янський економіст" (за Й.Шумпетером) М.І.Туган-Барановський.

Видатним науковцем, політекономом та господарським діячем XIX ст. був Микола Христофорович Бунге (1823-1895). Вихованець, а згодом професор і ректор (1859-1862, 1871-1875, 1878-1880) Київського університету. Теоретичні погляди Бунге дещо еkleктичні, в більшій мірі маржиналістські. Головна сфера наукового інтересу - грошовий обіг, фінанси, кредит, банківська справа. Основні праці: "Теорія кредиту"(1852), "Основи політичної економії"(1870), "Банківські закони і банківська політика"(1874), "Про відновлення металевого обігу в Росії"(1877), "Державні рахунки та фінансова звітність в Англії" (1890). В останній своїй праці "Нариси політико-економічної літератури" (1895) він виступає з критикою К.Маркса та ідей соціалізму.

Напевне, більш плідною ніж наукова, була державницька діяльність М.Х.Бунге. У 1881-1886 рр. він посідав місце міністра фінансів, а з 1887-1895 рр. був головою Комітету міністрів. В інтересах розвитку національної економіки протягом цього часу він проводив протекціоністську політику. Зокрема, посилив державне залізничне будівництво, викупував приватні залізниці для поліпшення їх використання. Бунге був фундатором Дворянського і Селянського поземельного банків. Рятував від банкрутства великі підприємства та банки. Для поліпшення становища робітників та селянства заснував фабричну інспекцію та відмінив подушну подать. Провадив заходи по впорядкуванню бюджету та поліпшенню грошового обігу в Російській імперії. Сучасні історики народного господарства говорять, що усі відомі економічні реформи С.Ю.Вітте та П.А.Столипіна підготовлені плідною діяльністю М.Х.Бунге.

Розвитку економічної науки сприяв професор Київського університету Іван Васильович Вернадський (1821-1884). Він був прихильником невтручання держави у приватну ініціативу, вільну конкуренцію, намагався довести, що протекціонізм суперечить "природним" економічним законам. Свої економічні погляди І.Вернадський найповніше викладав у журналі "Економічний показчик", який був на той час унікальним виданням.

Неможливо не відзначити Володимира Навроцького (1847-1882), який походить з Терехівщини. Після закінчення Львівського університету він до кінця життя працював в м.Жешові на посаді державного службовця. Навроцький був талановитим публіцистом, етнографом, але насамперед він був чи не найкращим дослідником економіки Галичини. Сфери дослідницьких інтересів: причини зубожіння галицького селянства в пореформенний (після 1848 р.) період, причини та напрямки трудової міграції галичан. Активно виступає проти пропінації (монополія шляхти на виробництво та продаж спиртних напоїв), вказуючи на погіршення становища селянства. Зокрема, в статті "П'янство і пропінація в Галичині" він пише, що кожен крейцер, одержаний паном від продажу горілки "обмитий не тільки кривавим потом, а й слізьми селянських родин".

У статті "Подвійна крейдка" В.Навроцький розкриває грабіжницький характер податкової системи Австро-Угорщини, щодо галицького селянства. Влучна, образна мова та назви економічних статей свідчать про літературну обдарованість В.Навроцького, недаремне ж його вірші входять в антологію поезії, складену І.Франком.

Ідеї трудової вартості були відображені в творах відомого політичного діяча і науковця Сергія Подолинського(1850-1891). Він різко критикував кріпосницький характер реформи 1861р., виступав проти поміщицького землеволодіння. С.Подолинський зробив геніальне відкриття щодо збереження енергії, давши науково-природниче тлумачення процесу праці. Його відкриття зараз називається "законом Подолинського".

Важливе місце серед представників політичної економії в Україні належить професору Київського університету Миколі Зіберу(1844-1888), який захистив дисертацію про еволюцію трудової теорії вартості від Д.Рікардо до К.Маркса. М.Зібер значну увагу в своїх працях приділяє розвитку машинного виробництва, простежує процес виникнення грошей, аналізує їхні функції, а також досліджує капітал, прибуток, трудову теорію вартості. Він був ученим-економістом, який вніс значний вклад у розробку багатьох суспільно-економічних проблем.

Знаним для свого часу економістом був Іван Франко (1856-1916) - видатний український письменник, громадсько-політичний діяч, людина енциклопедичних знань. Він видав ряд економічних праць, зокрема, "Катехізм економічного соціалізму" (1878р.), "Основи суспільної економії" (1879р.). Показуючи в своїх творах боротьбу праці з капіталом, Франко розкриває суперечності між ними. Надзвичайно важливого значення він надавав політичній економії, відводячи їй одне з центральних місць у системі загальноосвітніх наук, вважаючи, що вона "безперечно найважливіша з усіх наук".

Економічні погляди І.Франка відбивають складний процес поступового засвоєння вченим кращих зразків світової суспільної думки. Певний вплив на його економічні погляди мав марксизм, який був тоді дуже популярним. Він став першим перекладачем українською мовою окремих глав "Капіталу" К.Маркса і "Анти-Дюрінга"Ф.Енгельса, але не поділяв поглядів Маркса на шляхи переходу до соціалізму та його устрою. У творчій спадщині Франка-економіста вражає обізнаність із світовою економічною думкою різних епох і народів. Його економічні погляди є своєрідним етапом української економічної думки.

Найвизначнішим українським економістом був Михайло Іванович Туган-Барановський (1865-1919). Він був теоретиком економічної науки, міністром фінансів Центральної Ради Української Народної Республіки, професором Київського університету, академіком АН України. Економіста-теоретика такого масштабу Україна не знала ні до, ні після нього.

Вчений зробив помітний внесок у розвиток теорії кооперації, грошового обігу, критику економічних доктрин марксизму. В праці "Теоретичні основи марксизму" він у 1905 р. зробив висновок, що в нових умовах теорія Маркса лише "почасти справедлива". Світове визнання М.І.Туган-Барановський отримав за дослідження з теорії ринку й економічних криз, розробку концепцій економічної кон'юнктури, яку високо оцінили економісти багатьох країн ще за життя вченого. Але найвищим досягненням в його теоретичній спадщині є номіналістично-кількісна, або кон'юнктурна теорія грошей, яку він виклав в праці "Паперові гроші і метал" (1917 р.). Туган-Барановський цією теорією на п'ятдесят років випередив кількісну теорію грошей американського професора Мілтона Фрідмена.

Важливе значення для становлення економічної теорії як науки має його підручник "Політична економія. Курс популярний" (1919 р.). У ньому автор по-своєму розкриває багато відомих економічних категорій і понять, як капітал, капіталістичне господарство, обмін і ціни, торгівля, гроші, кредит та банки, кооперація та її види. Політичну економію вчений вважав однією з найважливіших наук і дав таке визначення її предмету, яке актуальне і сьогодні: "Питання про причини різниць у багатстві та убогості народів; неоднакового поділу багатства серед кожного народу і розповсюдження скрізь постійної бідності серед зростання багатства - розглядає наука, що зветься політичною економією. Політична економія досліджує сучасний господарський лад, в його історичному розвитку". М.І.Туган-Барановський є першим українським ученим, якого визнали економісти всього світу.

3. Предмет і функції економічної теорії

Перед будь-якою наукою стоять завдання провести аналіз реальних процесів, фактів, виявити внутрішні взаємозв'язки, визначити закономірності і тенденції змін явищ. Вони стосуються і економічної теорії. Історія становлення економічної теорії показує, що це був постійний пошук цілісного системного аналізу економічного життя суспільства, прагнення описати, пояснити і передбачити тенденції розвитку, з'ясувати закони економічного життя, обґрунтувати способи найбільш раціональних економічних вирішень.

Економічна теорія завжди привертала увагу вчених і всіх освічених людей. Так, Джордж Гордон Байрон якось зазначив: "Якби я міг вернутись і прожити заново нерозумно втрачені роки, то всі періоди ясної свідомості присвятив би не римунанню, а есе на тему політичної економії". Відомий письменник Марк Твен стверджував, що " знання політекономії - першооснова вмілого керування державою. Наймудріші люди всіх часів присвячували цьому предмету всю велич свого генія, життєвий досвід, пізнання". Заслугують на увагу слова Жоржа Сіменона: "Я давно передбачив, що настане день, коли політична економія очолить усі науки". Блискучі американські професори Пол А.Самуельсон і Вільям Д.Нордгаус відзначають, що економічна теорія "не лише корисна наука, а й захоплююча сфера знання. Покоління студентів, часто несподівано для себе, відкривали, якою захоплюючою може бути теорія економіки.

Питання предмету економічної теорії є дискусійним в економічній науці. Різні школи по-різному визначають предмет економічної теорії. Перші уявлення про неї полягали в тому, що вона вивчає створення і використання матеріальних благ, тобто є наука про багатство. Джерела такого бачення чітко простежуються у Анна Р.Ж.Тюрго, Адама Сміта і Альфреда Маршалла.

Дискусії серед економістів з цього питання не припиняються і сьогодні. В останні роки широко розповсюджується підхід до предмету економічної теорії, який спирається на використання поняття "обмежених ресурсів". В США у підручнику з економічної теорії Кемпбелл Р.Макконнелл і Стенлі Л.Брю, який витримав одинадцять видань, визначено, що вона досліджує проблеми ефективного використання обмежених виробничих ресурсів або управління ними з метою досягнення максимального задоволення матеріальних потреб людини.

Проте економічна теорія - широкопланова наука. Багатогранність, багатоаспектність її примушує окремих авторів до перечислення визначень предмету. Так, професор П.Самуельсон приводить такі можливі визначення предмету економічної теорії:

1. Наука про види діяльності, пов'язані з обміном і грошовими угодами між людьми.
2. Наука про використання людьми рідкісних та обмежених продуктивних ресурсів(земля, праця, товари виробничого призначення, наприклад, машини і технічні знання) для виробництва різних товарів (таких, як пшениця, яловичина, пальто, концерти, шляхи, яхти) і розподілу їх між членами суспільства з метою споживання.
3. Наука про щоденну ділову життєдіяльність людей, досягнення ними засобів до існування і використання цих засобів.
4. Наука про те, як людство розв'язує свої завдання у галузі споживання і виробництва.
5. Наука про багатство.

Перелік визначень цієї науки можна збільшити ще у багато разів. Об'єднуючи різні підходи, можна прийти до узагальненого визначення, яке у П.Самуельсона і В.Нордгауса сформульовано таким чином: "Економічна теорія вивчає, як суспільство використовує обмежені ресурси, щоб виробляти різні товари, і розподіляє їх серед людей".

Як бачимо, загальноприйнятого визначення предмету економічної теорії немає, хоч більшість економістів визнають, що це універсальна наука про проблеми вибору ресурсів і економічну поведінку людей. Напрошується необхідність обґрунтування економічної теорії як суспільної науки, яка вивчає поведінку людей і груп у виробництві, розподілі, обміні і споживанні матеріальних благ з метою задоволення потреб при обмежених ресурсах.

Об'єктом вивчення економічної теорії є аналіз тісного взаємозв'язку механізму функціонування ринку з наявністю на ньому досконалої і недосконалої конкуренції, ступеня монополізованості окремих господарських сфер, шляхів і способів економічного реформування ринкових відносин. Відновлення виробництва і його економічне зростання проходить на

індивідуальному рівні (рівні фірми) і в суспільному масштабі. Тому структурно економічна теорія включає в себе мікроекономіку і макроекономіку.

Мікроекономіка досліджує поведінку окремих виробників, економічні закономірності формування підприємницького капіталу і конкурентного середовища. В центрі її аналізу ціни окремих товарів, витрати, ціноутворення, мотивація праці і т.д. Макроекономіка вивчає функціонування національної економічної системи. Об'єктом її дослідження виступає національний продукт, загальний рівень цін, інфляція, зайнятість тощо. Мікроекономіка і макроекономіка взаємопов'язані в реальному економічному середовищі і взаємодіють одна з одною.

Економічна теорія як універсальна наука виконує ряд функцій: теоретико-пізнавальну (виявлення і пізнання економічних законів, категорій та тенденцій економічного прогресу); практичну (розробка принципів і методів раціонального господарювання); методологічну (виступає теоретичною основою для системи конкретно-економічних наук); виховну (формування сучасного економічного мислення та раціональної економічної поведінки); прогностичну (обґрунтування планів і прогнозування перспектив економічного розвитку).

Контрольні запитання і завдання

1. Визначте основні етапи розвитку економічної теорії.
2. У чому полягають центральні ідеї вчення меркантилістів?
3. Як ви оцінюєте заслуги фізіократів в розвитку економічної науки?
4. Охарактеризуйте внесок класиків політичної економії А.Сміта, Д.Рікардо в економічну теорію.
5. Які сучасні економічні теорії вам відомі і в чому полягає принципова різниця між ними?
6. Які особливості розвитку економічної теорії в Україні?
7. Назвіть найвидатніших українських економістів, розкрийте їх внесок у світову економічну науку.
8. Що нового вніс М.І.Туган-Барановський у розвиток політичної економії? У яких працях? Як вони оцінюються світовою думкою?
9. Що є предметом економічної теорії?
10. Які функції виконує економічна теорія?
11. В чому Ви бачите різницю між політичною економією, економікс і економічною теорією?
12. Що таке мікроекономіка та макроекономіка?

Тема 2. Основні методи пізнання соціально-економічних процесів.

План

- 1. Загальні методи пізнання соціально-економічних процесів**
- 2. Спеціальні методи вивчення економічних процесів**
- 3. Економічні закони і категорії**

1. Загальні методи пізнання соціально-економічних процесів

Багатовимірність економічних явищ і процесів вимагає адекватних методів їх пізнання. Поняття "метод" (походить від грец. *Methodos* шлях дослідження). В сучасній загальній економічній теорії визначились два основні напрями: вивчення вартості та додаткової вартості, а також ефективності виробництва. Поєднання цих двох не альтернативних, а взаємодоповнюючих "русел" єдиної економічної науки особливо актуальним є сьогодні, коли потрібно, по-перше, встановити основні джерела кризового стану української економіки і, по-друге, виробити та практично реалізувати стратегії трансформатних виробничих відносин. Для пізнання соціально-економічних процесів використовують загальнонаукові та спеціальні для економічної теорії методи. Фундаментальним принципом пізнання соціально-економічних явищ і процесів є: пояснення їх через внутрішні суперечності. Політекономічний аспект

відкриває в пізнавальній суперечності такі її властивості, як тотожність, відмінність, власне суперечність і конфлікт.

Серед загальнонаукових методів пізнання соціально-економічних процесів чільне місце належить **структурно-функціональному методу**, що передбачає розгляд будь-якого економічного явища як системного з обов'язковим аналізом функцій взаємодіючих "елементів". Так, за цим методом можна визначити склад сучасних продуктивних сил України або інших країн, простежити зміни, які в них відбуваються, визначити місце і роль кожного елемента цих продуктивних сил. Останні є системним об'єктом зі зв'язками відповідних рівнів

а) координативними, що визначають узгодженість взаємодіючих структур елементів системи і місце елемента в рамках системи;

б) субординаційними, які вказують на супідрядний зв'язок елементів у системному об'єкті;

в) генетичними, які показують зв'язок елемента з історією розвитку системи.

Отже, структурно-функціональний підхід визначає системні ознаки, що зберігаються за об'єктами дослідження незалежно від характеру їхньої трансформації.

Однією з ознак системи є її цілісність. При цьому різні елементи системи взаємопов'язані. Система у цілому може мати ознаки, що відрізняються від ознак її частин. Одна й та сама дія може спричинити різний вплив на систему в цілому і на окремі її частини, проте дія на які-небудь частини системи впливає і на систему в цілому. Нарешті, зміна системи не є адекватною сумі змін її частин. Іншими ознаками системи є спрямованість її руху, організація та управління. Щодо останнього можна виявити наявність чи відсутність центрального регулюючого органу, ступінь та засоби його впливу на систему (пряме управління, непрямі важелі впливу), рівень централізації та децентралізації господарської діяльності у динаміці. Після структурного аналізу досліджуваних систем слід розробити концепції розвитку системи на основі вивчення її структури, тобто виявити "чутливі" точки, через використання яких можна управляти системою. Поєднання якісного та кількісного аналізу і визначення на цій основі математичних методів в економічних дослідженнях. Ними користуються різні економічні школи (неокейнсіанська, монетаристська, неоліберальна та ін.). **Кількісні характеристики** є невід'ємною частиною будь-якого економічного дослідження. Так, один з класиків політичної економії та теорії вартості У. Петті назвав одну із своїх перших політико-економічних праць "Політичною арифметикою", де зазначав, що викладати думки можна не тільки словесне, але й "мовою чисел, терезів і мір". Засновники математичного напрямку в політекономії ХІХ ст. У. Джевонс і Л. Вальрас, застосовувавши абстрактні математичні моделі, відійшли від трудової вартості. Учені економісти завжди обґрунтовували свої висновки за допомогою точного кількісного аналізу. Наприклад, можна вміти аналізувати кількісні величини (розрізняти тенденцію, закономірність і закон, виходячи з періодичності повторення тих чи інших емпіричних випадків у тому чи іншому соціально-економічному явищі) і таким чином проникати в сутність відносин між людьми. Якщо певне явище відбувається певну кількість разів, воно є закономірним і може бути виражене математичною формулою. Необхідність володіння прийомами математичного аналізу зумовлена розвитком об'єкта дослідження багатовимірного світу економіки. Процес виявлення тенденцій економічного розвитку зумовлює широке впровадження математичних прийомів (з відповідними формулами рівнянь, нерівностей, функцій, інтегралів тощо). За давніх часів дрібний товаровиробник, можливо, здійснював усі економічні розрахунки за допомогою елементарної арифметики, виступаючи одночасно і як постачальник, і як технолог, і, зрештою, як фінансист. Сьогодні подібний підхід приречений на провал. Ще в 1937 р. майбутній Нобелівський лауреат Р. Коуз в одній із своїх статей про теорію фірми окреслив межу, що відділяє внутрішнє середовище підприємства від зовнішнього ринкового середовища. Суб'єкт господарювання, за його гіпотезою, має вибір: оплатити витрати господарських операцій вступаючи у відносини з контрагентами, чи здійснювати аналогічні операції всередині самої фірми під контролем власника чи менеджера, шукаючи ефективніший і дешевший варіант. Цей вибір (між управлінням усередині фірми і економією на управлінні, але з ринковими витратами), на думку Р. Коуза, визначає розміри підприємства. Сучасний рівень розвитку продуктивних сил, зростання масштабів виробництва,

розширення міжгалузевих і територіальних зв'язків зумовлюють технолого- економічні розрахунки, які часто виходять за межі елементарної математики. Глибокі математичні знання стають необхідними не лише для практиків, а й для теоретиків економіки, оскільки без них уже неможливо простежити взаємозв'язки суспільного виробництва. Широке впровадження математики в економічну та інші науки розпочалося ще в ХІХ ст. За цей час виявились також негативні моменти, пов'язані зі спробами "математизувати" практично все. Дискусія про місце і роль математики в економічних дослідженнях то затихає, то розгортається з новою силою. Сьогодні швидко розвиваються і вдосконалюються технічні засоби здійснення найскладніших математичних розрахунків, збирання та обробки величезних потоків інформації на ЕОМ. Комп'ютерна грамотність стає елементарною потребою. Це створює сприятливі умови для широкого впровадження математичних методів як у практичне управління економічними процесами, так і в теоретичне осмислення їх.

Застосування математичних методів, на нашу думку, не повинно зводити складне економічне життя до кількісних залежностей, аналізу та розробки моделей оптимізації їх. Оскільки економічні відносини і закони мають кількісну визначеність, то математичні методи сприятимуть пізнанню та викладу економічної теорії. Разом з тим вони обов'язково мають доповнюватись якісним аналізом. Знеособлені формули, графіки, матриці навряд чи допоможуть виявити сутність тих чи інших соціально-економічних процесів. І навпаки, органічне поєднання структурно-функціонального підходу та математичних методів створює умови для ефективного наукового спілкування представників різних шкіл та напрямів економічної теорії.

2. Спеціальні методи вивчення економічних процесів

Оволодінню науковим економічним мисленням сприяє засвоєння не тільки загальнонаукових, а й спеціальних методів, за допомогою яких економічна теорія висвітлює сутність явища, що вивчається. Одним з найважливіших спеціальних прийомів досліджень в економічній теорії є метод наукової абстракції. Він полягає у виділенні найсуттєвіших характеристик процесу, що вивчається, абстрагуванні від усього другорядного, випадкового. Спочатку дають загальну характеристику явища, визначають притаманні йому суперечності, а потім розглядають конкретні вияви цього явища. У такий спосіб найзагальніша (найпростіша) економічна форма розгортається в цілісну систему економічних відносин відповідно до власної внутрішньої логіки останньої. Те, від чого на початковому етапі слід було абстрагуватися з метою виявлення більш глибоких суттєвих відносин, тепер, навпаки, потребує роз'яснення. В результаті конкретне постає вже не випадковим нагромадженням явищ, а цілісною панорамою суспільного життя.

Особливістю теоретико-економічного дослідження є те, що при вивченні економічних процесів не можна користуватися конкретними прийомами і засобами, які широко застосовуються, наприклад, у природничих науках. Будь-яка абстракція, як відомо, завжди бідніша за конкретне явище. Вона відображає об'єктивну реальність не так, як живе споглядання, а проникає всередину її, йдучи від явища до суті. На практиці застосування методу абстракції може призвести до помилки. Це пояснюється відривом абстрактних понять від дійсності, що виявляється у розриві якісної та кількісної характеристик економічних процесів, абсолютизації окремих явищ економічного життя тощо.

Абстрактне мислення з властивими йому прийомами діалектичної, але не формальної, логіки охоплює й інші методи пізнання виробничих відносин, зокрема аналіз і синтез. **У процесі аналізу** предмет дослідження розчленовується, мислення йде від видимого, конкретного до абстрактного. Так, визначаючи економічні закони тієї чи іншої системи, в складному господарському організмі виділяють його складові, з'ясовують роль і значення кожного елемента, їхні зв'язки в одиничному, але складному господарському механізмі. Це має важливе значення для подальшого теоретичного обґрунтування всіх тих особливостей предмета дослідження, від яких абстрагуються спочатку. В ході такого аналізу користуються найбільш загальними абстракціями, придатними для вивчення досліджуваного об'єкта.

У процесі синтезу досліджується економічне явище у взаємозв'язку і взаємодії його складових частин. Мислення тут іде від абстрактного до конкретного, від розуміння сутності відносин до вияву їх у конкретній ситуації. Аналіз сприяє розкриттю істотного в явищі, а синтез завершує розкриття сутності, дає можливість показати, в яких формах це притаманне економічній дійсності. Отже, аналіз і синтез є двома невіддільними чинниками процесу наукового пізнання дійсності, використання яких сприяє виявленню причино-наслідкових зв'язків окремих явищ. Наукове пізнання суспільних процесів і систем передбачає також використання методу поєднання логічного та історичного підходів до вивчення економічної теорії.

Логічний взаємозв'язок усіх компонентів суспільства як цілісного організму відбиває історичний процес виникнення і становлення певної системи. Поєднання логічного та історичного в економічній теорії допомагає відкриттю якісно нових форм дії економічних законів і знаходженню нового змісту в економічних категоріях. В обох випадках слід виявити якісні зрушення, що відбуваються на певному етапі розвитку економічної системи, а також обґрунтувати, як виникнення нових відносин детермінує появу якісно нових форм вияву економічних законів.

Отже, **логічний метод дослідження** є історичним методом, що не залежить від історичної форми і випадковостей історичного процесу, адже відповідь на одне запитання в епоху первісного нагромадження капіталу і в сучасному розвинутому суспільстві буде різною. Історія людського суспільства підтверджує, що виникнення і розвиток будь-якої науки пов'язані з практичною діяльністю людей. Зв'язок науки з суспільною практикою передбачає інтенсивний обмін діяльністю і результатами між науковцями і працівниками інших галузей народного господарства. Отже, економічна теорія не може обмежитись використанням лише тих методів дослідження, про які йшлося раніше. Як фундаментальна наука **економічна теорія** визначає перспективи (враховуючи довгострокові) для суспільної практики.

Соціально-економічний експеримент належить до спеціальних методів дослідження економічних явищ. Зауважимо, що йдеться про виважений з урахуванням попереднього вивчення історичного досвіду соціально-економічний експеримент. Абстракція в цьому випадку є досить умовною, і з повним правом можна стверджувати, що немає нічого більш практичного, ніж витончена теорія. Складність полягає в тому, що практичні рекомендації щодо проведення соціально-економічного експерименту відрізняються від конкретних прикладних розробок. Отже, стосовно перших дуже важливим є суспільне розуміння їхньої необхідності та корисності. Соціально-економічний експеримент треба розглядати не тільки як засіб пізнання реальної дійсності, а і як такий, що сприймає конкретний суб'єкт.

Соціально-економічний експеримент як прийом пізнання не може претендувати на універсальність: полеміка про характер соціально-економічного експерименту, навіть якщо він реалізується на локальних територіях (проблеми програмування розвитку окремих галузей, налагодження нових виробничих зв'язків, соціальний захист населення тощо), не може бути вільною від впливу моральних, ідеологічних або політичних чинників. Разом з тим ціннісні судження про результативність соціально-економічного експерименту не можуть бути відокремленими від об'єктивного економічного дослідження. Вони неминуче переплітаються. З розвитком продуктивних сил, нагромадженням знань, освоєнням прийомів і знань з технології аналізу економічних явищ та їхніх взаємозв'язків за допомогою сучасної комп'ютерної техніки роль соціально-економічного експерименту в економічній теорії зростає.

Провідними в економічній теорії залишаються теоретичний аналіз виробничих відносин, розкриття змісту законів і категорій економіки. Одночасно зростає значення кількісних методів, зокрема статистичних. Практична діяльність людей в економічній сфері зумовлює управлінський аспект, якого неминуче набуває економічна теорія. Саме цей аспект економічної теорії стимулює вивчення статистичних показників, що характеризують економіку на різних її рівнях. Статистичні матеріали доцільно групувати за тематичними проблемами. Аналіз їх може віддзеркалювати, наприклад, реальні суперечності між певними соціальними групами населення, різними політичними течіями тощо.

Загальні перспективи економічної реформи, комплексність підходів до становлення ринкових відносин, охоплення проблем народного господарства в цілому та його окремих галузей, послідовність та темпи роздержавлення власності, економічний механізм становлення ринкових інфраструктур всі ці питання можуть досліджуватися за допомогою статистичних методів. Застосування їх доцільне і при розробці окремих напрямів переходу до ринкових відносин, наприклад ціноутворення, зовнішньоекономічних зв'язків тощо.

Учені економісти, вивчаючи матеріали національної статистики тієї чи іншої країни, користуються також виданнями ООН, ОЕСР та ін. Незначні розбіжності між окремими показниками пояснюються тим, що міжнародні організації, як правило, коригують національні дані з метою забезпечення зіставлення їх. Співробітники міжнародних організацій володіють сучасними методами обробки статистичних даних, які поки що не стали надбанням дослідників у більшості країн світу, що часто призводить до перекручених статистичних висновків. Отже, знання економічної теорії передбачає не тільки володіння методологією аналізу реальних економічних процесів, розуміння сутності економічних законів та категорій, а й уміння знаходити кількісне вираження їх і користуватись точними статистичними методами для управління економікою.

3. Економічні закони і категорії

Основне призначення і зміст економічної науки полягає у виявленні, врахуванні і використанні в практичній діяльності законів господарського розвитку. Адже всі економічні явища і процеси розвиваються під впливом економічних законів. Що ж слід розуміти під економічним законом? Це найбільш стійкі, істотні постійно повторювані об'єктивні причинно-наслідкові зв'язки і взаємозалежності в економічних явищах і процесах. Як стверджує відомий англійський економіст А.Маршал, економічні закони - це вираз суспільних тенденцій, "узагальнення, яке проголошує, що від членів будь-якої соціальної групи за визначених умов можна чекати певного способу дій". Слід усвідомлювати, що у суспільних науках закони мають характер тенденцій.

Між економічними законами і законами природи існують спільні риси і відмінності. Спільне між ними те, що, як і закони природи, економічні закони об'єктивні, тобто діють незалежно від волі і свідомості людей. Відмінності ж полягають в наступному: економічні закони є законами людської діяльності. Вони виникають у процесі діяльності людей і здійснюються через неї. Закони природи діють і поза людським суспільством; закони природи вічні, а економічні закони можуть виникати і зникати.

Економічні закони не створюються людьми, як закони юриспруденції. Проте виникає питання, чи можуть люди пізнати ці закони і використовувати в економічному житті? Необхідне наукове пізнання економічних законів і свідома реалізація їх вимог суспільством. Система економічних законів та закономірностей має певну ієрархію, яка вибудовується відносно часу, глибини осягнення ними економічних процесів. Як і в будь-якій іншій науці закони поділяються на всезагальні, які діють на всьому протязі існування людства (закон економії часу; зростання продуктивності праці; підвищення потреб), особливі, дія яких обмежена в часі (закони грошового обігу) та специфічні, що обмежені в часі та сфері дії (закон попиту на предмети розкоші).

Крім економічних законів, економічна теорія вивчає економічні категорії. Будь-яка наука спирається на свої специфічні категорії. Економічні категорії - це узагальнені логічні поняття, які виражають суттєві сторони економічних явищ і процесів, наприклад, товар, вартість, гроші, ціна, рівновага, пропозиція, маркетинг, менеджмент і т.д.

Отже, вивчення економічної теорії головним чином зводиться до пізнання економічних законів і категорій, які виражають глибинну суть конкретної економічної системи.

Контрольні запитання і завдання

1. Назвіть методи пізнання соціально-економічних процесів
2. Що відноситься до загальних методів пізнання?
3. Які методи входять до спеціальних методів пізнання економіки?
4. Дайте визначення категорії «економічний закон»

5. Назвіть загальні закони економічної теорії
6. Які закони відносяться до специфічних економічних законів?

Тема 3. Економічні потреби суспільства. Економічні інтереси

План

- 1. Економічні потреби та інтереси**
- 2. Суспільне виробництво та його фактори**
- 3. Обмеженість виробничих ресурсів та крива виробничих можливостей**

1. Економічні потреби та інтереси

Людина завжди була і залишається головним фактором розвитку та вдосконалення виробництва. З позицій виробництва людина - це не тільки його суб'єкт, але і кінцева мета. Суспільний продукт, пройшовши через розподіл і обмін, завершує свій шлях у споживанні, без якого будь-яке виробництво недоцільне. В споживанні задовольняються потреби людей.

Потреба - це об'єктивна необхідність окремої людини, сім'ї, колективу, суспільства, держави в життєвих благах, послугах, духовних і культурних цінностях. Потреби виникають з народженням людини і супроводжують все її життя (поїсти, поспати, прикраси, іграшки, зошити, одяг, зачіска тощо). Характер походження потреб досить складний, але в їх основі лежать дві визначальні причини. Перша має фізіологічний характер, тому що людина, як жива істота, потребує певних умов і засобів існування. Друга є результатом суспільних умов.

Сукупність суспільних потреб можна розглядати під різним кутом зору. Наприклад, суспільні потреби поділяються на економічні та неекономічні, виробничі та невиробничі. Їх можна розподілити з урахуванням суб'єкта споживання окремої людини, сім'ї, колективу підприємства, працівників певної галузі виробництва, жителів певних населених пунктів, суспільства в цілому або окремого класу.

Широко відома класифікація потреб, запропонована американським ученим А.Маслоу. Він поділив їх на нижчі та вищі. До першої групи належать потреби фізіологічні, без задоволення яких неможливе саме життя людини. Після цього індивід прагне безпеки для себе, своєї сім'ї. До вищих потреб входять прагнення належати до певного кола людей, відчувати їх підтримку. Задоволення цієї потреби викликає прагнення завоювати визнання, повагу, підняти свій престиж в очах оточуючих. Найвищою потребою у другій групі є прагнення людини до самореалізації. Визначальними є економічні потреби, тобто той внутрішній мотив, що спонукає людину до економічної діяльності з метою забезпечення власного добробуту і добробуту членів сім'ї.

Економічні потреби - це частина суспільних потреб, задоволення яких пов'язане з функціонуванням суспільного виробництва, включаючи виробничу і невиробничу сферу. Економічні потреби надзвичайно різноманітні. У розвинутих країнах світу вчені налічують близько 11 тис. потреб, серед яких переважна більшість - економічні. Тому існують різні критерії їх класифікації. Задоволення економічних потреб відіграє неоднакову роль у відтворенні здібностей людини. В зв'язку з цим виділяють:

* фізіологічні (матеріальні) потреби, задоволення яких забезпечує відтворення фізичних здібностей людини (продукти харчування, одяг, взуття, житло, товари господарсько-побутового призначення);

*духовні потреби, задоволення яких забезпечує відтворення та розвиток інтелекту людини (одержання освіти, підвищення кваліфікації, культурний відпочинок, предмети і послуги культурного призначення);

*соціальні потреби, задоволення яких пов'язане з функціонуванням соціальної сфери суспільства (охорона здоров'я, сімейно-побутові умови, умови праці, транспорт, зв'язок).

За способом задоволення виділяють:

- індивідуальні - це потреби в одязі, житлі, їжі та ін.;

- колективні - ті, що спільно задовольняються у трудовому колективі (підвищення кваліфікаційного рівня працівників, будівництво спільних баз і будиночків відпочинку,

колективне управління виробництвом та ін.);

- суспільні - це потреби у забезпеченні громадського порядку, захисті навколишнього середовища тощо.

За ступенем реалізації потреби можна класифікувати на:

- абсолютні потреби - визначаються максимально можливим обсягом виробництва матеріальних благ і послуг (за найбільш сприятливих умов), які могли бути спожиті суспільством;

- дійсні потреби - відповідають рівню розвитку економіки певної країни;

- платоспроможні - потреби, які людина може задовольнити відповідно до власних доходів та рівня цін (тобто вони визначаються співвідношенням цін на предмети споживання і грошових доходів населення).

Численні потреби людини за спільністю ознак можна об'єднати у такі групи:

* матеріальні і духовні;

* загальні і конкретні;

* поточні та перспективні;

* задоволені і незадоволені;

* дійсні та абсолютні.

Потреби характеризують лише можливість споживання, але щоб ця можливість перетворилася в дійсність, слід виробити життєві засоби. Величезна роль економічних потреб полягає в тому, що вони спонукають людей до дії. Отже, виробництво забезпечує різноманітні блага, які становлять необхідні умови життя і розвитку людського суспільства на будь-якому історичному щаблі його існування. Інакше кажучи, блага, створені в процесі виробництва, утворюють різноманітні потреби, які становлять предмет інтересу.

Економічні потреби мають історичний характер. Розмір потреб, так як і способи їх задоволення, являють собою продукт історії і залежать від культурного рівня країни, а також від умови, з якими навичками та життєвими запитами сформувались соціальні прошарки суспільства, окремі люди і суспільство в цілому.

Продуктивні сили, безперервно розвиваючись, не лише створюють умови для задоволення потреб, які склалися, а й стають ґрунтом для виникнення нових потреб. Зростання маси і різноманітності споживних вартостей у результаті зростання продуктивних сил приводять до зміни структури виробництва і витіснення старих потреб новими. Цей процес, як і сам процес суспільного виробництва, відбувається безперервно. Розвиток продуктивних сил, міжнародний поділ праці, спеціалізація сприяють економічному зближенню народів різних країн, що зумовлює розширення складу продуктів праці, а отже призводить до появи нових потреб. Потреби людини безмежні у своєму розвитку і мають тенденцію до зростання, тобто до якісних і кількісних змін, тобто в суспільстві діє закон зростання потреб.

Свої економічні потреби людина реалізує у виробництві, вступаючи у певні економічні відносини. Конкретна потреба людини в чомусь у її свідомості перетворюється в інтерес, бажання, прагнення діяти. Так, відчуття спраги у свідомості перетворюється на інтерес, що спонукає людину до пошуків якогось питва; потреба в новій інформації переростає в інтерес до читання, відвідування публічних лекцій тощо.

Інтерес здебільшого має вибіркового характеру і виявляється у стійкому зосередженні уваги на певному об'єкті. Як і потреби, інтереси людей численні й різноманітні. З інтересом тісно пов'язане поняття мотиву як спонукального чинника дій та вчинків людей. За мотивом логічно відбувається певна дія, що породжує конкретний результат у вигляді задоволення потреби. Таким чином, утворюється логічний ланцюжок: **потреба--інтерес--мотив--дія--результат** (задоволення потреби). Для економіки є дуже важливим зв'язок між економічними потребами, економічними інтересами і трудовою або підприємницькою поведінкою людини, між мотивацією і ставленням людей до економічної діяльності.

Економічні інтереси - це усвідомлені потреби (умови) існування різних суб'єктів господарювання. Генезис інтересу полягає у відборі свідомістю найважливіших потреб для задоволення, їх реалізації. Економічні інтереси - це причина та умова взаємодії й саморозвитку економічних суб'єктів.

Соціальним суб'єктом вираження економічного інтересу є індивід, сім'я, колектив (група), люди, які проживають у певному регіоні, верства, суспільство, а кінцевим об'єктом - результат (продукт, послуга, інформація) суспільного виробництва, що іде на задоволення потреби, з приводу якої і складаються конкретні відносини між людьми.

Кожний суб'єкт економічних відносин є носієм конкретного інтересу. Скільки суб'єктів економічних відносин, стільки і економічних інтересів. Серед цієї групи інтересів виділяють особистий, колективний і суспільний інтерес. Це класифікація інтересів за ознакою суб'єктності.

Економічні інтереси можна класифікувати і за іншими критеріями:

* за ознакою важливості розрізняють інтереси головні та другорядні;

* за часовою ознакою - поточні та перспективні;

* за об'єктом інтересів - майнові, фінансові, інтелектуальні, інтереси режиму праці та вільного часу, комфорту, умов праці й життя;

* за ступенем усвідомлення - дійсні та помилкові.

Отже, для економічного життя суспільства характерна наявність різноманітних взаємозв'язаних і взаємодіючих інтересів, які утворюють єдину систему. Проте система економічних інтересів суспільства завжди суперечлива. Реалізація економічних інтересів здійснюється через досягнення їхніми суб'єктами конкретних економічних цілей. У реальному житті єдності інтересів досягають через реалізацію кожного з них у процесі їхньої взаємодії та взаємореалізації.

2. Суспільне виробництво та його фактори

Виробництво складає вихідний пункт і першу ознаку економічної діяльності людей. **Виробництво** - це процес взаємодії людини з природою з метою створення матеріальних благ та послуг, які потрібні для існування та розвитку суспільства. Історично воно пройшло тривалий шлях розвитку від виготовлення найпростіших продуктів до виробництва найскладніших технічних систем. У процесі виробництва не тільки змінюється спосіб та вид виготовлення благ та послуг, але відбувається і моральне вдосконалення самої людини. Будь-яке виробництво є процесом суспільним і безперервним. Люди не можуть перестати виробляти тому, що вони не можуть перестати споживати.

Виробництво за структурою складається з таких фаз: безпосереднього виробництва, розподілу, обміну і споживання. Воно послідовно проходить усі ці фази і одночасно перебуває в кожній з них у даний момент. Фази виробництва тісно між собою пов'язані, і якщо зв'язок між виробництвом і споживанням десь втрачається, то трудова діяльність стає недоцільною або перетворюється у виробництво заради виробництва, а не заради споживання. Таким чином, виробництво, розподіл, обмін і споживання слід завжди розглядати як органічне ціле.

За характером економічної діяльності людей суспільне виробництво поділяють на три великі сфери, або блоки галузей:

1) основне виробництво;

2) виробнича інфраструктура;

3) соціальна інфраструктура.

Основне виробництво - це галузі матеріального виробництва, де безпосередньо виготовляються предмети споживання й засоби виробництва. Примноження суспільного багатства визначається саме цими галузями, їхнім технічним рівнем. Основне виробництво включає промисловість, сільське і лісове господарство, будівництво.

Виробнича інфраструктура - це галузі, які обслуговують основне виробництво та забезпечують ефективну економічну діяльність на кожному підприємстві та в народному господарстві в цілому. До них належать: транспорт, зв'язок, торгівля, кредитно-фінансові галузі; спеціалізовані галузі ділових послуг (інформаційних, рекламних, консультаційних).

Основне виробництво і виробнича інфраструктура в сукупності становлять сферу матеріального виробництва.

В економічній теорії в практиці господарювання підприємства матеріальної сфери поділяють на два підрозділи: I - виробництво засобів виробництва і II - виробництво предметів

споживання. Це зумовлено тим, що засоби виробництва і предмети споживання виконують суттєво різні функції в процесі відтворення. Якщо перші призначено для відтворення переважно речових, матеріальних елементів продуктивних сил, то другі - для відтворення людських фактора виробництва.

Проблема співвідношення I і II підрозділів суспільного відтворення має величезне значення для розвитку економіки.

Стосовно промисловості виділяють групу "А" (засоби виробництва) і групу "В" (предмети споживання).

Структура народного господарства, що склалася нині в Україні, характеризується значним переважанням галузей, які створюють засоби виробництва. Це свідчить про те, що в найближчі роки в національному господарстві необхідно значно підвищити частку виробництва предметів споживання. Для України це посилене завдання, бо тут є сприятливі природні ресурси для розвитку сільськогосподарського виробництва, а також багатьох галузей харчової та легкої промисловості.

Соціальна інфраструктура - це нематеріальне виробництво, де створюються нематеріальні форми багатства та надаються нематеріальні послуги, які відіграють вирішальну роль у всебічному розвитку трудящих, примноженні їхніх розумових та фізичних здібностей, професійних знань, підвищенні освітнього й культурного рівня. Сфера соціальної інфраструктури включає: охорону здоров'я та фізичну культуру, освіту, побутове обслуговування, громадський транспорт і зв'язок, культуру, мистецтво та ін.

В сукупності виробництво матеріальних послуг (виробнича інфраструктура) і нематеріальних послуг становлять сферу послуг.

Співвідношення нематеріального та матеріального виробництва з розвитком суспільно-історичного прогресу змінюється. В умовах високого рівня розвитку науки і техніки зростають роль і значення сфери нематеріального виробництва і особливо продукування духовних цінностей. Швидко розвивається сфера послуг, виробнича і соціальна інфраструктура, сфера інформаційного обслуговування виробництва. Розширюється структура продуктивної праці: продуктивною стає праця у сфері не лише матеріального, а й нематеріального виробництва.

Будь-яке виробництво має свої особливі форми. Серед дослідників немає єдності думок з цієї проблеми. Все залежить від того, які класифікаційні ознаки беруться за основу при визначенні соціальних форм виробництва. Якщо за основу класифікації взяти етапи і рівень розвитку продуктивних сил, то на основі такого критерію виділяються:

- * доіндустріальне виробництво, де переважають сільське господарство і ручна праця;
- * індустріальне виробництво, де переважає велике механізоване промислове виробництво;
- * постіндустріальне виробництво, де переважає сфера послуг, наука, освіта, інформаційні технології.

Формаційний підхід К.Маркса передбачає виділення первіснообщинного, рабовласницького, феодального, капіталістичного, комуністичного виробництва. За основу формаційної класифікації суспільного виробництва взято класовий підхід до аналізу його змісту і цілей.

Виробництво пройшло тривалий шлях історичного розвитку. Проте на всіх етапах воно демонструє деякі спільні риси, зокрема для його функціонування завжди в наявності мали бути такі елементи, як праця, засоби праці та предмети праці.

Як вже зазначалось, **виробництво** - це процес створення матеріальних благ. У виробництві продукту людина впливає на об'єкти природи, надає їм форми придатної для задоволення матеріальних потреб. Для нас важливо з'ясувати питання, які фактори беруть участь у виготовленні благ.

Існують різні підходи при виділенні факторів і їх класифікації в окремі групи. Марксистська теорія в якості факторів виділяє: особистий фактор виробництва і речовий фактор виробництва.

Особистий фактор виробництва це трудові колективи, люди, зайняті суспільно корисною працею в галузях матеріального і нематеріального виробництва. Трудові колективи виступають особистим фактором виробництва тому, що кожний працівник є носієм робочої

сили, завдяки якій він може створювати життєві блага, вдосконалювати процес виробництва. Поняття праця використовується поряд з поняттям робоча сила. Вони розглядаються як різні економічні категорії.

Робоча сила - це здатність людини до праці, або сукупність її фізичних і розумових здібностей та професійних навичок, що використовуються в процесі створення матеріальних і духовних благ. Праця ж виступає як доцільна діяльність людини, спрямована на зміну предметів і сил природи з метою задоволення своїх потреб. До речового фактору належать усі засоби виробництва, тобто сукупність предметів та засобів праці, які використовуються в суспільному виробництві для створення матеріальних благ.

Предмети праці - це те, на що спрямовано працю людини. Предмети праці поділяються на ті, котрі дані самою природою (руда, вугілля, газ і т.д.), а також ті, що є результатом попередньої праці людини (метал, бавовна).

Засоби праці - це річ або комплекс речей, за допомогою яких людина діє на предмет праці, тобто все те, що людина ставить між собою і предметами праці. До засобів праці належать будівлі, споруди, верстати, машини, обладнання і т.п.

Проте слід підкреслити, що засоби виробництва самі по собі, без тісного контакту з людською працею не можуть виробляти блага і являють собою грудку мертвих речей. Щоб процес виробництва розпочався, потрібно з'єднати засоби виробництва з робочою силою, тому засоби виробництва і люди, які володіють певними навиками, досвідом в органічній сукупності утворюють продуктивні сили суспільства.

Сучасна економічна теорія традиційно виділяє чотири групи факторів виробництва: землю, працю, капітал, підприємницьку здібність.

1) **Земля**, чи більш широко - природні ресурси - це дар природи для наших виробничих процесів - земля, яка використовується для обробки, для зведення будинків, заводів і прокладання доріг; енергетичні ресурси для забезпечення паливом машин і теплом наших помешкань; неенергетичні ресурси, наприклад, мідна і залізна руда чи пісок. Навколишнє середовище - повітря, яким ми дихаємо, і воду, яку п'ємо, - розглядаємо також як природні ресурси.

2) **Праця** - це свідомо діяльність людини, спрямована на створення необхідних для задоволення особистих і суспільних потреб, матеріальних і духовних благ, а також інша діяльність, зумовлена суспільними потребами.

Праця вимірюється часом, витраченим людиною на виробництві. Вважається, що в процесі праці відбувається споживання робочої сили, а також розвиток і вдосконалення самої людини завдяки нагромадженню знань, досвіду, підвищенню кваліфікації. Чим більш кваліфікована праця людини, тим вищий її капітал, а відповідно і дохід з цього капіталу.

3) **Капітал** утворюють товари тривалого використання, вироблені для виробництва інших товарів. Сюди відносять верстати, дороги, комп'ютери, молотки, вантажівки, сталеливарні заводи, автомобілі, машини для миття посуду. (Іншими словами, це матеріальні та фінансові ресурси в системі факторів виробництва). Їх технічний стан постійно вдосконалюється і впливає на загальну результативність виробничого процесу і його ефективну доцільність.

4) В сучасних умовах набуває великого значення четвертий фактор - підприємницькі здібності.

Підприємницькі здібності - особливий вид людського капіталу, який передбачає використання ініціативи, винахідливості та ризику в організації виробництва та являє собою діяльність по координації та комбінуванні всіх інших факторів виробництва з метою створення благ та послуг. І хоча носієм підприємницьких здібностей також виступає людина, їх не можна прирівняти до праці. Далеко не кожен з нас має дар підприємця. Тому підприємство вважають особливим людським ресурсом, що об'єднує всі інші ресурси в єдиний процес виробництва товарів або послуг.

Наведені класифікації факторів виробництва не є незмінними і назавжди заданими. Обидві вони тісно пов'язані з досягненням сучасної науки, яка сама по собі також виступає в якості самостійного фактора, оскільки впливає на рівень ефективності виробництва, процес підготовки кваліфікованої робочої сили і підвищення потенційних можливостей людського

капіталу. В економічній теорії постіндустріального суспільства до факторів виробництва відносять також інформаційний та екологічний фактори.

Слід підкреслити, що виробництво можливе тільки за умови введення у виробничий процес всіх факторів виробництва.

Таким чином, суспільне виробництво займає в житті людини визначне місце, оскільки:

* це необхідна умова, без якої суспільство не може існувати;

* в процесі виробництва вдосконалюється сама людина, нагромаджується досвід, знання, розвивається інтелект.

3. Обмеженість виробничих ресурсів та крива виробничих можливостей

Хоча потреби безпосередньо задовольняються як створеними людиною, так і подарованими природою благами, проте можливості для постійного задоволення потреб створюються лише завдяки наявності у країни, суспільства, окремих ресурсів.

Ресурси виробництва - це сукупність тих природних, соціальних, духовних сил, які можуть бути використані в процесі створення товарів, послуг та інших цінностей.

Між поняттями "фактор виробництва" і "виробничий ресурс" є певні відмінності. Ресурс - це потенційний фактор: тільки той ресурс, що залучається у виробництво, стає фактором. В економічній теорії ресурси прийнято ділити на чотири групи:

* природні - потенційно придатні для застосування в виробництві природні сили та речовини, серед яких розрізняють "невичерпні" та "вичерпні" (а в останніх - "відновлювані" та "невідновлювані");

* матеріальні - всі створені людиною ("рукотворні") засоби виробництва, що самі є результатом виробництва(верстати, обладнання, заводи, транспортні засоби, будинки...);

* трудові - населення в працездатному віці, яке в "ресурсному" аспекті оцінюють за трьома параметрами: соціально-демографічному, професійно-кваліфікаційному та культурно-освітньому;

* фінансові - грошові засоби, які суспільство виділяє на організацію виробництва.

Значимість окремих видів ресурсів змінювалась у залежності від переходу доіндустріальної до індустріальної, а від неї - до постіндустріальної технології. В доіндустріальному суспільстві перевага надається природним і трудовим ресурсам, в індустріальному - матеріальним, в постіндустріальному - інтелектуальним та інформаційним ресурсам.

Природні, матеріальні та трудові ресурси притаманні будь-якому виробництву, тому вони називаються базовими; фінансові ресурси, які виникли на "ринковому" етапі, - похідними.

Слід відзначити, що у кожний даний момент необхідні для господарської діяльності економічні ресурси є обмеженими. Ця обмеженість відносна і означає, що ресурсів менше, ніж потрібно для задоволення всіх потреб за даного рівня економічного розвитку. Обмеженість часто характеризують іще як рідкість ресурсів відносно безмежності людських потреб. Ці потреби постійно зростають і змінюються з розвитком суспільства, із зростанням господарської діяльності, розвитком ринку і т.д. Одне слово, люди в будь-якій країні хочуть більше благ і послуг, ніж вони мають.

Що ж ми вкладаємо в поняття "обмеженість"? Орні землі, пасовиська, корисні копалини, лісові масиви та інші різновиди *природних ресурсів*, обмежених територією країни, особливостями геологічного складу її ґрунтів, географічним положенням, кліматичними особливостями та низкою інших чинників.

Обмеженість трудових ресурсів зумовлена загальною кількістю населення країни і часткою працездатних людей у його складі. Обмеженою є також кількість людей певної спеціальності та певного рівня кваліфікації, вкрай необхідних для виробництва суспільних благ.

Обмеженість матеріальних (капітальних) ресурсів визначена всім попереднім економічним розвитком кожної країни, досягнутим технологічним рівнем виробництва, наявними можливостями імпорту капітальних ресурсів. Звісно, можна побудувати нові фабрики та ферми, виготовити обладнання. проте для цього потрібен час і, знов-таки, ресурси для їх створення.

Щодо *обмеженості підприємницьких здібностей*, то за деякими оцінками, лише 3-5% працездатного населення країни за своїми здібностями можуть бути вдалими підприємцями. Безперечно, до країни можна запросити закордонних кваліфікованих менеджерів чи то підготувати власні кваліфіковані кадри, проте це потребує часу і коштів. Отже, оскільки не всім людям властиві підприємницькі здібності, то кількість таких людей обмежена.

Таким чином, про обмеженість ресурсів свідчить проблема абсолютного вичерпання ресурсів та їх кількісної визначеності в певному місці й у певний час, а також їх дефіцит.

Наслідком обмеженості ресурсів є неможливість задоволення всіх потреб суспільства одночасно в будь-який визначений момент. Граничність ресурсів. Їх кількісна обмеженість, а також рідкісність деяких особливо цінних ресурсів зумовлюють певні межі виробничої діяльності. Від наявних у суспільстві ресурсів можливо отримати визначений обсяг матеріальних благ та послуг.

Суспільство не здатне виробити весь той обсяг товарів та послуг, який відповідає абсолютним (ідеальним) потребам людей у країні.

У самій серцевині економіки є безперечна істина, яку називаємо **законом рідкості ресурсів**. Цей закон стверджує: блага є обмеженими, оскільки немає достатньо ресурсів, щоб виробити всі блага, які потребують люди для споживання.

Все в економіці впливає з цього центрального факту: оскільки ресурси обмежені, то потрібно дослідити, як суспільство вибирає для виробництва набір товарів і послуг, як різні товари виробляються, на них встановлюються ціни і хто має споживати товари, що виробляються.

У повсякденному житті постійно доводиться вибирати, вирішувати, як використати обмежені час і доходи. Піти в кіно, чи прочитати книгу? Вчитися далі, закінчивши університет, чи одразу йти працювати? В кожному з цих випадків вибір у світлі обмежених ресурсів вимагає від нас відмови від чогось, фактично, втрати можливості зробити щось інше. Ця втрачена альтернатива називається вартістю втрачених можливостей, або альтернативною вартістю.

Наведемо ще один приклад. На певній ділянці землі можна збудувати автостоянку, автозаправну станцію, літнє кафе або магазин. Ми вирішили будувати автостоянку. Що ж буде ціною нашого вибору? Альтернативною вартістю відведення цієї землі під автостоянку виявляються збитки, пов'язані з відмовою лише від найбажанішої серед решти альтернатив. Це неможливість побудувати на цьому самому місці чи то автозаправну станцію, чи то кафе, чи то магазин, але не три об'єкти водночас.

Таким чином, термін "ціна вибору" (або альтернативна вартість) стосується найбажанішої серед необраних альтернатив. Що саме серед даних нереалізованих можливостей було найнеобхіднішим, визначається додатковими дослідженнями. Але право називатися такою ціною мають лише ті блага, які за бажаністю посідають друге місце після обраного варіанту.

Альтернативна вартість - це вартість (цінність) найбільш пріоритетного серед благ, одержання яких стає неможливим за обраного способу використання обмежених ресурсів.

Отже, вартість втрачених можливостей виникає тому, що вибір чогось одного в світлі обмежених ресурсів означає відмову від чогось іншого. Вартістю втрачених можливостей є цінність товару чи послуги, від яких відмовились.

Оскільки ресурси обмежені, то перед будь-яким суспільством, чи є воно повністю колективізованою комуністичною державою, племенем жителів островів Південних морів, капіталістичною індустріальною нацією, сімейством робінзонів чи складається з одного тільки Робінзона Крузо, виникають три основні взаємопов'язані економічні проблеми:

* Що повинно вироблятися, тобто скільки і яких продуктів слід виробити, тобто визначити кількість продуктів, які необхідно та можливо за конкретних умов виготовити?

* Як ці товари потрібно виробити, тобто за допомогою яких матеріальних і трудових ресурсів, з використанням якої технології вони мають бути виготовлені?

* Для кого призначаються продукти та послуги, тобто як вони розподіляються і кому, врешті-решт, підуть на споживання?

Вирішувати такі проблеми потрібно (як показує світовий досвід) лише на основі розвитку та раціонального використання продуктивних сил і ресурсів.

Щоб привести продуктивні сили суспільства в дію, необхідно відшукати оптимальні співвідношення (пропорції) між усіма речовими елементами виробництва та чисельністю робітників. Наприклад, якщо відомо, скільки треба виробити товарів, то й слід знати, яка потрібна кількість предметів праці (сировини, матеріалів, напівфабрикатів), засобів праці (верстатів, машин, обладнання) та трудових ресурсів (робочої сили), а також яку використовувати технологію.

Оскільки економічні ресурси рідкісні, обмежені, а наші потреби практично безмежні, ми не в змозі задовольнити всі матеріальні потреби суспільства. Отже, завданням економіки є вивчення шляхів найкращого (ефективного) використання предметів і засобів праці, робочої сили та підприємницького таланту.

"Ефективність" як поняття, має два значення. Це термін може стосуватися технічної ефективності, яка означає використання мінімальної кількості ресурсів для досягнення певного обсягу виходу продукції або досягнення максимального обсягу виходу продукції при фіксованих витратах певних ресурсів. Оскільки технічна ефективність не бере до уваги різну вартість різних ресурсів, або неоднакову вигоду від виробництва різних видів продукції, то розгляд винятково з позицій технічної ефективності не може виявити найприйнятніші рішення. Наприклад, господарство може бути технічно ефективним у виробництві продукту, але якщо покупці не хочуть купувати продукт А, а віддають перевагу продукту В, то виробництво продукту А було би економічно неефективним.

Економічна ефективність - це ширше поняття, ніж технічна ефективність. Економічна ефективність йде далі технічної ефективності і враховує вартість витрати і вигоду, пов'язані з різними ринковими вподобаннями, намірами і рішеннями. Щоб отримати максимальну користь від використання наших обмежених ресурсів, ми повинні здійснювати тільки ті економічні дії, які ведуть до додаткової вигоди, що перевищує додаткові витрати. Згідно з таким підходом, не варто здійснювати економічні дії, якщо додаткові витрати перевищують додаткову вигоду.

Поняття економічної ефективності є центральним в економіці, на неї повинен робитися особливий наголос при ухвалі індивідуальних і соціальних рішень.

Щоб досягти у виробництві максимальної кількості повного обсягу корисних товарів та послуг, суспільству необхідно ефективно використати свої рідкісні ресурси, тобто забезпечити їх повну зайнятість.

Під повною зайнятістю розуміють використання всіх придатних для виробництва ресурсів. Це означає, що кожен, хто хоче і здатний працювати, повинен бути забезпечений роботою, не можуть простоювати орні землі, машини та устаткування тощо.

Таким чином, ефективність означає відсутність втрат, тобто економічні ресурси використовуються настільки ефективно, наскільки це можливо, щоб задовольнити потреби і бажання людей за даних факторів виробництва.

Економіка є ефективною, якщо суспільство не може збільшити виробництво одного товару, без зменшення виробництва іншого. Ефективна економіка перебуває на межі виробничих можливостей. Виробничі можливості – це можливості суспільства з виробництва економічних благ за умови цілковитого і ефективного використання всіх наявних ресурсів при даному рівні розвитку технології.

Для кращого розуміння уявіть собі, що у якийсь певний момент часу країна може виробляти лише певну кількість товарів і послуг з її обмежених ресурсів: певну кількість бензину, певну кількість нафти для опалення, певну кількість літаків тощо. Однак більшу кількість одного продукту не можна виробляти без зменшення обсягу виробництва іншого.

В економічній науці ми зображаємо цю обмеженість виробничого потенціалу країни кривою виробничих можливостей (КВМ). КВМ відбиває максимальні кількості товарів або послуг, які можуть одночасно вироблятися за даних ресурсів, якщо припустити, що всі ресурси повністю використовуються. Слід зауважити також, що ми розглядаємо економіку за станом на певний момент часу (тим самим передбачаємо постійну кількість ресурсів і незмінну технологію).

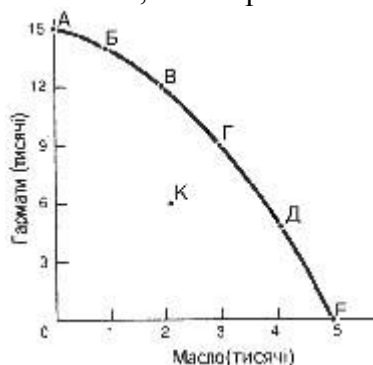
Припустимо, що повинні вироблятися лише два економічних блага (або види економічних

благ). Для більшої наочності можемо взяти гармати і масло, щоб розкрити проблему вибору між війсьними витратами і товарами споживання. Необхідні дані для КВМ наведені у таблиці 1.

Табл. 1. Альтернативні можливості виробництва

Альтернативні можливості	Масло (тисячі)	Гармати (тисячі)
А	0	15
Б	1	14
В	2	12
Г	3	9
Д	4	5
Е	5	0

Таблиця показує шість потенційних пар продуктів, що можуть виробитися за даних ресурсів. Країна може вибрати одну з шести можливих комбінацій. Наочно ці варіанти виробництва можна показати за допомогою графіка КВМ, де на горизонтальній осі відкладена кількість масла, а на вертикальній - кількість гармат, як це показано на рис. 1.

Рис. 1. Крива виробничих можливостей

Кожна нанесена точка є точним графічним виразом кількісних комбінацій гармат і масла. З двох наборів даних один дає можливе виробництво масла, а інший - можливий випуск гармат. Кожен рівень виробництва масла порівнюється з певною кількістю гармат, які можуть вироблятися за той самий час. Ви можете побачити, що коли кількість виробленого масла зростає, випуск гармат падає. Отже, якщо економіка виробляє 1 одиницю масла, то вона може випустити максимально 14 одиниць гармат. Проте, коли виробництво масла становить 2 одиниці, то можна виробити тільки 12 одиниць гармат.

Одну з рис ефективності економіки можна проілюструвати за допомогою кривої виробничих можливостей: перебування на КВМ означає, що збільшення виробництва одного товару неминуче вимагає пожертвування іншими. Коли ми виробляємо більше гармат, то ними заміщуємо масло. Заміщення є законом економіки повної зайнятості.

Отже, КВМ свідчить, що економіка завжди альтернативна, тобто вона має вибирати між виробництвом різних товарів шляхом перерозподілу ресурсів. Із точок, розташованих на цій кривій, що показують різні можливі поєднання випуску альтернативних товарів, ми маємо вибрати найбажанішу для нас у даний час.

Невикористані ресурси та неефективність

Будь-яка точка не на КВМ, а всередині графіка (точка К) свідчить, що ресурси використовуються не повністю і у суспільства є можливість нарощувати водночас виробництво декількох товарів. Навіть випадкові спостерігачі погодяться, що наше суспільство має невикористані ресурси у вигляді незайнятих робітників, невикористаних земель і завмерлих фабрик.

Таким чином, КВМ - графік, що характеризує набір товарів, які можуть бути вироблені економікою за умови повного використання всіх наявних ресурсів. Для більшої наочності цей набір зменшується до двох товарів, один з яких відкладається по горизонтальній, а інший - по вертикальній осі. Точка на кривій показуватиме співвідношення між виробництвом цих двох товарів. КВМ може бути використана не лише для аналізу наявного виробництва, але й для

аналізу економічного прогнозування. Якщо точка (X) наших економічних сподівань знаходиться за межею кривої, це означає, що має місце нереалістичне прогнозування та планування. Такі прогнози не є безневинною справою, як правило, вони обертаються для суспільства марнотратством (підготовчі витрати для робіт, на які не вистачить ресурсів, незавершене будівництво тощо).

У наведеному прикладі КВМ показує такий рівень використання виробничих ресурсів, коли існує повна зайнятість і повний обсяг виробництва.

Однак ця крива може пересуватися (зміщуватися) як ліворуч, так і праворуч. Зміщення КВК праворуч означає, що в суспільстві досягнуто економічне зростання за рахунок збільшення та підвищення якості ресурсів, створення нових технологій, участі у міжнародній спеціалізації та розвитку зовнішньої торгівлі.

Зміщення КВМ ліворуч означає, що технологічна база в суспільства застаріла; внаслідок політичних та економічних причин використання наявних ресурсів неповне, має місце економічна деградація, скорочення кількості працездатних громадян. До того ж, скорочення виробничих можливостей суспільства пов'язане зі зменшенням кількості ресурсів як внаслідок руйнування господарських зв'язків між країнами, так і через виведення земель та інших природних ресурсів з господарського обігу (як це сталося, наприклад, внаслідок аварії на ЧАЕС в Україні та Білорусії).

Контрольні запитання і завдання

1. У чому полягає взаємозв'язок потреб та інтересів?
2. Визначте специфіку системи потреб за теорією А.Маслоу
3. В чому полягає суть суспільного виробництва?
4. Висвітліть взаємозв'язок факторів виробництва.
5. Як виникають потреби? Породжуються вони виробничою діяльністю чи їх формує людина?
6. Що таке ресурси? Які різновиди виробничих ресурсів ви знаєте?
7. В чому полягає закон рідкості ресурсів?
8. Що може стати причиною зміщення кривої виробничих можливостей?
9. Дайте визначення альтернативної вартості?

Тема 4. Економічна система суспільства. Відносини власності.

План

1. Відносини власності як основа економічної системи
2. Трансформація відносин власності в Україні. Особливості роздержавлення і приватизації
3. Зміст економічної системи. Типи економічних систем

1. Відносини власності як основа економічної системи

Основа економічної системи повинні становити відносини власності. Вони завжди були тим стрижнем у суспільстві, навколо якого формувались і розвивались всі інші суспільні відносини. Привласнення матеріальних та духовних благ у різних економічних системах складає суть економічних відносин, що виражаються поняттям "власність". Проте серед вчених-економістів досі немає єдності в трактуванні відносин власності.

Одним з найдискусійніших в наш час економічних визначенням власності є таке: власність - це відношення між людьми з приводу речей. Певною мірою це визначення відбиває саме економічний, а не правовий, соціальний чи якийсь інший аспект власності. Адже найбагатший капіталіст стане злиденним, якщо опиниться сам на сам зі своїми заводами, палацами, кораблями і нікому буде ані працювати на них, ані купувати вироблене. Багатство капіталістичного суспільства - товар. Його має хтось виробити, хтось купити та спожити і таким чином принести власнику капіталу прибуток.

Поняття "власність" достатньо складна категорія. Найчастіше його ототожнюють з привласненням. Відносини привласнення в багатьох концепціях власності вважаються базовими. Привласнення вказує, кому належать блага (об'єкти власності), як вони

розподіляються і з якою метою використовуються. Об'єктами власності є речі, які присвоюються, тобто всі елементи суспільного багатства, результати та фактори виробництва. Суб'єктами власності можуть бути окремі особи (громадяни), колективи, організації, фірми, асоціації, держава.

Важливим критерієм належності відносин власності до предмету економічної теорії є безпосередній зв'язок відносин власності з виробничими відносинами, відносинами між людьми по виробництву, розподілу і використанню засобів виробництва. Саме засоби виробництва є головним найбільш стійким об'єктом власності.

Таким чином, відносини власності - це певна система відносин з приводу володіння, розпорядження, користування, привласнення і споживання людьми як засобів виробництва, так і результатів праці.

Володіння - головна передумова власності. Але саме по собі володіння ще не означає власності в її повному економічному змісті. Володіти можна і пасивно. Володіння тільки фіксує об'єкт власності, визначає його конкретно.

Володіння цінне тим, що дає можливість розпоряджатися майном. Щоб відчутти різницю між правом володіння і правом розпорядження, достатньо згадати деякі форми заповітів з художньої літератури: "Залишаю такому-то...те-то і те-то, але до стількох-то років або виконання ним таких-то умов...він не може ним розпоряджатися". Тут чітко і зрозуміло розставлені акценти між двома правами - володіння і розпорядження.

Користування - це відносини до об'єкту використання, спрямовані на отримання з нього корисного ефекту, при цьому реалізується ідея корисності, яка є абсолютним стимулом еволюції як виробництва конкретних цінностей, так і соціально-економічного розвитку суспільства.

Коли власник віддає об'єкт власності в оренду, він, відповідно, в межах договору оренди, передає право розпорядження і використання орендарю. Привласнення вони здійснюють спільно: орендодавець привласнює орендну плату, орендар - прибуток від господарської діяльності мінус орендна плата.

Отже, економічний зміст відносин власності полягає в реальних діях суб'єктів по володінню, розпорядженню і використанню об'єктів власності. Власність складає серцевину системи економічних відносин суспільства. Стабільність розвитку економічної системи залежить від наявності у ній таких форм власності, які б у найбільшій мірі сприяли розвитку продуктивних сил. Тому зміна форм власності відкриває нові горизонти розвитку економічної системи.

Людству відомі дві основні форми власності - приватна і суспільна.

Відмінною рисою приватної власності є те, що власник безпосередньо здійснює і реалізує право володіння, розпорядження, використання і привласнення. Підкреслюємо - безпосередньо. Особисто. На свій страх і ризик. Діє він на ринку, де господарює жорстока конкуренція. Проте успіх на ринку може бути повним. І це заслуга власника. Він присвоює здобутки свого успіху. Але на ринку панує стихія і анархія. Отже, він може і програти. Але і програш - його провина. Якщо він не отримав вигоду, то вона дісталась іншому. Тому приватний власник вчиться, шукає, визнає, придумує, купує, фінансує наукові дослідження. Однозначно розвиває продуктивні сили, а відповідно, суспільство в цілому. В цьому глибоке, прогресивне значення приватної власності.

Суспільна власність передбачає спільне володіння, розпорядження і виключає індивідуальне. Всі члени суспільства володіють спільно, індивідуально ж - ніхто. Суспільна власність на засоби виробництва зрівнює всіх членів суспільства як співвласників. Вони всі власники. Ніхто не має права на перевагу у володінні. Разом з тим в межах суспільної власності, оскільки суспільство не може розпоряджатися об'єктами власності безпосередньо, виникає адміністративна монополія, і при суспільному володінні розпорядження і привласнення здійснюється бюрократією (bureaucratie - буквально влада столу).

Форми власності не є незмінними. Вони виникають, розвиваються, модифікуються і зникають із зміною умов і середовища, в яких вони існують. В основі еволюції форм власності лежить механізм постійного оновлення економічного устрою суспільства.

Історично першою формою власності була колективна, общинна власність на землю. Вона виражала спільне привласнення результатів праці всіма членами общини як єдино можливий засіб її виживання. Вся багатогранність первісних відносин земельної власності зводиться до трьох основних форм:

* азіатська (східна). В цих умовах вся земля розподілялась між общинами, а індивіди та їх сім'ї користувались земельними ділянками як особи, що належали до даного первісного колективу. Общини, в свою чергу, знаходились під владою деспотичної держави і не були самостійними власниками. Вони віддавали державі частину продукту в формі данини;

* антична (греко-римська). Тут одна частина землі знаходилась в розпорядженні общини (держави), а інша - у вигляді дрібних ділянок, парцел - оброблялась окремими сім'ями і була їх приватною власністю;

* німецька. При ній спостерігався більш високий ступінь відособленості землі від общини. Спільна власність на пасовища, ліси служила тільки простим доповненням приватної власності.

Антична і німецька власність були близькі одна до одної тим, що приватна земельна власність в обох випадках базувалась на праці самого власника.

У процесі розвитку продуктивних сил і суспільного поділу праці проходив розпад общини і виділення приватних власників. Розвивався обмін, росла майнова нерівність населення. З'явилася приватна власність, яка була заснована на експлуатації праці рабів і кріпаків.

З розвитком ринкової економіки панівного характеру набула приватна одноосібна власність, яка поступово модифікувалась в акціонерну (корпоративну) власність. Сучасна ринкова економіка ґрунтується на таких основних формах власності: дрібнотоварна, приватна індивідуальна, акціонерна, власність трудових колективів підприємств, державна, інтегрована корпоративна і інтегрована міждержавна. Така розмаїтість форм власності свідчить, що сучасна ринкова економіка - це змішана економіка.

Досить довго в Україні панувала суспільна власність. Вона існувала в двох основних формах: загальнонародній власності і кооперативній власності.

Сьогодні в Україні за умов демократизації економіки і формування ринку відбуваються істотні зміни у відносинах власності. Вони ґрунтуються на прийнятих Верховною Радою України законах "Про власність", "Про приватизацію майна державних підприємств", "Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)" та інших законодавчих актах. Дані закони передбачають певні заходи для здійснення переходу від монополії держави на привласнення засобів і результатів виробництва і на управління ним до різноманітних форм власності.

Власність в Україні виступає в таких формах: індивідуальна (особиста і приватна трудова), колективна, державна, інтелектуальна. Всі форми власності є рівноправними і держава створює рівні умови для розвитку всіх форм власності та їх захисту. Суб'єктами права власності в Україні визнаються: народ України, громадяни, юридичні особи, держава, а також спільні підприємства, міжнародні організації, громадяни інших держав та особи без громадянства.

Згідно з законом нашої держави "Про власність" формується нова система відносин власності, яку можна представити наступним чином:

Індивідуальна власність громадян

Зазначена форма власності формується за рахунок індивідуальної праці, участі в суспільному виробництві, ведення підприємницької діяльності, вкладення коштів у кредитні установи, акціонерні товариства, а також майна, одержаного внаслідок успадкування. Громадяни можуть мати в індивідуальній власності житлові будинки, квартири, предмети особистого користування, дачі, предмети домашнього господарства, продуктивну і робочу худобу, засоби виробництва, вироблену продукцію, транспортні засоби, грошові кошти, акції, інші цінні папери, а також інше майно споживчого і виробничого призначення.

Колективна власність:

а) власність колективу орендарів - це вироблена продукція, одержані доходи та інше майно, придбане на підставах, не заборонених законом;

б) власність колективного підприємства - це форма власності, яка виникає у тому випадку,

коли все майно державного підприємства, вироблена продукція, одержані доходи переходять у власність трудового колективу;

с) власність кооперативу - це будівлі, споруди, грошові та інші майнові внески його членів; виготовлена ними продукція; доходи, одержані від її реалізації та іншої діяльності, передбаченої статутом кооперативу;

д) власність акціонерного товариства - це майно, придбане за рахунок продажу акцій, одержане в результаті його господарської діяльності;

е) власність громадських організацій. Вони можуть мати у власності будинки, споруди, грошові кошти та інше майно, необхідне виключно для забезпечення виконання статутних функцій;

ф) власність релігійних організацій: культові споруди, предмети релігійної обрядовості, благодійного, культурно-просвітницького і виробничого призначення, житлові будинки, грошові кошти.

Державна власність:

а) загальнодержавна власність - майно, що забезпечує діяльність Верховної Ради України та утворених нею державних органів; майно Збройних Сил, органів служби безпеки, прикордонних і внутрішніх військ; оборонні об'єкти; єдина енергетична система; кошти державного бюджету; національний банк; інші державні банки; майно вищих і середніх спеціальних навчальних закладів; страхові, резервні та інші фонди та майно, що становить матеріальну основу суверенітету України і забезпечує її економічний та соціальний розвиток;

б) комунальна власність - майно, що забезпечує діяльність відповідних Рад і утворених ними органів; кошти місцевого бюджету; житловий фонд; місцеві енергетичні системи; комунальне господарство;

с) майно державних підприємств - це те майно, яке закріплене за державним підприємством і яким воно може розпоряджатися.

Інтелектуальна власність

Інтелектуальна власність - це є твори науки, літератури і мистецтва, відкриття, винаходи, промислові зразки, раціоналізаторські пропозиції, результати наукових досліджень.

Власність спільних підприємств, іноземних громадян, організацій і держав

Спільні підприємства з участю юридичних осіб і громадян України та юридичних осіб і громадян інших держав можуть мати на території України у власності майно, необхідне для здійснення діяльності, визначеної установчими документами.

Іноземні держави мають право на території України у власності майно, необхідне для здійснення дипломатичних, консульських та інших міжнародних відносин, у випадках і порядку, встановлених міжнародними договорами і законодавчими актами України.

Приватна власність

Закон України "Про власність" передбачає існування приватної власності. В Законі зазначається: праця громадян є основою створення і примноження їх власності. Власник має право на договірній основі використовувати працю громадян. Власник зобов'язаний забезпечити громадянину, праця якого використовується, соціальні, економічні гарантії та права, передбачені законом.

2. Трансформація відносин власності в Україні. Особливості роздержавлення і приватизації

Формування ринкової економіки в Україні висунуло як найважливішу умову необхідність приватизації об'єктів державної власності. Приватизація (від лат. "privatus" - приватний) - це передавання державної власності (земельних ділянок, промислових підприємств, банків, засобів транспорту і зв'язку, будівель, акцій, культурних цінностей) за плату або безкоштовно в приватну власність.

Законодавчими актами визначаються також основні принципи приватизації державного майна:

* забезпечення кожному громадянину України рівного доступу до об'єктів приватизації та необмеженого вибору сфер приватизації;

- * охоплення цим процесом усіх сфер економіки з урахуванням інтересів усіх суб'єктів, у тому числі трудових колективів і окремих громадян;
- * використання всіх форм власності згідно з економічною доцільністю, а не якимись іншими критеріями, без абсолютизації однієї з них;
- * залишення у власності держави майна, необхідного для виконання нею своїх функцій;
- * здійснення роздержавлення і приватизації з дотриманням антимонопольного законодавства.

Згідно з Концепцією роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду в Україні, основними формами приватизації є:

- * продаж на аукціоні - спосіб приватизації, коли власником об'єкта стає покупець, який запропонував у ході аукціону максимальну ціну;
- * викуп державного майна, зданого в оренду. За даного способу приватизації власником об'єкта стає його орендар;
- * продаж за комерційним конкурсом. Тут власником об'єкта стає покупець, який запропонував найвищу ціну;
- * продаж за некомерційним конкурсом. У даному випадку власником об'єкта стає покупець, котрий запропонував найкращі умови подальшої експлуатації об'єкта або за рівних умов - найвищу ціну;
- * продаж акцій відкритих акціонерних товариств (на аукціонах, за конкурсом, на фондовій біржі).

Власниками державних підприємств тут стають покупці, які на конкурсних засадах запропонували найвищу ціну за найбільшу кількість акцій;

* викуп об'єктів малої приватизації товариствами покупців, що створені працівниками цих об'єктів. Такий спосіб приватизації не передбачає конкуренції покупців;

* продаж з відстрочкою платежу. Власником стає покупець, котрий на конкурсних засадах здобув право сплатити за придбаний об'єкт з відстрочкою платежу на три роки за умови попереднього внесення 30% його вартості.

Однак значна частина державної власності приватизації не підлягає. Вона включає: майно органів державної влади, управління, Збройних Сил; золотий і валютний фонди; державні матеріальні резерви; комплекси з виготовлення цінних паперів і грошових знаків; національні культурні та історичні цінності; об'єкти освіти, науки, культури, що фінансуються з бюджету; майнові комплекси підприємств з виготовлення зброї; наркотиків та радіоактивних речовин; атомні електростанції.

Державний сектор економіки має місце в усіх країнах. Значне місце в економіці він займає як у нових індустріальних країнах (Південній Кореї, Сінгапурі, Тайвані, Гонконгу), так і в старих (Швеції, Голландії, Данії, Португалії). Традиційно високою є питома вага цього сектору в національній економіці Франції - 33%, Австрії - 37%, Італії - понад 40%.

Отже, сьогодні в Україні відбуваються істотні перетворення у відносинах власності.

3. Зміст економічної системи. Типи економічних систем

Економічна система - це форма організації економіки, господарський механізм, завдання якого полягає в тому, щоб знаходити шляхи і методи ефективного використання обмежених (рідкісних) виробничих ресурсів. Функціонує економічна система з допомогою таких економічних інститутів, як власність, грошова система, урядові органи, податки, гроші, доход, планування, виробництво, прибуток тощо. Таким чином, економічна система трактується як комплекс економічних інститутів, набір яких приблизно однаковий у будь-якій системі.

Досучасні економічні системи

Економічна система первісної общини базувалась на спільній власності. Засоби праці були спільною власністю, а вироблений продукт розподілявся в інтересах всієї общини в цілому. Найбільшу долю отримували вожді, мисливці, воїни. Між всіма іншими членами общини продукт розподілявся порівну.

Рабство означало перехід до приватної власності в її абсолютній формі. Власністю рабовласника є не тільки земля, засоби виробництва, але і сама людина, яка на нього працює.

Раб не має сім'ї, будинку, господарства.

Феодалізм розвинув приватну власність в абсолютній формі і в той же час послабив її абсолютний характер. Кріпак виступає і як суб'єкт, і як об'єкт власності. Як суб'єкт власності він має землю, сільськогосподарський реманент, худобу тощо. За звичаєвим правом в його рішення в межах його власності та сім'ї поміщик не втручався. Зокрема, Т.Шевченко став в Енгельгарта козачком тому, що дід поділив свій наділ між іншими онуками, а цього залишив безземельним. Як об'єкт власності кріпак був змушений до відробіткового оброку (панщини), натурального (продукти виробництва) та (або) грошового оброку.

При капіталістичному господарюванні, щоб організувати виробництво матеріальних благ, власник засобів виробництва повинен купити робочу силу, а не людину. Без цього немає виробництва. Отже, здійснюється купівля-продаж робочої сили (наймання на роботу) і починається капіталістичне виробництво. При цьому стрімко розвиваються ринкові відносини.

Ось така коротка історія розвитку економічних систем аж до сучасних їх форм. Розрізняють "чистий" капіталізм, командну економіку, традиційну економіку і змішані системи.

Чистий капіталізм

Характерними рисами та особливостями "чистого" капіталізму епохи вільної конкуренції є:

1. Приватна власність на фактори виробництва.
2. Ринкова система координації і управління господарської діяльності людей.
3. Свобода підприємництва і вибору діяльності.
4. Мета господарюючих суб'єктів - отримання максимального прибутку і діючи на свій страх і ризик.
5. Банкрутство чи прихід окремих нових виробників суттєвого значення для ринку немає.
6. Діє чиста або досконала конкуренція і отримується максимум прибутку при мінімумі витрат.
7. Забезпечується панування споживачів над виробниками, тобто виробляється тільки те, що купується.

Командна економіка

Командна економіка, або адміністративно-господарська система має такі характерні риси:

1. Суспільна власність на фактори виробництва.
2. Панування централізованого планування і розподілу економічних ресурсів.
3. Колективне прийняття господарських рішень шляхом централізації планування економічної діяльності.
4. Відсутність будь-якої конкуренції і монополізм виробників.
5. Відсутність ринкової системи стимулювання і мотивації виробників.
6. Панування виробника над споживачем. На ринках при такій системі купується тільки те, що виробляється. Вибору у споживача немає.

Традиційна економіка

Вона існує близько в 100 країнах. Основними специфічними рисами традиційної системи є:

1. Панування приватної власності.
  2. Низький рівень економічного і соціального розвитку.
  3. Багатоукладність економіки.
  4. Залежний характер соціально-економічного розвитку.
  5. Виробництво, розподіл і обмін базуються на звичаях, традиціях, культових обрядах.
  6. Технічний прогрес різко обмежений.
  7. Неписьменність населення, перенаселеність, високий рівень безробіття, низька продуктивність праці.
  8. Темпи росту населення перевищують темпи росту промислового виробництва.
  9. Велика зовнішня фінансова заборгованість.
  10. Виключно висока роль держави і силових структур в економіці і політиці.
- Країни традиційної системи є постачальниками сировини і матеріалів для світового господарства, служать ринком збуту готової продукції.

Змішані системи

Принципи "змішаної економіки" розробляли А.Вагнер, С.Чейз, Дж.М.Кейнс, Е.Хансен, П.Самуельсон та інші. Характерними рисами змішаних систем є:

1. Приватна власність у її різноманітних формах.
2. Переплітання, взаємопроникнення і взаємодоповнення колективного, приватного і державного господарств, а також взаємний перехід одного типу господарства в інший.

3. Соціальна орієнтація економіки, підвищення на її основі життєвого рівня людей. Людина стає головною цінністю в такій системі. Досягти цього можна лише на основі зростання регулюючої ролі держави, а з іншого боку, повинні проявлятися умови ринкового саморегулювання. У такому випадку держава не повинна втручатися в діяльність господарських структур. Для змішаних систем характерне поєднання саморегулювання і державного регулювання економіки.

4. Демократична форма управління спроможна забезпечити економічні, політичні та духовні гарантії для найбільш повної реалізації можливостей кожної людини.

Необхідно підкреслити те, що жодна з названих вище основних економічних систем не існує нині в чистому вигляді. Отже, Україна мусить скористатися кращими світовими надбаннями господарювання і, враховуючи власні особливості, побудувати економічну систему, засновану на різноманітності форм власності і видах господарювання.

Контрольні запитання і завдання

1. Що таке власність?
2. Які форми власності Ви знаєте і чим вони принципово відрізняються одна від одної?
3. Перелічіть новітні тенденції у розвитку відносин власності в Україні.
4. Розкрийте суть понять роздержавлення і приватизація.
5. Висвітліть сутність поняття "економічна система". Що є її складовими ланками?
6. Які економічні системи Ви знаєте?
7. Чим відрізняються одна від одної економічні системи?
8. Зробіть порівняльний аналіз будь-яких двох економічних систем.
9. Яка з економічних систем сформується на Вашу думку в Україні і чому?

Тема 5. Форми організації суспільного виробництва та їх еволюція.

План.

1. **Натуральне виробництво та товарне виробництво. Види товарного виробництва**
2. **Товар та його властивості. Двоїстий характер праці, втіленої в товарі.**
3. **Вартість товару та фактори, що на неї впливають. Закон вартості. Функції закону вартості.**

1. **Натуральне виробництво та товарне виробництво. Види товарного виробництва**

Історично першим виникло натуральне виробництво, при якому продукти праці призначаються для задоволення власних потреб виробників. В усіх докапіталістичних формаціях господарство в основному було натуральним (господарство первісних общин і патріархальних родин, латифундій у рабовласницьких державах і середньовічних феодальних маєтків). У цих господарствах існує замкнений кругообіг продуктів, що майже не виходив за їх межі. Кожна господарська одиниця була повністю відокремлена від інших як у виробництві, так і в споживанні. Натуральне виробництво довело свою життєздатність на протязі тисячоліть.

Характерні риси натурального господарства:

- ◆ Нерозвиненість суспільного поділу праці, яка має вигляд ручної, універсальної
- ◆ Суспільство складається з економічно розрізнених та ізольованих господарських одиниць (первісних та сільських общин, родин та маєтків)

- ◆ Відсутність зовнішніх зв'язків – кожна вище згадана одиниця спирається на власні виробничі можливості і забезпечує себе усім необхідним
- ◆ Кожний робітник виконує усі трудові функції – є і виконавцем і керівником процесу праці
- ◆ Примітивна технологія, техніка та знаряддя праці
- ◆ Патріархальність виробництва, відповідність віковим традиціям, нормам
- ◆ Розвиток виробництва дуже повільний, просте відтворення, накопичення здійснюється в невеликих розмірах
- ◆ Безпосередній виробник володіє засобами виробництва
- ◆ Наявність прямих зв'язків між виробництвом та споживанням за схемою: виробництво – розподіл – споживання

Результатом натурального виробництва є **натуральний продукт** – благо, що має користь, тобто здатність задовольняти потребу виробника.

Натуральне виробництво як провідна форма господарства зникає в період ліквідації феодалізму і ствердження капіталістичного способу виробництва. Ця форма поступається місцем товарному виробництву, яке стає провідним. Однак натуральна форма господарювання є дуже живучою і збереглася і сьогодні, наприклад, в економіці ряду країн Азії, Африки та Латинської Америки, де домінує сільськогосподарське виробництво.

На зміну натуральній формі господарювання поступово приходить товарна форма виробництва, яка тривалий час існує поряд з натуральною, проникаючи в неї і розкладаючи її.

Остаточний розклад натурального виробництва як основної форми господарювання відбувається в епоху пізнього середньовіччя, епоху зародження й прогресу капіталізму. Замкнутість натурального виробництва, його відособленість, примітивність, косність, патріархальність та застій капітулюють перед взаємним обміном та прогресом.

Продукт праці в товарному виробництві призначається не для власного споживання, а для обміну шляхом купівлі – продажу через ринок. В наслідок цього вироблені корисні речі стають товарами і призначаються для задоволення суспільних потреб. Це передбачає постійне економічне спілкування, економічний взаємозв'язок між людьми. У зв'язку з цим у товарному господарстві зовсім інакше вирішуються фундаментальні питання економіки: що, як, скільки та для кого виробляти – у відповідності з вимогами ринку, де реалізуються вироблені товари.

Однак тільки в період капіталізму товарне виробництво набуло всебічного характеру і почало відігравати домінуючу роль у суспільстві, майже всі товари виробляються для продажу, до того, об'єктом купівлі – продажу стає робоча сила людини та інші фактори виробництва (земля, капітал).

Серед необхідних **передумов існування товарного виробництва** виділяють:

- ◆ Суспільний розподіл праці між виробниками, кожний з яких спеціалізується на виготовленні певних продуктів. По мірі розвитку виробничих сил суспільний поділ праці посилюється: 1-й етап суспільного розподілу праці – виділення землеробства та скотарства; 2-й – ремісництво відокремлюється від землеробства; 3-й етап – з'являється клас купців. Т.ч., промисловість відокремлюється від сільського господарства. В свою чергу, промислове виробництво розділяється на обробляючі галузі та на добуваючі.

- ◆ Передумовою суспільного поділу праці є **технічний прогрес**, в ході якого стається заміна ручної праці машинною, що пов'язано з дією закону передачі технічних функцій від людини до технічних пристроїв. Спочатку відбувається передача функцій виконання (двигуни, турбіни), а далі і керування (автоматизовані системи, комп'ютери).

- ◆ Однак лише суспільний розподіл праці не створює товарне виробництво. Відомі такі суспільства (староіндійські, слов'янські общини) де був розвинутий розподіл праці, однак не було виробництва товарів, оскільки лише тоді продукти праці стають товарами, коли вони виробляються для обміну самостійними, незалежними один від одного, економічно відокремленими виробниками. Т.ч., лише **економічна відокремленість** (при наявності суспільного розподілу праці) породжує необхідність обміну, і, відповідно, товарного виробництва. Економічна відокремленість виробників означає можливість вільного володіння та розпорядження виробленою продукцією, тобто здатність виробника бути власником.

◆ Т.ч, економічна відокремленість невід’ємна від **приватної власності** на засоби виробництва і результати виробництва, яка створює у виробника максимальну зацікавленість у результатах праці. Тоді як державна власність спричиняє негативний вплив на розвиток товарного виробництва, оскільки обмежує економічну відокремленість виробників та вільну підприємницьку діяльність

◆ Товарне виробництво є відкритою системою економічних відносин, оскільки виробники створюють корисні речі не для власного споживання, а для продажу їх іншим людям. Ці продукти виходять за межі окремих економічних систем та йдуть на ринок, де вони обмінюються на інші продукти (бартер) або продаються за гроші.

◆ Товарному виробництву властиві опосередковані економічні зв’язки між виробництвом та споживанням, оскільки воно розвивається за схемою: “виробництво – розподіл – обмін – споживання”. Тобто, спочатку речі виробляються, а потім стає зрозуміла потреба в них (або її відсутність) з боку суспільства.

Види товарного виробництва. В залежності від ступеню розвитку відносин власності та господарських зв’язків розрізняють два види товарного виробництва: **просте товарне виробництво**, при якому продукти виробляються самостійними дрібними виробниками – ремісниками та селянами, та **капіталістичне (розвинуте) товарне виробництво**, яке використовує працю найманих робітників.

Відмінності між простим та розвинутим товарним виробництвом

Просте товарне виробництво	Розвинуте товарне виробництво
Виробник та власник засобів виробництва та кінцевого продукту – одна людина	Виробник товару – найманий робітник, а власник засобів виробництва та продукту - капіталіст
Виробництво засновується на особистій праці, експлуатація звичайно відсутні	Виробництво здійснюється на основі найманої праці, часто присутня експлуатація
Виробництво спрямоване на задоволення потреб виробника	Ціль виробництва – одержання максимального прибутку
Використовуються примітивні, ручні знаряддя праці	Широко застосовується техніка, машини

Т.ч, історичний розвиток товарного виробництва характеризується: 1) перетворенням натурального господарства в просте товарне; 2) перетворенням простого товарного господарства в розвинуте. Перше є результатом суспільного поділу праці й економічної відособленості виробників, друге пов’язане з тим, що товаровиробники, виготовляючи товар відособлено, знаходяться на ринку у відносинах постійної конкуренції один до одного, що призводить до їхнього розшарування – збагачення меншості розорення більшості.

2.Товар та його властивості. Двоїтий характер праці, втіленої в товарі

Товар є продуктом праці і природи, який виготовляється для задоволення суспільних потреб шляхом обміну, тобто купівлі – продажу.

Оскільки товар призначений для задоволення потреб людини, то він повинен мати **корисність** – здатність приносити задоволення під час його використання. Цю властивість товару називають **споживчою вартістю**, яка прямо пов’язана з природними властивостями речі (наприклад, м’ясо містить білки, фрукти – вітаміни, светр має здатність захищати від холоду)

Вона має наступні особливості:

1. Споживча вартість є основою і метою виробництва
2. В товарі споживча вартість набуває суспільного характеру, оскільки цей товар призначається для задоволення потреб не виробника, а покупця.
3. споживча вартість віддзеркалює потреби суспільства, демонструє виробничі можливості суспільства, є проміжною ланкою між виробництвом та споживанням.

Споживча вартість є об’єктом вивчення ПЕ оскільки вона виступає носієм виробничих відносин та тісно пов’язана з міноюю вартістю.

Мінова вартість – здатність товару обмінюватися на інші товари; це пропорція в якій один товар обмінюється на інші (1 книга = 5 журналам). У процесі обміну товарів здається, що їх мінові пропорції встановлюються випадково. Однак, встановлюється певна закономірність, оскільки впродовж довгого часу кількісні пропорції товарів тяжіють до певного рівня. Справа в тім, що для того щоб обмінювати абсолютно різні товари (за призначенням, за розміром, формою, кольором, складом) необхідно знайти в них щось загальне, те що їх поєднує. Споживча вартість робить всі товари якісно різними, оскільки ніхто не обмінює однакові споживчі вартості (наприклад, яблука на яблука, або шубу на шубу). А об'єднує всі товари те, що вони – продукти праці, людина докладає зусиль для їх виробництва будь – яких товарів незалежно від їх властивостей. Праця, яка витрачається на виробництво товару, створює ще одну його властивість – вартість. **Вартість** є втіленням закладеної у товар суспільної праці, тому вона стає основою для кількісної пропорції обміну, тобто для мінової вартості. Т.ч, вартість та споживча вартість – це дві властивості, дві сторони одного товару.

Тобто, товар має двоїтий характер – він уявляє собою єдність споживчої вартості та вартості. Мінова вартість є конкретною, фізичною формою, в якій вартість проявляється на ринку.

Двоїтий характер товару (наявність споживчої вартості та вартості) є наслідком двоїстого характеру праці товаровиробників). Працю одночасно можна розглядати і як конкретну, і як абстрактну.

З одного боку праця – це процес створення певного корисного продукту, процес пов'язаний з певною кваліфікацією робітника, конкретними умовами виробництва, засобами та предметами праці, чітко встановлені дію, операції. Наприклад, праця кравця вимагає **специфічних знань та вмінь**, відмінних від знань та вмінь сталевара; різняться і **знаряддя праці** – у кравця ножиці та швейна машинка, у сталевара – мартенівська піч, в свою чергу праця повара вимагає зовсім інших умов, різним є результат (одяг, сталь та хліб).

Конкретна праця -праця, витрачена в певній корисній формі, результатом якої є певна споживча вартість.

З іншого боку – праця – це процес витрат людської робочої сили: м'язів, розумових здібностей, нервів незалежно від того, що працівник виготовляє. Ця витрати виступають як праці взагалі, властиві будь – якій роботі, незалежно від професії, умов та результатів.

Абстрактна праця – це праця робітника, що характеризується витратами робочої сили взагалі, незалежно від її конкретної форми; створює вартість і є специфічною формою праці, властивої тільки товарному виробництву.

Абстрактна праця завжди має суспільний характер, оскільки вартість товару завжди виявляється на ринку, у суспільстві. Коли продукт (споживча вартість) на ринку обмінюється, тобто суспільство визнає у ньому свою потребу, то цей продукт стає товаром, проявляється суспільний характер праці виробника. Однак інтереси та потреби споживачів постійно змінюються, тому деяка частина продукції не буде реалізована на ринку, тобто конкретна праця, втілена в товарах не знайшла суспільного визнання, була затрачена даремно.

3.Вартість товару та фактори, що на неї впливають. Закон вартості. Функції закону вартості.

Ще Д.Рікардо казав, що в економічній теорії ніщо не породжує так багато помилок та протиріч, як саме невизначеність змісту, який вкладається в слово “вартість”.

Основні концепції економістів з питання вартості товару сформувались на протязі XVIII - XIX століть, і сьогодні можна виділити три основні підходи до визначення вартості.

Перший базується на використанні **теорії трудової вартості К.Маркса**. У відповідності з цим напрямком виробництво і обмін товарів здійснюються на базі їх вартості, яка визначається суспільно необхідними витратами праці. У цьому випадку товаровиробники повинні враховувати: якщо індивідуальні витрати праці більше ніж суспільно – необхідні (середні у суспільстві), то частина витрат, яка перевищує останні, суспільством не визнається. При цьому в основі вартості товару лежить суспільна праця, затрачена на його виробництво. Звідси, вартість визначається як втілена в товарі **суспільна праця товаровиробників**.

За К.Марксом вартість товарів визначається не індивідуальним, а **суспільно необхідним робочим часом**, який потрібен для виготовлення товару при наявності суспільно – нормальних умов виробництва та при середньому в цьому суспільстві рівні вмінь та інтенсивності праці.

Другий підхід заснований на використанні **теорії граничної корисності**. Ця теорія знайшла широке використання у маржиналістів. Вони стверджують, що вартість і ціна базуються на граничній корисності товарів та їх рідкості. Представники цих напрямків вважають, що поступове збільшення однакових величин запасу блага супроводжується прогресуючим зменшенням одиниці корисності блага.

Корисність останньої одиниці запасу, або гранична корисність блага, і визначає величину вартості цього товару.

При цьому теоретики маржиналізму виділяють два види цінності благ – суб'єктивну та об'єктивну. Під суб'єктивною цінністю вони розуміють цінність матеріальних благ для даного суб'єкту, під об'єктивною – ринкову ціну товару. Визначальну роль представники цього напрямку відводять суб'єктивній цінності, яка стала базою їхньої теорії цін.

Третій підхід було сформовано **А.Маршалом**. Його позиція визначення вартості засновується на виявленні взаємодії ринкових сил, що лежать на боці попиту у вигляді граничної корисності, і пропозиції у вигляді витрат виробництва.

Також деякі автори розповідають про **концепцію витрат** при визначенні вартості (Дж.Міль), яка стверджує, що вартість визначається витратами виробництва, тобто витратами на засоби виробництва та оплату праці.

Закон, що регулює еквівалентний обмін товарів відповідно до кількості втіленого в них суспільного робочого часу, називають **законом вартості**.

Функції закону вартості

1. Закон вартості як стихійний регулятор виробництва. – через механізм цін він сприяє поділу праці за різними галузями відповідно до суспільних потреб. Якщо певного блага не вистачає для задоволення всіх потреб, то попит на нього зростає і ціна буде вище вартості, і навпаки;

2. Закон вартості як рушійна сила науково – технічного прогресу – обмін товарів за суспільною вартістю стимулює товаровиробників постійно зменшувати індивідуальні витрати виробництва;

3. Закон вартості як фактор диференціації ринкових суб'єктів – перетворює певну частину з них на таких, хто збільшує масштаби виробництва, і на таких, хто розорюється і виходить з ринку. Це процес особливо охоплює дрібних і середніх товаровиробників, посилюючи між ними майнову диференціацію.

Контрольні запитання і завдання

1. Які основні типи суспільного виробництва?
2. Що таке товарне виробництво?
3. За якими ознаками відрізняють натуральне і товарне виробництво?
4. Охарактеризуйте поняття "товар" та його властивості.
5. У чому полягає подвійна природа праці, що створює товар?
6. Дайте визначення закону вартості
7. Розкрийте суть основних теорій вартості.
8. Визначте функції закону вартості та його значення в сучасних умовах ринку.

Тема 6. Теорія грошей

Навіть кохання не зробило так багато людей божевільними, як роздуми над природою грошей.

Вільям Гладстон

Вважається, що любов до грошей - корінь всіх бід. Те ж можна сказати і про відсутність грошей.

Батлер Самуель

Гроші - спеціальний механізм для швидкого і зручного здійснення того, що робилося б і без них, хоча й не так швидко і зручно.

Джон Мілль

План

1. Розвиток форм вартості та виникнення грошей
2. Суть і функції грошей
3. Грошовий обіг і його закони
4. Суть, причини та наслідки інфляції

1. Розвиток форм вартості та виникнення грошей

Виникнення грошей - тривалий історичний процес, пов'язаний з розвитком товарного виробництва і обігу товарів. Очевидно, що перші випадки обміну припадають ще на первіснообщинний лад. У той період обмін мав нерегулярний характер. Товарного виробництва ще не існувало, тобто речі вироблялися для власного споживання і лише випадково набували товарної форми. Для цього періоду характерна проста, випадкова або одинична форма вартості:

1 мішок зерна = 1 вівці

У наведеному прикладі товар А (зерно) відіграє активну роль, оскільки виражає свою вартість у товарі В (вівці). Товар, що виконує в кожному даному акті обміну активну роль, знаходиться у відносній формі вартості. Йому протистоїть товар - еквівалент, який виконує пасивну роль (через нього виражається вартість першого товару). Відповідно форма вартості товару В (вівці) називається еквівалентною. У ній міститься зародкова форма грошей. Вартість жодного товару не може бути виражена безпосередньо робочим часом. Вона виражається опосередковано, через вартість іншого товару.

Слід зазначити, що в період існування простої форми вартості саме випадковість обміну призводила до того, що він зовсім не обов'язково був еквівалентним. У період завоювання європейцями Нового Світу, Африки, Азії часто за скляне намисто, дешеве вбрання їм вдавалося вимінювати золото, хутра, коштовності. Тобто особливий вплив на процес обміну в цей час має суб'єктивне сприйняття цінності речі.

З поглибленням поділу праці, виникненням ремісництва і розвитком ремесел, зростає різноманітність вироблених речей, все більша їх частина виробляється з метою продажу. Для ремісника обмін є вже не випадком, а необхідною складовою частиною його виробництва (праці). Виникають ринки, на яких кожен даний товар може бути прирівняний до цілого ряду інших товарів і, відповідно, виражати в них свою вартість. Проста або випадкова форма вартості змінюється повною або розгорнутою:

$$\begin{aligned} &= 1 \text{ вівці} \\ 1 \text{ мішок зерна} &= 2 \text{ сокури} \\ &= 1 \text{ пара сандалій та ін.} \end{aligned}$$

У повній або розгорнутій формі вартості кожному товарові, що знаходиться у відносній формі вартості, протистоїть безліч інших товарів, що перебувають у еквівалентній формі вартості щодо нього.

Характерні риси цієї форми вартості:

- * внаслідок різноманітності еквівалентів випадковість пропорційно скорочується;
- * відносний вираз вартості залишається незавершеним через появу все нових різновидів товарів-еквівалентів;
- * у випадку незбігу попиту і пропозиції або інтересів товаровиробників, безпосередній обмін унеможливується;
- * обмін ускладнюється неподільністю багатьох товарів (в т.ч. багато товарів, які ніби то поділити й можна, але вони втрачають цінність від ділення: ціле хутро набагато цінніше, ніж розірване на частини);
- * складно відокремити в часі процес купівлі-продажу.

У подальшому розвитку товарного виробництва з метою подолання суперечностей розгорнутої форми вартості агенти ринку вдаються до проміжного товару-посередника. У

процесі обміну на кожному ринку виділилися з товарної маси найголовніші товари, які тут обмінювалися найчастіше. Поступово вони перетворилися в межах даного ринку у загальний еквівалент. Тобто вартість усіх інших товарів виражалася через споживну вартість товару-еквівалента. Так на зміну розгорнутій або повній формі вартості прийшла загальна форма вартості:

$$\begin{array}{l} 1 \text{ мішок зерна} \\ 2 \text{ сохири} \\ 1 \text{ мара сандалій та ін.} \end{array} = 1 \text{ вівці}$$

У різних народів різні товари виділилися на роль загального еквіваленту. В Стародавньому Єгипті це було зерно, в Середньовічній Західній Європі - велика рогата худоба (в давніх джерелах знаходимо відомості про ціну лицарських латів - 50 волів), в Західній Африці майже до нашого часу - брили солі. У наших предків - хутро (в літописах згадуються кунні гроші) тощо.

Поява загального еквівалента певною мірою розв'язує суперечність загальної форми вартості: продавець товару може придбати будь-який інший товар за допомогою товару-еквівалента, що стимулює розвиток обміну і через нього - виробництва.

Загальна форма вартості замінюється грошовою. Роль грошей виконують різні метали. Їх власна споживна вартість відходить на другий план, найголовнішою стає властивість бути загальним еквівалентом. Найдавнішими в історії людства були бронзова китайська монета цянь, бронзова грецька лепта, золота і срібна давньогрецька драхма, срібний давньоримський сесторцій тощо. Золото і срібло виділилися на роль загальних еквівалентів завдяки певним природнім та економічним властивостям: однорідність, подільність, рідкісність і, відповідно, велика вартість у невеликій вазі тощо.

За золотом роль загального еквіваленту закріпилася на досить високому рівні розвитку товарного виробництва і обміну. Золото в якості грошей по відношенню до всього товарного світу завжди знаходиться в еквівалентній формі вартості: затрачена на нього конкретна праця виступає безпосереднім втіленням абстрактної загальнолюдської праці, а затрачена на його виробництво приватна праця - безпосереднім втіленням суспільної праці.

Споживна вартість грошей полягає в тому, що вони виконують функцію загального еквіваленту, визнану всім суспільством. Золоті гроші зберігають і споживну вартість даного дорогоцінного металу.

2. Суть і функції грошей

Розмаїття формулювання суті грошей свідчать про багатогранність і невизначеність цього економічного засобу загальноновизнаного суспільством. Лише ця суспільна визначеність робить гроші дійсним платіжним засобом.

Гроші - це товар товарів.

Гроші - це товар, який виконує функцію загального еквіваленту.

Гроші - єдиний товар, цінність якого проявляється в той момент, коли ми від нього позбавляємось.

Гроші - це засіб суспільного виразу економічної цінності благ.

Найбільш повно суть грошей виявляється у тих функціях, які вони виконують. Традиційно визначають 5 функцій, виконуваних грошима:

- 1) міра вартості;
- 2) засіб обігу;
- 3) засіб нагромадження та утворення скарбів;
- 4) засіб платежу;
- 5) світові гроші.

Міра вартості. Вартість усіх товарів вимірюється грошима. Ціна - це вартість товару, виражена в грошах. Цю функцію гроші виконують ідеально, тобто в нашій умові (достатньо

назвати ціну товару, щоб покупець або продавець зрозуміли, про що йдеться).

Поки в обігу було золото, гроші мали власну вартість, яка була еталоном для виміру всіх інших вартостей. З виникненням паперових грошей (вперше такі гроші виникли в Китаї в XI ст. В Європі та Америці були запроваджені наприкінці XVII- у XVIII ст.) країни встановлювали золотий вміст грошової одиниці, що називався масштабом цін. У цей період паперові (номінальні) гроші були представниками золотих (реальних) грошей в обігу. В XVIII-XIX ст. паперові гроші в основному вільно в банках можна було обміняти на золоті монети, і саме цей обмін називався тоді конвертованістю грошей. У ході першої світової війни національні грошові системи більшості країн світу, що ґрунтувалися на вільному обміні паперових грошей на золото, зазнали краху, і відтоді повною мірою відновити принцип обмінюваності грошей на золото не вдавалося. Але країни продовжували декларувати масштаб цін своїх валют і підтверджувати його золотовалютними запасами. Після Другої світової війни згідно Бреттон-Вудської валютної угоди (1944 р.) золотий вміст долара був проголошений 35 дол. за 1 трійську унцію (31,103 г) тобто 0,888671 г. У 1961 р. масштаб цін радянського карбованця проголошується 0,987412 г. На початку 70-х рр. США двічі проводить девальвацію (зменшення золотого вмісту) долара. А на початку 1976 р. представники провідних західних країн підписують на Ямайці угоду, згідно якої відмовляються надалі встановлювати золотий вміст своїх валют. Відбулася неминуча, але ще досі мало усвідомлена подія - гроші розірвали зв'язок із золотом, світова економіка увійшла в епоху "паперових грошей", а золото знов стало звичайним товаром. Цю подію можна повною мірою тлумачити як завершення розвитку форм вартості: наприкінці XX ст. людство розпрощалося з "товарними грошима" і увійшло в період "знакових грошей".

Реалізацію функції грошей міра вартості сьогодні ускладнює лише один фактор, але дуже суттєвий - інфляція.

Друга функція грошей - засіб обігу - пов'язана з тим, що обіг товарів в умовах розвинутого товарного виробництва і обміну здійснюється за допомогою грошей за формулою Т-Г-Т (товар-гроші-товар). Оскільки у цій функції гроші постійно перебувають в русі, для її здійснення не потрібні повноцінні, реальні, тобто золоті гроші. Це одна з тих функцій, що спричинила появу паперових грошей.

Третя функція грошей - засіб нагромадження або утворення скарбів - пов'язана з випаданням грошей зі сфери обігу.

У період існування реальних грошей будь-яка монета, не витрачена власником, автоматично перетворювалася на скарб, який до того ж був повністю ліквідним, тобто здатним у будь-який момент повернутися в обіг, не втративши своєї цінності. Таким чином регулювалася в ті часи грошова маса в обігу. Паперові гроші не можуть перетворюватися в такий безумовний скарб і в такий спосіб регулювати грошовий обіг. Поява в обігу зайвих грошових знаків веде до інфляції. Тому сьогодні в більшості країн нагромаджують гроші не у вигляді скарбу, а в формі рахунків у банках, акцій тощо. Тобто нагромаджуються вже не гроші, а капітал. Здійснення цієї функції грошима суттєво обмежене.

Четверта функція грошей - засіб платежу - пов'язана з кредитом. В економічній діяльності виникає маса обставин, в яких момент купівлі не може збігатися з моментом сплати. В такому випадку продавець виступає як кредитор, а покупець - як боржник. Слід зазначити, що відносини кредиту виникають не лише під час купівлі товарів і послуг, але й в процесі купівлі робочої сили, при чому в даному випадку саме робітник кредитує підприємство або установу своєю працею. Саме здійснення цієї функції призвело до появи кредитних грошей (векселі, банкноти, платіжні доручення, чеки тощо). Тобто це також одна з тих функцій, з якою пов'язана поява паперових грошей.

Остання функція грошей - світові гроші. Для XIX ст. твердження Маркса про те, що, виходячи на світовий ринок, гроші скидають з себе національні мундири і предстають у своїй первісній формі - у формі золотих злитків, було, безумовно, вірним. А в XX ст. цю роль все активніше починають відігравати національні валюти. З часів Ямайської валютної угоди конвертованість валюти - це вільний обмін по плаваючому курсу національної валюти на валюту іншої держави.

3. Грошовий обіг і його закони

Гроші виступають основним інструментом функціонування ринкової економіки. Вони виконують свої функції у результаті безперервного руху в сфері обігу. В обігу гроші функціонують реально, як наявна цінність і тому повинні виступати в певній формі, яка забезпечувала б їм необхідну довіру з боку суб'єктів ринку та необхідні зручності і вигоди останнім.

Грошовий обіг - це рух грошей у готівковій і безготівковій формах, який обслуговує реалізацію товарів і нетоварні платежі в господарстві.

У міру розвитку ринку, розширення і поглиблення грошових відносин ускладнювалися вимоги з боку ринку до грошей. У відповідь на це гроші змінювали свою форму.

Спочатку гроші були найбільш ходові товари (худоба, сіль, риба, хутро, прикраси тощо). Згодом на роль грошей були висунуті метали, і гроші набули форми злиwkів металів, яка мала величезні переваги перед попередньою їх формою. Такі зливки одержали назву монети.

Монета - злиwk металу точно визначеної форми, ваги і проби, який є узаконеним засобом обігу. Монета виявилась найдосконалішою формою дійсних грошей. Найбільшого розвитку вона досягла в період золотого монометалізму, який проіснував у національному грошовому обігу до 30-х років ХХ ст., поступившись місцем нерозмінним на золото паперово-кредитним грошам. На золоті монети вільно обмінювались паперові і кредитні гроші, які знаходилися паралельно із золотими грошіми в обігу.

У сучасній грошовій системі функціонують паперові й кредитні гроші.

Паперові гроші - це грошові знаки, які випускаються в обіг з метою заміни металевих грошей.

Паперові гроші - знаки, символи цінності (вартості), що не мають власної вартості та наділені державною владою примусовим курсом обігу. Вони не мають золотого забезпечення, тому їх ще називають білетами державної скарбниці.

Кредитні гроші - це неповноцінні знаки вартості, які виникають і функціонують в обігу на основі кредитної угоди й виражають відносини між кредитором і боржником. Існують такі види кредитних грошей: вексель, банкнота, чек, кредитна картка, електронні гроші.

Вексель - це письмове боргове зобов'язання встановленої законом форми, в якому вказані величина грошового боргу, строки його сплати, а також право його власника (векселетримача) вимагати від боржника (векседавця) сплати боргу після закінчення встановленого строку. Векселі бувають простими і переказними.

Простий вексель виписується боржником на ім'я кредитора із зобов'язанням виплатити йому в зазначений строк вказану суму і не може бути переданий третій особі.

Переказний вексель (тратта) - це вексель, який може передаватися третій особі (ремітенту) для отримання ним боргу з векседавця у визначений строк. Передача векселя іншій особі оформляється передавальним надписом, що називається індосаментом.

Залежно від характеру виникнення векселі поділяються на комерційні і банківські.

Комерційний вексель - це боргове зобов'язання, яке підприємці видають одне одному при купівлі-продажу товарів з відстрочкою платежу, тобто в борг.

Банкнота - це вексель банку, за яким пред'явник може в будь-який час одержати гроші і яким банк замінює комерційний вексель.

Чек - письмове розпорядження власника поточного рахунку в банку про виплату готівки або перерахування з його рахунку на інший рахунок певної суми грошей. Чеки бувають: іменні, на пред'явника і ордерні.

Кредитна картка - це іменний платіжно-розрахунковий документ, який засвідчує особу власника рахунку в банку і надає йому право на придбання товарів і послуг у кредит без оплати готівкою.

Електронні гроші - це банківська система переказу грошових засобів за допомогою ЕОМ.

Отже, форми грошей, що знаходяться в обігу, дуже різноманітні. Але скільки ж їх потрібно для обігу. Закон грошового обігу передбачає, що протягом певного періоду в обігу має бути певна, об'єктивно зумовлена грошова маса. Він з'ясовує внутрішні зв'язки між кількістю

грошей в обігу і масою товарів, рівнем цін, швидкістю обороту грошей. Рух грошей здійснюється в рамках грошової системи. Грошова система - це форма організації грошового обігу, яка історично склалася в країні й законодавчо закріплена державою. Ця система включає в себе ряд взаємопов'язаних елементів:

- * назва національної грошової одиниці;
- * вид грошових знаків і характер їх забезпечення;
- * порядок грошової емісії, тобто порядок друкування грошей і випуску їх в обіг;
- * встановлення національної валюти і порядок обміну на іноземну;
- * наявність державних фінансових інститутів, які здійснюють регулювання грошового обігу в країні.

Ще в період існування золотих та срібних грошей була помічена певна особливість їх функціонування в обігу, яка одержала назву "закону Грешама". Кращі гроші вимиваються з обігу гіршими. Традиційно дію цього закону пов'язують саме з періодом перебування в обігу металевих грошей, коли на скарб перетворювалися в першу чергу повноцінні золоті монети, зіпсовані ж перебували в обігу поруч з менш цінними срібними та бронзовими. Не можна повністю заперечувати дію цього закону і сьогодні. Адже наш сучасник в першу чергу заощадить при можливості (вилучить з обігу) більш цінний на сьогодні долар.

Поява паперових грошей поставила перед дослідниками процесу обігу та функціонування грошей значно складніші питання. Паперові гроші неспроможні легко вилучатися з обігу, перетворюючись на скарб як золоті. Папір не є скарбом, не має власної великої вартості, відповідно з часу появи паперових грошей людей цікавить питання: скільки паперових грошей необхідно для обслуговування товарного обігу, як ця кількість впливає на економіку. Ще у XVIII ст. дослідження цієї проблеми Д.Юмом призвели до формулювання так званого "рівняння обміну". Остаточоно воно було обґрунтовано на початку XX ст. І.Фішером і тому іноді його називають "рівнянням Фішера":

$$M \times V = P \times Q,$$

де:

M - маса грошей, що знаходиться в обігу;

V - середня швидкість (кількість) обороту грошової одиниці;

P - рівень ціни на ринку;

Q - реальний обсяг товарної маси на ринку.

З цього рівняння можна визначити кількість грошей, необхідних для обігу:

$$M = \frac{PQ}{V}$$

Реально зробити подібні розрахунки досить складно, але дане рівняння в цілому вірно відображає основні закономірності, що складаються в макроекономічних процесах. К.Маркс у "Капіталі" пропонує дещо інший підхід для з'ясування кількості грошей, що необхідні для обігу :

$$K_{\Gamma} = \frac{C_{\Sigma} + \Pi - K - B}{O}$$

де:

K_Г - кількість грошей, що необхідна для обігу;

C_Σ - сума цін усіх товарів, що реалізовані в суспільстві протягом року;

Π - платежі по кредитах минулих років;

K - сума цін товарів, що продана в кредит цього року;

B - взаємопогашені платежі (бартер, безготівкові розрахунки тощо);

O - швидкість обороту грошової одиниці за рік.

Закони грошового обігу - спроба усвідомити шляхи подолання або уникнення надзвичайно складного економічного явища, що пов'язане саме з паперовими грошима -

інфляції.

Тривалий час людство ототожнювало поняття грошей з готівкою, але й тоді через їх багатофункціональність гроші здавалися людям чимось надзвичайним і чарівним. Розвиток самої грошової форми вартості, остаточний розрив (після Ямайської угоди) грошей з золотом, а через нього і з товарним світом, поява нових грошових форм призвели до перегляду традиційних підходів до грошей. Сучасна економічна теорія все частіше розглядає таку структуру функцій та підфункцій грошей.

Міра вартості:

- а) засіб вираження;
- б) засіб представлення одиниці вартості.

Засіб обігу:

- а) купівельний засіб;
- б) засіб платежу.

Засіб нагромадження:

- а) засіб заощадження;
- б) засіб збереження вартості.

Світові гроші розглядаються не як функція грошей, а як сфера їх застосування. І в такій якості гроші поділяються на:

- * місцеві;
- * регіональні (в цій якості, зокрема почала виступати така валютна одиниця як ЄВРО);
- * світові.

З-поміж ряду відомих визначень грошей все частіше використовується досить парадоксальне : грошима є все те, що виконує функції грошей, або грошима є все те, що виступає в якості грошей. З огляду на функцію нагромадження слід зазначити, що її все частіше виконують безготівкові грошові рахунки. Саме ця функція найбільш гостро ставить проблему ліквідності.

В економіці існує поняття "активи". Так називають цінності, що мають ринковий попит і можуть в певних умовах відчужувати їх власниками. Активи часто виступають як "потенційні гроші", властивість реального активу виступити в ролі засобу платежу (своєрідних грошей) і називається в економічній теорії ліквідністю.

Платіжним засобом може виступити будь-який актив, на який на ринку є платоспроможний попит. Вся проблема у витратах (збитках), пов'язаних з обміном даного активу на гроші. "Ступінь ліквідності" - порівняльна величина витрат обміну даного активу з витратами обміну іншого активу (в економічній теорії такі витрати називаються трансакційними). Ліквідність характеризує три властивості даного активу:

- * реальну можливість використання даного активу як платіжного засобу;
- * швидкість перетворення "надійного" активу в засіб платежу (в цьому сенсі золота монета за часів, коли золото було грошовим металом, абсолютно ліквідна, а зараз її спочатку треба продати за гроші, і це не так просто та швидко зробити та ще й знайти купця, що дав би за неї справжню ціну);
- * здатність активу зберігати "у часі і просторі" свою первісну вартість ("ступінь антиінфляційної стійкості").

Ліквідність активів - важлива характеристика ринкового стану економічного агента: чим більш ліквідні його активи, тим більш його економічні можливості.

Абсолютно ліквідна - готівка, вона завжди і з нульовими витратами на обмін прямо обмінюється на будь-який інший актив.

У 80-х роках в економічній теорії формується поняття грошових агрегатів: активів, що виконують певні функції грошей і поділяються за ступінню ліквідності.

Грошові агрегати. Нам добре відомий термін "готівка", що об'єднує банкноти і монети, але сьогодні вони становлять незначну частину засобів обігу. Сучасна теорія грошей визнає грошима засоби, що знаходяться на переказних рахунках (трансакційні депозити) - рахунках "до запитання", що створені для безготівкових розрахунків.

У сучасній економіці розрізняють ряд грошових агрегатів відповідно до їх використання:

М₀ - готівкові гроші.

М₁ - готівкові гроші та засоби переказних рахунків. Тобто в цілому традиційні гроші.

М₂ - включає в себе М₁ та ще 2 види банківських внесків - "звичайні" (внески, що приносять проценти і які можна в будь-який момент зняти з рахунку без штрафів, але ці внески не дають права використовувати чеки для сплати) та "строкові" (внески, що приносять підвищені відсотки, але при достроковому знятті призводять до штрафів).

М₃ - включає в себе М₂, депозитні сертифікати та великі строкові депозити;

L - включає М₃ та всі інші ліквідні цінності.

У сучасній економічній теорії поняття паперових грошей пов'язано з припиненням їх розміну на золото і охоплює не лише традиційну готівку, але й безготівкові гроші (чеки, електронні гроші тощо).

4. Суть, причини та наслідки інфляції

Інфляція - це специфічна хвороба паперово-грошового обігу, яка посилювалася в ході ослаблення і розриву зв'язків паперових грошей із золотом. У цих умовах особливого значення набуває кількість паперових грошей, що перебувають в обігу: якщо вона перевищує потреби товарного обігу, то виникає інфляція (від лат. "inflatio" - вздуття) як наслідок надмірної грошової емісії. Інфляція проявляється як підвищення загального рівня цін, або знецінення грошей, що, по суті, є єдиним процесом.

З-поміж причин інфляції найголовнішими вважаються дві:

- 1) надмірний випуск паперових грошей (інфляція попиту);
- 2) скорочення виробництва товарів (інфляція пропозиції).

Іноді дослідники відзначають і деякі другорядні причини інфляції:

* імпортована інфляція (внаслідок інфляції в країні-експортері, зростання цін імпортованих сировинних товарів і як наслідок товарів власного виробництва в країні-імпортері);

* інфляція очікування (очікування інфляції стимулює ажіотажний попит, що веде до підвищення цін. Одним з наслідків цього явища може бути скорочення інвестицій, що спричинює інфляцію пропозиції в майбутньому);

* дефіцит державного бюджету (зростання внутрішнього боргу здійснює певний інфляційний тиск на курс грошової одиниці).

Слід зазначити, що дані другорядні причини інфляції за даними досліджень не можуть бути причиною знецінення грошей більше, ніж на 5% за рік.

За формами прояву розрізняють відкриту та затамовану (подавлену) інфляцію. Коли знецінення паперових грошей супроводжується прямим зростанням цін, тоді суспільство має справу з відкритою інфляцією. Хоч відкрита інфляція і спотворює ринкові процеси, все ж вона зберігає за цінами роль сигналів, що показують виробникам і споживачам галузі найприбутковішого вкладання капіталів. Відповідно, вона вказує на найефективніші антиінфляційні заходи.

Подавлена (затамована) інфляція характерна для командної економіки, коли в суспільстві існує жорсткий контроль за цінами та доходами. Оскільки ціни фіксовані і не можуть зростати, інфляція набуває "підпільного" характеру: надлишок свідомо перетворюється у товарний дефіцит. В такому випадку тільки частина паперових грошових знаків дійсно стає грошима (та, що обмінюється на товар), інша ж перетворюється в псевдогроші. І ніхто з економічних агентів не знає, що саме знаходиться в його розпорядженні - гроші чи псевдогроші. Дане явище породжує так званий "чорний ринок", який певною мірою показує дійсні ціни товарів. Покупець у таких умовах платить двічі: офіційна економічна стабільність не зобов'язує думати про підвищення або індексацію заробітної плати, що зорієнтована на офіційні ціни, а купувати товари за цю офіційну зарплату приходиться за цінами чорного ринку. Подавлена інфляція не вибікова, її можна лише або загнати ще глибше, або перевести у стан відкритої інфляції, відпустивши ціни. Відкрита інфляція може бути подолана економічними засобами.

Темпи інфляції

Традиційно в економічній науці розрізняють три види темпів інфляції:

* повзуча інфляція - середньорічне зростання цін вимірюється однією цифрою (тобто від

1% до 9%). Така інфляція піддається контролю і не веде до значних руйнівних наслідків;

* галопуюча інфляція - набирає розміру двозначного числа протягом року (від 10% до 99%).

Характеризується стрімким зростанням цін, охоплює всі сфери господарського життя і супроводжується негативними соціально-економічними наслідками;

* надвисока, гіперінфляція (1-2% в день), вкрай руйнівне підвищення цін, що веде до повного безладдя економічного життя, руйнування господарських зв'язків та процесу виробництва, бартеризації обміну тощо.

У сучасних західних дослідженнях виокремлюють ще два темпи інфляції:

* нормальна інфляція - зростання загального рівня цін до 5% річних. Така інфляція здебільшого виступає не як руйнівний чинник, а як фактор економічного розвитку. Дослідники вважають, що переваги такої інфляції перевищують недоліки. Певною мірою вона стимулює економічну активність підприємств.

* висока інфляція - зростання цін на декілька сотень процентів за рік. Руйнівний вплив цієї інфляції може бути суттєвим, ніж гіперінфляції. В умовах гіперінфляції всі економічні агенти розуміють неминучість і терміновість реформ і сприяють їх проведенню. В умовах високої інфляції країни іноді призвичаюються жити роками, протягом яких руйнується через неможливість виробництва значна частина виробничого потенціалу країни, розвивається лише спекулятивна економіка

Винуватцем інфляції є держава і для її подолання необхідні суттєві державні антиінфляційні заходи. Вони бувають стабілізаційними та компенсаційними.

Стабілізаційні заходи:

* вилучення частини "зайвих" грошей з обігу ("дефляція");

* жорстке регулювання грошової емісії;

* скорочення державних витрат і встановлення рівноваги державного бюджету;

* нарощування товарної маси, розвиток виробництва.

Компенсаційні заходи потрібні, щоб населення витримало наслідки інфляції. Найголовнішим заходом цього напрямку є індексація доходів.

Суто технічним засобом уповільнення інфляції виступає дроблення виплат. Протягом попередніх століть робітникам платили помісячно, іноді навіть раз на рік. У ХХ ст. панує інфляція і для уповільнення темпів її зростання застосовується потижнева виплата заробітної плати, іноді зарплата виплачувалася щоденно і навіть (в Німеччині після 1 світової війни) двічі на день.

Контрольні запитання і завдання

1. З чим пов'язане виникнення грошей?
2. Що таке гроші?
3. Назвіть функції грошей.
4. Які основні концепції грошей?
5. В чому суть законів грошового обігу?
6. Які сучасні зміни в грошовому обігу?
7. У чому полягає суть інфляції?
8. Які види і форми інфляції ви знаєте?
9. Охарактеризуйте темпи інфляції.
10. Назвіть заходи боротьби з інфляцією.

Тема 7. Ринкова економіка: суть, функції і структура. Суб'єкти ринкової економіки.

План

1. Виникнення, суть та функції ринку
2. Структура та види ринку
3. Інфраструктура ринку
4. Економічна природа попиту та пропозиції

5. Еластичність попиту і пропозиції

1. Виникнення, суть та функції ринку

Поняття "ринок" сьогодні є чи не найпопулярнішим в нашому суспільстві. Зумовлено це переходом України до ринкової економіки, ринкових відносин.

У чому полягає зміст цих понять? В економічній літературі наводяться різні визначення ринку. Його визначають як сферу обміну або місце зустрічі покупців і продавців товарів і послуг, або сукупність угод купівлі і продажу товарів тощо. Ці визначення обмежують ринок виключно сферою обміну, купівлі-продажу, що не відображає його дійсної суті.

Як економічна категорія, поняття "ринок" відображає сутність економічних відносин, що виникають між суб'єктами економічної системи (виробниками і покупцями) з приводу обміну результатами і умовами (факторами) виробництва.

Економічні відносини завжди проявляються як економічні інтереси (усвідомлені людиною потреби, спонукальні мотиви господарської діяльності). Тому ринок - поняття, яке відображає процес взаємодії економічних інтересів суб'єктів господарської системи.

Отже, поняття "ринок" тотожне поняттю "ринкові відносини".

Економічна система, що функціонує на засадах ринкових відносин, у реальній дійсності є формою організації господарської діяльності суспільства, яку називають по-різному: ринкова система, система вільного підприємництва або ж просто - ринок.

Таким чином, поняття ринок можна розглядати як у вузькому, так і широкому розумінні. У першому - це форма економічного обміну, в другому - система відносин господарювання, здатна вирішувати життєво важливі завдання у сферах суспільного виробництва, обміну, розподілу та споживання.

Ринок виступає як сукупність форм і організації співробітництва людей один з одним, призначених для того, щоб звести разом з комерційною метою продавців та покупців, а також надати можливість першим продати, другим - купити товар. Тобто це місце добровільних угод, де продаж товарів відбувається лише в тому випадку, коли обидві сторони - продавець і покупець - знаходять компроміс, який проявляється в ціні.

Як явище господарського життя ринок з'явився багато сотень років назад як наслідок природно-історичного розвитку виробництва і обміну, що породили товарне ведення господарства. Відбувалося це через розвиток суспільного поділу праці, появу економічно самостійних, юридичних суб'єктів і перехід від натурального виробництва до прямого продуктообміну, а потім і до товарного обміну на ринку.

Ринок функціонує за певних умов, які можна поділити на чотири групи.

Економічні умови - основою яких є демократизація економіки - пов'язані з введенням загальних умов господарювання, які забезпечують ринкові зв'язки, передбачають:

- * вільний вибір форм власності на засоби виробництва (утвердження права господаря);
- * вільне ціноутворення;
- * забезпечення та захист конкуренції;
- * вільний вибір виду діяльності;
- * вільний обіг товару, капіталу, праці;
- * оподаткування, фінансування, кредитування, валютна політика, які стимулюють підприємницьку діяльність.

Соціальні умови, які забезпечують гуманність ринкової економіки, охоплюють:

- * систему захисту малозабезпечених верств населення (пенсійне забезпечення);
- * система соціальної допомоги дітям, молоді, безробітним;
- * система соціального захисту від безробіття.

Правові умови включають систему заходів, пов'язаних з розробкою правового законодавства і прийняття економічних положень з переходу на ринкові методи господарювання.

Соціально-психологічні та соціально-культурні умови, які забезпечують самореалізацію особи та повагу до неї, включають:

- * забезпечення свободи розвитку потенціалу особи - кваліфікаційного, освітнього,

творчого, комунікативного, підприємницького, морального та ін.;

- * свобода політичної діяльності;
- * система соціальної відповідальності особи перед трудовим колективом, суспільством;
- * система задоволення духовних потреб особи;
- * можливість вивчення культурних надбань народів України та світової культури у

цілому.

Основними ознаками, що визначають суть ринку, є:

- * доступність для будь-якого споживача усіх товарів, представлених на ринку (відсутність фондування, карток, талонів та інших обмежуючих форм розподілу);
- * необмежена кількість конкурентів, абсолютно вільний вхід у ринок та вихід з нього;
- * повна інформація учасників конкуренції щодо пропозиції, попиту, цін, норм прибутку та ін.;
- * свобода реалізації товарів і послуг, вибору товарів споживачем та прийняття рішень;
- * пануючий диктат споживача.

В умовах вільної конкуренції виробництво перебуває під постійним економічним контролем, а товаровиробники стають виконавцями волі споживача, змагаючись за сферу впливу на нього та його гаманець.

Більш повно і глибоко сутність ринку можна розкрити через функції, які він виконує. До основних функцій слід віднести: *регулюючу, стимулюючу, економічного відбору, інтегруючу.*

Регулююча функція забезпечує постійність зв'язків між різними галузями виробництва, з допомогою ринку встановлюються основні мікро- та макропропорції в економіці, у виробництві та обміні. Через конкуренцію ринкові відносини активно впливають на зниження витрат на виробництво будь-якого товару, на впровадження досягнень науково-технічної революції, на задоволення платоспроможного попиту населення. Ринок - найбільш досконалий інструмент саморегулювання товарного виробництва. Він визначає, "що", "як" і "для кого" виробляти. Цю функцію ринок виконує тому, що він найбільш "оперативно" реагує на зміни, які відбуваються в економічному житті суспільства, а суб'єкти ринкових відносин у свою чергу реагують на зміни, що відбуваються на ринку.

Стимулююча функція полягає в тому, що на ринку виграє той, хто найбільш раціонально використовує фактори виробництва для одержання найкращих кінцевих результатів, застосовуючи найновіші досягнення науки, техніки, організації праці та управління. Головне в цій функції полягає в тому, що ринок стимулює виробництво саме тих товарів, які необхідні споживачам.

Функція економічного відбору полягає в тому, що завдяки конкуренції суспільне виробництво звільняється від економічно слабких, нежиттєздатних підприємств. Ринок - це найоб'єктивніший суддя і найдемократичніший механізм економічного відбору ефективно діючих господарств. Процес відбору - жорстокий і безжалісний, але скаржитися можна хіба що на свою некомпетентність. Реалізуючи цю функцію, ринок підвищує прибутковість економіки в цілому.

Ринок також "зшиває" економіку в єдине ціле, розвиваючи систему горизонтальних і вертикальних зв'язків (підприємств, галузей, регіонів), в тому числі зовнішньоекономічних. У цьому проявляється **інтегруюча функція** ринку. Ринок сприяє проникненню товарів у різні країни і куточки світу. Обмін товарами між країнами здійснюється за світовими цінами, які будуються на інтернаціональній вартості. Якщо ж на ринок потрапляє товар, витрати на виготовлення якого перевищують суспільно необхідні інтернаціональні витрати праці, то їхній власник стає неконкурентоспроможним.

Отже, відзначені умови існування та функціонування ринку, а також його функції визначають ринок, як конкретну форму господарської діяльності суспільства, яка одержала назву ринкової системи господарювання, або ринкової економіки.

2. Структура та види ринку

Пізнання ринку як економічної категорії неможливе без глибокого аналізу його структури, тобто елементів, з яких він складається, і які взаємодіють між собою. Для цього слід обрати

критерій, за яким можна розмежувати елементи ринку. Таких критеріїв може бути багато, оскільки ринок є складним і багатоманітним утворенням економічного життя. Найбільш поширеним є розгляд структури ринку з точки зору економічного призначення об'єктів ринкових відносин:

* товарний ринок: ринок предметів споживання та послуг, ринок засобів виробництва, ринок науково-технічних розробок;

* фінансовий ринок: ринок інвестицій, ринок цінних паперів, валютний ринок;

* ринок праці.

Кожен з названих ринків дуже різноманітний і в свою чергу поділяється на ринки взуття, ринки косметики та ін., що існують всередині ринку предметів споживання; ринки машин, верстатів і т.п. - ринку засобів виробництва. Ринкова економіка складається з великої кількості окремих ринків. Кожний товар чи послуга має свій ринок.

Існує і такий критерій розмежування ринку, як ступінь зрілості ринкових відносин: розвинений ринок; ринок, що формується; ринки з різним ступенем обмеження конкуренції: монопольний, олігопольний.

Ринок можна характеризувати відповідно до чинного законодавства: легальний (офіційний), нелегальний (тіньовий, чорний). Структура ринку може бути охарактеризована за адміністративно-територіальною ознакою: місцевий, окремих територій, країни (внутрішній), світовий (зовнішній). Кожний вид ринку має свої особливості. Всі вони системно взаємопов'язані і органічно взаємодіють: якщо відбуваються порушення в одному з них, то це викликає перебої в роботі інших ринків і системи в цілому.

Розглянемо зміст окремих видів ринку.

Ринок предметів споживання і послуг. Ринок споживчих товарів і послуг являє собою сферу обігу, за допомогою якої реалізуються товари народного споживання та послуги. Ця сфера забезпечує задоволення потреб різних соціальних груп, кожної сім'ї, кожної людини.

Послуга - це особлива споживча вартість, що задовольняє певні потреби людини. Особливістю послуги як товару (порівняно із звичайним товаром, втіленим у речі) є те, що вона корисна не як річ, а як діяльність. Тому споживання послуги збігається з процесом її створення, з діяльністю, а їх неможливо нагромаджувати, транспортувати. Складовими елементами ринку предметів споживання є виробництво товарів тривалого користування (телевізорів, холодильників, автомобілів, відеотехніки тощо) та поточного споживання. Даний ринок найбільш схильний до коливання попиту та пропозиції грошового обігу, інфляції. Цей ринок безпосередньо впливає на благоустрій нації. Для функціонування ринку товарів і послуг потрібна розвинута гуртова та роздрібна торгівля.

У межах споживчих товарів і послуг потрібно виділити ринок продовольчих товарів і ринок промислових або непродовольчих товарів. Кожен з них володіє власною специфікою як різних сфер, які випускають товари та послуги, так і способами і формами їх просування від виробників до споживачів.

Для України характерним є дефіцит багатьох товарів, що забезпечує виробнику і продавцю монопольне становище, надаючи можливість встановлювати завищені ціни, протидіяти формуванню ринкових відносин. Не подолавши цієї суперечності, збудувати ринок не вдається. На практиці це зумовить існування законних і незаконних форм неринкового розподілу, що призводитиме як до зрівнялівки, так і до збагачення всіх, хто має доступ до предметів споживання та послуг. Найважливішими напрямками формування ринку предметів споживання в Україні є: ліквідація глибокої диспропорції в народному господарстві між виробництвом засобів виробництва і виробництвом предметів споживання; розвиток підприємництва у сфері виробництва й збуту продовольчих і непродовольчих товарів; переходу до вільного ціноутворення на більшість товарів; захисту споживчого ринку та ін.

Головною умовою розширення ринку послуг в Україні є зростання продуктивності праці у сфері матеріального виробництва, насичення ринку товарами широкого вжитку, що дасть змогу збільшити зайнятість у сфері нематеріального виробництва, значно розширити асортимент платних і безкоштовних послуг для населення. Крім цього, важливими умовами зростання обсягу ринку послуг є підвищення реальної заробітної плати, формування повноцінного ринку

робочої сили та інші фактори.

Ринок засобів виробництва. Свобода економічної діяльності господарюючих суб'єктів, їхня самостійність залежить від забезпеченості засобами виробництва, можливості вільної реалізації продукції, встановлення цін на неї, укладання договорів. Підприємство існує лише тоді, коли кожна юридична чи фізична особа має можливість вільно придбати будь-які засоби виробництва.

У ринку засобів виробництва виділяють ринок засобів праці і ринок предметів праці. Ринок засобів праці поділяється на ринок нового і вживаного устаткування, а також ринок специфічного устаткування, що виготовляється на індивідуальні замовлення.

Для створення широкомасштабного і високоефективного ринку засобів виробництва в Україні мають відбутися докорінні перетворення і якомога швидший перехід до вільної торгівлі засобами виробництва, де б її суб'єктами були різні власники, тобто необхідно забезпечити реальний плюралізм форм власності. Це зумовить формування конкурентного середовища, створить стимули для нововведень, масового оновлення основних виробничих фондів. Крім того, потрібна активна амортизаційна політика держави, слід надавати податкові, кредитні пільги тим підприємствам, які впроваджують нову техніку.

Фінансовий ринок - це певна сукупність економічних відносин з приводу організації і купівлі-продажу вільних грошових коштів та їх перетворення на грошовий капітал. Суб'єктами цих відносин є підприємства різних форм власності, населення, комерційні банки, фінансово-кредитні організації та ін. Об'єктами фінансового ринку є особливості заощадження населення, тимчасово вільні кошти, що утворюються в процесі обороту промислового і торговельного капіталу та ін. Фінансовий ринок включає: ринок капіталів (інвестиційний ринок), ринок кредитів, ринок цінних паперів, валютний ринок.

До **ринку капіталів** відносять перш за все товари і послуги виробничого призначення або такі товари і послуги, які безпосередньо не призначаються для задоволення потреб населення, а непрямым чином (через поставку обладнання, машин, технології, сировину, матеріали) спрямовані на вирішення завдань із задоволення потреб суспільства в необхідних благах. Для даного ринку характерна постійність та довгостроковість виробничих зв'язків, великомасштабність комерційних операцій, оскільки, як правило, з цим ринком пов'язано вирішення проблем інвестицій або капітальних вкладень.

Оскільки конкуренція стимулює активне впровадження нової техніки та технології, розробку нових моделей товарів, підвищення їхньої якості, підприємства потребують все нових інвестицій. Важливим їх джерелом є кредит, який надається у вигляді позики і являє собою необхідний компонент фінансового ринку - кредитний ринок.

Кредитний ринок є системою відносин між позикодавцями і позичальниками з приводу позики в товарній або грошовій формі. Суб'єктами кредитного ринку виступають юридичні особи (підприємства, організації, банки, держава) через свої повноважні органи, а також фізичні особи (громадяни).

Ринок цінних паперів є прямим продовженням кредитного ринку. *Цінні папери* - це грошові документи, які визначають взаємовідносини між суб'єктами, що їх випустили і тими, хто придбав їх. Вони передбачають виплату доходу у вигляді дивідендів або відсотків, а також можливість передачі грошових та інших прав, передбачених цими документами, особам, що є їх власниками.

Згідно із Законом України "Про цінні папери і фондову біржу", в Україні можуть випускатися такі види цінних паперів: акції, облігації, зобов'язання державної скарбниці, ощадні сертифікати, векселі.

Розрізняють *первинний* і *вторинний* ринки цінних паперів. На первинному ринку здійснюється продаж нових паперів після їх емісії (випуску). Вторинний ринок цінних паперів, на якому обертаються раніше випущені акції та облігації, тобто здійснюється їх перепродаж, обслуговується фондовою біржею.

Для розвитку фінансового ринку в Україні необхідно насамперед подолати економічну кризу, повернути трудящим вилучені державою трудові заощадження, індексувати заробітну плату, пенсії, стипендії відповідно до зростання цін, інтенсивніше здійснювати акціонування

власності, створювати інвестиційні фонди тощо.

Валютний ринок - це такий специфічний ринок, де предметом купівлі-продажу є різні національні валюти. Його функціонування зумовлено розвитком зовнішньоекономічних зв'язків між різними країнами і необхідністю взаємних розрахунків. З погляду організаційних відносин цей ринок функціонує через кореспондентські рахунки між банками різних країн, у вигляді валютних бірж. Найважливішими для світових валютних операцій є Нью-Йоркська, Лондонська, Паризька та Токійська валютні біржі.

Практика функціонування ринкової системи свідчить, що заборона здійснювати валютні операції всім учасникам економічного життя призводить до формування чорного або так званих паралельних ринків валюти, на яких курси валют відхиляються від офіційних курсів.

Ринок праці - це саморегульована система розподілу робочої сили із специфічними факторами конкуренції між її власниками за найбільш вигідні умови та оплату праці, а також між працедавцями - за залучення найбільш кваліфікованої робочої сили. Суб'єктами відносин на ринку праці виступають власники підприємств (працедавці) - "покупці" і окремі особи (працеемці) - "продавці". Ринок праці виконує такі функції:

- оцінює корисність (споживну вартість) і цінність (вартість) робочої сили, тобто того чи іншого виду праці;
- регулює попит і пропозицію праці, розподіляє робочу силу між галузями економіки і регіонами країни.

Функціонально-організаційна структура ринку праці включає в себе принципи державної політики в галузі зайнятості, правове регулювання трудових відносин, систему підготовки кадрів, систему найму, систему перепідготовки і перекваліфікації робітників, яку здійснюють біржі праці.

В Україні процес державного впорядкування ринку праці тільки почався. Його характерними особливостями є значне перевищення пропозиції робочої сили над попитом, відчутна невідповідність між якістю робочої сили та рівнем заробітної плати, низька мобільність робочої сили внаслідок несформованості ринку житла, значними цінами на послуги, пов'язані з переїздом на нове місце проживання та ін.

Ринок інформації - це сукупність економічних відносин з приводу збирання, опрацювання, систематизації інформації та її продажу кінцевому споживачу. Від якості та обсягу інформації залежить правильність прийнятого рішення. Інформація є рідкісним благом, для отримання якого потрібні певні витрати. Між виробником і споживачем на ринку інформації є посередники, основне завдання яких - збирання і продаж інформації. Ці ринки відрізняються один від одного ступенем поінформованості та можливості реальних дій таких посередників у реалізації товарів і послуг.

Важливим елементом ринку інформації є інформація про конкурентів. Засобом збирання відповідної інформації є перегляд професійних журналів, зустрічі з фахівцями, запрошення консультантів тощо. Особливістю такого товару як інформація є те, що втаємничена, маловідома інформація коштує дорого, адже *"хто володіє інформацією - володіє світом" і "будь-яка монополія починається з монополії на інформацію"*, а інформація відома всім не коштує нічого. Цей товар не має другої свіжості".

3. Інфраструктура ринку

Під **інфраструктурою ринку** розуміють систему державних, приватних і громадських інститутів (організацій і установ) і технічних засобів, що обслуговують інтереси суб'єктів ринкових відносин, забезпечують їхню ефективну взаємодію та регулюють рух товарно-грошових потоків. Розрізняють організаційно-технічну, фінансово-кредитну та науково-дослідну інфраструктуру ринку.

До **організаційно-технічної інфраструктури ринку** належать товарні біржі й аукціони, торгові доми і торгові палати, холдингові й брокерські компанії, інформаційні центри та ярмарки, сервісні центри, різного роду асоціації підприємців і споживачів, транспортні комунікації і засоби оперативного зв'язку.

Фінансово-кредитну інфраструктуру ринку утворюють банки, фондові й валютні біржі,

страхові та інвестиційні компанії, фонди профспілок та інших громадських організацій. Це - всі ті, хто здатен здійснювати і здійснює мобілізацію тимчасово вільних грошових ресурсів, перетворює їх у кредити, а потім і в капіталовкладення.

Науково-дослідницька інфраструктура ринку включає в себе наукові інститути з вивчення ринкових проблем, інформаційно-консультативні фірми, аудиторські організації, спеціальні навчальні заклади. Тут ми розглянемо лише деякі елементи інфраструктури ринку. Особливе місце серед елементів інфраструктури належить біржам.

Біржа (гол. "beurs", нім. "bourse") - це установа, де здійснюється купівля-продаж масових товарів (товарна біржа), цінних паперів (фондова біржа), валюти (валютна біржа), нерухомого майна (біржа нерухомого майна), робочої сили (біржа праці). Як правило, біржа - це приватне, акціонерне товариство, акції якого за стандартом не приносять дивідендів, а лише надають право здійснювати торгові операції.

В Україні вже створено чимало бірж. Серед них: Українська універсальна біржа, Українська універсальна агропромислова біржа, Українська фондова біржа та інші. У зв'язку з переходом до ринку найбільшого поширення в Україні набули товарні біржі.

Товарна біржа - це комерційне підприємство, різновид товарного ринку оптової купівлі-продажу товарів масового виробництва, на якому реалізація здійснюється без попереднього огляду за зразками і стандартами при наперед встановлених розмірах мінімальних партій і на якому формуються ринкові ціни в залежності від фактичного співвідношення попиту і пропозиції. Діяльність товарних бірж в Україні регулюється законом "Про товарну біржу". В світовій практиці до біржових товарів належать 60-70 найменувань.

Для товарної біржі характерні такі риси:

- регулярність функціонування;
- ведення торгівлі однорідними товарами з певними характеристиками на основі жорстких правил і в спеціальному місці;
- продаж біржових товарів здійснюється за допомогою представлених зразків, або стандартів, а самі товари на біржі відсутні.

Всі операції на товарних біржах поділяються на два види: операції з реальним товаром, які передбачають наявність товару на момент угоди, і строкові, або ф'ючерсні операції, тобто попередній продаж товару, якого ще не виробили. Більшість біржових операцій (90 і більше відсотків) складають саме ф'ючерсні угоди. Метою ф'ючерсної угоди є не продаж чи придбання реального товару, а отримання різниці в цінах, яка виникає до терміну завершення угоди, тобто спекуляція, а також страхування (хеджування) від втрат, пов'язаних зі зміною цін на товари.

Фондова біржа - це організаційно оформлений, постійно діючий ринок, на якому здійснюється торгівля цінними паперами (див. Закон України "Про цінні папери і фондову біржу"). Основними видами цінних паперів є векселі, акції, облігації тощо. Членами біржі можуть бути індивідуальні торговці паперами та кредитно-фінансові інститути.

Фондова біржа виконує такі функції: забезпечує мобілізацію тимчасово вільних грошових засобів; встановлює ринкову ціну (курс) цінних паперів; здійснює переміщення капіталу між галузями. Операції на фондовій біржі, в залежності від терміну, на який укладається угода, поділяють на касові і строкові. Касові операції розраховані на оплату угод безпосередньо після їх укладення (від 2-х до 14 днів, в залежності від біржі). Строкові операції здійснюються у випадку, коли угода купівлі-продажу акцій укладається в даний момент, а її оплата відстрочена на заздалегідь встановлений період. Строкові операції дозволяють здійснювати спекулятивні операції і одержувати спекулятивний прибуток.

Органічною частиною сучасних міжнародних валютно-фінансових відносин, які забезпечують концентрацію валютних операцій, формування, взаємозв'язок і динаміку валютних курсів, є валютна біржа. Валютна біржа - це комерційне підприємство, яке здійснює купівлю-продаж іноземної валюти за ринковими цінами.

З появою бірж в Україні з'являються і нові види професійних занять та робочих місць для населення. Операції купівлі-продажу на біржах здійснюють брокери, маклери і дилери, оскільки приватні особи на біржі не допускаються.

Брокер (англ. "broker" - посередник) - це посередник при укладенні угод між покупцями і

продавцями товарів. Ними можуть бути брокерські фірми, контори і незалежні брокери. Брокери підготовляють, оформляють і реєструють договори купівлі-продажу, здійснюють нагляд за правильністю біржового торгу.

Дилери (англ. "dealer" - біржовий маклер) - це, як правило, представники фірм, що хочуть продати чи купити біржовий товар. На відміну від брокерської діяльності, дилерська передбачає наявність певного початкового капіталу і поєднується в більшій мірі з комерційним ризиком.

Маклер (нім. "makler" - посередник) - це теж посередник біржових торгів, який фіксує укладення угод між членами біржі (брокерами, дилерами).

На відміну від товарної, фондової та валютної біржі, біржа робочої сили (біржа праці) формується державою. Відповідно до Закону України "Про зайнятість населення" цей інститут інфраструктури ринку у нас називається державною службою зайнятості.

У службі зайнятості не відбуваються процеси купівлі-продажу товару - робочої сили. Згідно із Законом послуги, пов'язані із забезпеченням зайнятості населення, надаються державною службою зайнятості безплатно, при цьому вона не вирішує питань про ціну робочої сили. Основними завданнями служби зайнятості є:

- * аналіз та прогнозування попиту і пропозиції на робочу силу, інформування про стан ринку робочої сили;

- * консультування громадян та власників підприємств, установ та організацій про можливості одержання роботи та забезпечення робочою силою;

- * облік вільних робочих місць і громадян, які звертаються з питань працевлаштування;

- * допомога громадянам у доборі підходящої роботи, а роботодавцям - у доборі потрібних працівників;

- * організація навчальної діяльності, професійної підготовки та перепідготовки громадян;

- * реєстрація безробітних та надання їм у межах своєї компетенції допомоги, в тому числі і матеріальної тощо.

До інфраструктури ринку входить розгалужена система приватних, кооперативних, державних, змішаних гуртових і роздрібних торговельних структур, які визначають стан двох форм торгівлі в країні: гуртову і роздрібну.

Роздрібна торгівля - це торгівля, яка включає всю підприємницьку діяльність, пов'язану з продажем товарів і послуг безпосередньо кінцевим споживачам для їх особистого, сімейного чи домашнього використання. До роздрібної торгівлі належить величезна мережа магазинів, яка включає універмаги, універсами, спеціалізовані магазини, супермаркети, магазини самообслуговування, склади, магазини тощо.

Гуртова торгівля - це частина внутрішньої торгівлі, яка охоплює продаж товарів як великими, так і малими партіями з метою їх перепродажу або виробничого споживання. Гуртова торгівля здійснюється за цінами, які нижчі від роздрібних цін, але вони повинні забезпечувати нормально працюючому промислового та торговельного підприємству відшкодування витрат, внесення платежів у бюджет і створення фондів економічного стимулювання та прибуток. Гуртова торгівля стимулює збут товарів, формує їх асортимент, складає і транспортує товари.

Найбільш впливовими гуртовими торговельними структурами є великі торговельні фірми, торгові дома, дистриб'юторські фірми тощо.

Торговельні фірми - це фірми, які займаються здійсненням операцій в основному по купівлі-продажу товарів. Торговельні фірми бувають або вузькоспеціалізованими та універсальними, які торгують широкою номенклатурою виробів.

Торговий дім - це торговельна фірма, яка закуповує товар у виробників або гуртовиків своєї країни і перепродує їх за кордон, або закуповує іноземні товари за кордоном та перепродує їх місцевим гуртовим і роздрібним торговцям, а також споживачам. Їхня діяльність дуже широка: вони здійснюють операції за свій рахунок і за дорученням клієнтів, за внутрішньою, гуртовою і роздрібною торгівлею, працюють за широкою номенклатурою товарів, беруть участь у виробництві продукції. Для виконання своїх функцій торгові дома мають сітку магазинів, складські приміщення, транспортні засоби тощо.

Дистриб'ютер (від англ. "*distributor*" - розподільник) - окрема фірма або агент промислового підприємства, які здійснюють реалізацію продукції і виступають як торговці за договором на основі угоди про право на продаж в окремому регіоні. Угода фірми передбачає виконання дистриб'ютором ряду функцій, пов'язаних з реалізацією товару: організацію реклами в даному регіоні, передпродажну підготовку технічно складних товарів, наданням покупцям сервісних послуг, аналіз кон'юнктури ринку та відгуків покупців про придбані ними вироби фірми тощо.

У практиці ринкових зв'язків широко використовуються і такі форми організації оптової торгівлі як аукціон, ярмарок.

Аукціон (від лат. "*auctio (auctio)*") - продаж з публічних торгів) - це спеціально організований ринок товарів з визначними властивостями, що діє періодично у певному місці і в наперед обумовлений час на умовах змагання між покупцями. Право придбання товарів на аукціоні надається покупцям, які запропонували вищу ціну. На відміну від інших форм реалізації (через магазини, ярмарки і т. п.) аукціон передбачає не одночасне, а почергове пропонування товарів: до реалізації пропонується один товар (лот), після його продажу (або зняття з аукціону) - наступний і т.д.

Аукціони розрізняють *внутрішні і зовнішні, відкриті і закриті* тощо. У світовій практиці відомі декілька способів ведення акціонерних торгів: 1) з підвищенням цін; 2) з постійним пониженням цін. В умовах переходу України до ринку аукціон розглядається як один із способів приватизації державних та муніципальних підприємств.

Ярмарок (від нім. "*jahrmakt*" - щорічний ринок) - це ринок оптової торгівлі, який організовується регулярно, періодично і функціонує в певному місці, у встановлений час, а також сезонна розпродажа одного або багатьох видів товару. Ця своєрідна форма ринку має можливість при порівняно невеликих витратах у короткий термін на невеликих площах здійснювати плідні контакти між партнерами з метою укладення угод, обміну інформацією, реклами фірми та її продукції. Ярмарки бувають *універсальні, багатогалузеві, галузеві і спеціальні*. За останні роки в Україні ярмарки набувають все більшого розвитку.

Ринок засобів виробництва, предметів споживання і послуг, що стає все більш орієнтованим на конкретний, часто індивідуальний попит, викликав до життя появу і таких нових форм реалізації як лізинг, інжиніринг та ін.

Лізинг (від англ. "*leasing*" - оренда, майновий найм) - угода між орендарем, власником майна (машин, устаткування, транспортних засобів і т.д.) і орендаром про передачу майна в оренду на визначений строк за певну плату. За своїм економічним змістом лізинг являє собою специфічну форму кредитування продажу без передачі права власності на товар орендарю.

Інжиніринг (від англ. "*engineering*" - інженерно-консультаційні послуги) - це виділений у самостійну сферу діяльності комплекс інженерно-консультаційних послуг комерційного характеру щодо підготовки, забезпечення процесу виробництва та реалізації продукції, щодо обслуговування будівництва та експлуатації промислових, інфраструктурних сільськогосподарських та інших об'єктів. Інжинірингові послуги діляться на дві групи:

- послуги, пов'язані з підготовкою виробничого процесу;
- послуги на забезпечення нормального ходу процесу виробництва і реалізації продукції.

Аудиторська фірма - це незалежна висококваліфікована організація, яка на замовлення клієнта та за його кошти здійснює ревізію його господарської діяльності з метою виявлення прорахунків та резервів вдосконалення, контролює й аналізує фінансову діяльність підприємств і організацій різних форм власності, бухгалтерські звіти та баланси.

Холдингова компанія - акціонерна компанія, капітал якої використовується переважно для придбання контрольних пакетів акцій інших компаній з метою встановлення контролю за їхньою діяльністю й отримання доходів. За своєю структурою і характером діяльності холдингова компанія виконує, як правило, лише фінансові операції. Вона тримає контрольні пакети акцій інших фірм і діє через свої філії.

Функціонування і дієздатність усіх елементів ринкової інфраструктури є важливою і необхідною умовою реальної ринкової трансформації економіки України. Розвиток цієї

інфраструктури вимагає відповідного законодавства, юридичних гарантій й матеріально-фінансового забезпечення.

4. Економічна природа попиту та пропозиції

Щоб найкраще оцінити важливість економіки, слід розпочати вивчення з основ попиту та пропозиції. Попит і пропозиція є невід'ємними категоріями ринкової організації господарювання, що виражають об'єктивні економічні відносини товарного виробництва.

У загальному вигляді **попит** є потребою в певному товарі, що забезпечена грошима. Розмір попиту визначається кількістю товарів, яка може бути реалізована на ринку за існуючими цінами. Попит - це кількість товарів окремого типу, які покупець може і бажає придбати при визначеному рівні цін на них.

Розглянемо принципові моменти, що уточнюють поняття економічного змісту попиту.

По-перше, останній тісно пов'язаний із дійсними суспільними потребами, але не збігається з їх кількісною визначеністю.

По-друге, попит залежить від платоспроможності покупців, тобто від забезпеченості в товарах і послугах грошовими доходами.

По-третє, суб'єкт попиту репрезентує споживання (виробничого чи особистого) і представлений на ринку покупцем.

Об'єктами попиту можуть бути будь-які товари і послуги, що мають вартісну оцінку і певну корисність для споживання.

Залежність між величиною попиту та ціною знаходить відображення у **законі попиту**. Зміст цього закону полягає в тому, що при інших рівних умовах попит на даний товар буде тим більшим, чим нижча ціна.

Зниження ціни має для споживача **ефект доходу**. Наприклад, споживач **А** при нормальному, з його погляду задоволенні інших потреб, може дозволити собі сходити в кіно 1 раз на тиждень. Ціни на білети впали в 3 рази. Відповідно при незмінному задоволенні інших потреб **А** може дивитися 3 фільми на тиждень, ніби у нього зросли доходи.

Інший ефект від зниження цін називається **ефектом заміщення**. Покупці схильні замішувати в структурі споживання дорожчі товари дешевшими.

Пропозиція - це сукупність товарів, які представлені на ринку. Її розмір визначається кількістю товарів, що пропонуються для продажу в певний період за існуючими цінами. Пропозиція - це кількість товарів, які продавець вважає для себе вигідним (може і хоче) запропонувати ринку при визначеному рівні цін на них. З підвищенням цін зростає обсяг пропозиції, і навпаки, зниження цін призводить до скорочення пропозиції. Такий зв'язок називають законом пропозиції. Пропозиція представлена на ринку відповідними суб'єктами - продавцями.

Механізм ринкового саморегулювання

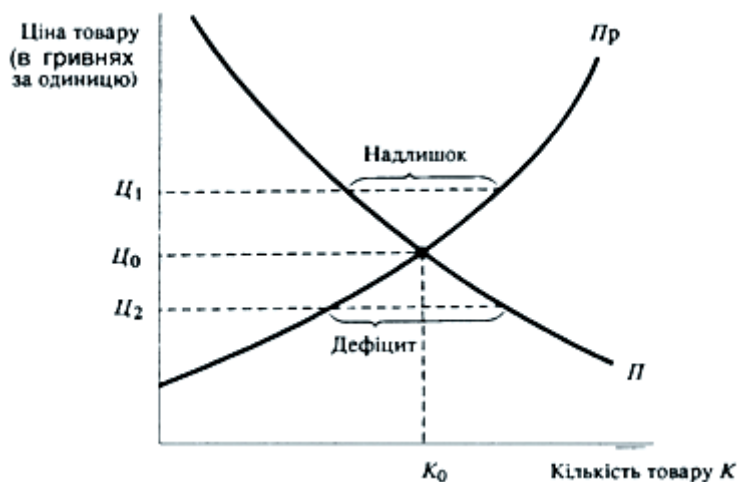
Ринки перебувають у центрі економічної активності, і більшість із найцікавіших питань і проблем економіки стосуються того, як працює ринок. Наприклад, чому на деяких ринках лише декілька підприємств конкурують між собою, тоді як на інших їх є велика кількість? Чи завжди споживачі виграють від великої кількості підприємств? Чому на одних ринках ціни різко зросли або впали, а на інших - майже не змінилися? Які з ринків обіцяють найкращі можливості для підприємця, що збирається робити бізнес?

Щоб відповісти на ці запитання, необхідно розглянути складові елементи ринкового механізму. Спочатку з'ясуємо, як за допомогою кривих попиту та пропозиції можна описати ринковий механізм. Почнемо з короткого перегляду базового графіку попиту й пропозиції, зображеного на рис.2.

На вертикальній осі позначаємо ціну товару **Ц** у гривнях за одиницю. По горизонтальній осі показуємо сумарну кількість товару (попит і пропозицію) **К**, що вимірюється в одиницях товару. Крива попиту показує, яку саме кількість товару споживачі готові придбати при кожному рівні цін. Крива пропозиції **Пр** показує, яку кількість товару виробники хотіли б продати залежно від цін на ринку.

Крива піднімається вгору зліва направо, оскільки в міру зростання ціни збільшується

кількість компаній, що можуть і хочуть виробляти й продавати даний товар. Наприклад, за вищої ціни існуючі підприємства за короткий час можуть збільшити виробництво товарів, найнявши додаткових робітників або змусивши своїх робітників працювати понадурочно (при цьому підприємство має більші витрати), а у віддаленій перспективі - збільшивши розміри підприємства. Висока ціна також може привабити на ринок нові компанії, що через свою недосвідченість матимуть великі витрати; тому раніше вважали вихід на новий ринок (коли були нижчі ціни) економічно недоцільним.

Рис. 2. Криві попиту та пропозиції

Крива попиту **П** показує, скільки товару споживачі прагнуть придбати за тією ціною за одиницю, яку їм пропонують. Ця крива опускається вниз зліва направо, оскільки споживачі, звичайно, прагнуть купити більше товару за нижчою ціною. Наприклад, нижча ціна може стимулювати споживачів, що вже купували товар, придбати більшу його кількість, а також може спонукати до купівлі цього товару інших споживачів, які раніше, можливо, не могли собі цього дозволити. Обидві криві перетинаються в точці рівноваги, або в точці кількісно-цінової рівноваги ринку. За цієї ціни **Ц₀** пропозиція дорівнює попиту (до **К₀**).

Ринковий механізм - це тенденція ціни на вільному ринку змінюватися доти, доки ринок не досягне рівноваги (тобто доки пропозиція й попит не зрівняються). У цій точці відсутні як дефіцит, так і надлишок, а отже, зникають ті фактори, що спричинили зміни в ціні. Пропозиція й попит не завжди перебувають у стані рівноваги; внаслідок різких змін на деяких ринках можуть виникати проблеми із збутом, проте рано чи пізно становище вирівнюється.

Щоб зрозуміти тенденцію ринку до рівноваги, уявімо собі, що початкова ціна перевищує рівень ціни рівноваги (на мал. позначимо її **Ц₁**). У цьому разі виробники намагатимуться виробити й продавати товарів більше, ніж їх бажають придбати споживачі, - виникне надлишок товару. Щоб розпродати його чи, принаймні, не дати зрости запасам, виробники почнуть знижувати свої ціни. Зрештою ціни падатимуть, попит зростатиме, а пропозиція зменшуватиметься доти, доки не буде досягнуто ціни рівноваги **Ц₀**.

Використовуючи криві попиту й пропозиції, ми припускаємо, що за будь-якої ціни буде вироблено й продано певну кількість товару. Це справедливо лише в тому разі, коли на ринку є якась конкуренція, тобто якщо і продавці, і покупці неістотно впливають на ринок (майже неспроможні змінювати ринкову ціну).

Таким чином, основними елементами ринкового механізму є попит, пропозиція, ринкова ціна, конкуренція. Без втручання уряду (тобто без встановлення фіксованих цін та інших заходів регулювання) попит і пропозиція зрівноважують ринок і вказують ціну товару й кількість його виробництва. Те, якими будуть ця ціна та кількість, залежить від специфічних характеристик попиту й пропозиції. Зміни ж у цінах і кількості товару у часі залежать від того, як попит й пропозиція реагують на зміни інших факторів.

Фактори, що визначають попит та пропозицію

Криві попиту й пропозиції інформують нас про те, яку кількість товару бажають продати

виробники й купити споживачі залежно від ціни, яку пропонують виробники і яку готові заплатити споживачі. Але, окрім ціни, попит і пропозиція визначаються також й іншими змінними (факторами). Важливими неціновими факторами, які впливають на попит є:

* середній рівень доходу споживача - це ключовий детермінант попиту. Коли зростають доходи людей, збільшується попит майже на все;

* чисельність населення - збільшення кількості споживачів веде до підвищення попиту і навпаки;

* ціни і доступність споріднених товарів - існує залежність між взаємозамінними товарами, що виконують ті самі функції, як, наприклад, масло і маргарин, олівець і ручка, бавовна і вовна. Попит на товар **A** зменшується із зниженням ціни на взаємозамінний товар **B**.

Існують ще товари-доповнювачі (машина-бензин; зубна паста - зубна щітка; фотоапарат - фотоплівка), без яких наш основний товар не функціонує. Зі збільшенням ціни на товар-доповнювач, попит на основний товар падає.

На доповнення до цих об'єктивних факторів слід додати і набір суб'єктивних факторів, які ще називають "смаки і вподобання". Смаки відбивають різноманітні соціальні й історичні впливи. Вони можуть розкривати справжні психологічні чи фізіологічні потреби людини (на рідини, сіль, тепло чи любов) або штучно сформовані потяги (цигарки, наркотики). До їх складу можуть входити багато традиційних чи релігійних елементів (так, в Америці люблять яловичину, але це - табу в Індії, тоді як в Японії делікатесом вважаються медузи).

Зрештою для індивідуальних товарів завжди існують особливі фактори, що стоять за попитом на них: кількість опадів сприяє попиту на парасольки, товщина снігового покриву впливає на продаж лиж. Крім того, сподівання щодо майбутніх економічних умов, особливо щодо цін, можуть істотно впливати на потреби.

Слід відзначити, що попит на різні товари постійно змінюється, бо економічне життя розвивається. Крива попиту ніколи не залишається на одному місці. Коли змінюються фактори, що лежать в основі попиту, окрім ціни на товар, крива попиту переміщується (праворуч або ліворуч).

При дослідженні сил, що діють на пропозицію, фундаментальною основою, яка дає змогу зрозуміти поведінку виробників є те, що фірми виготовляють товари для отримання прибутку, але не для власного задоволення чи з добродієності.

Ключовим елементом, що лежить в основі прийняття рішень з пропозиції, є витрати виробництва.

До сил, що впливають на витрати виробництва, належать:

* технічний прогрес;

* ціни факторів виробництва;

* технологічна складність виробництва.

Інший важливий фактор, що впливає на пропозицію, - це ціни споріднених товарів, зокрема товарів, які можуть легко замінити один одного у виробничому процесі.

Також на пропозицію впливають і специфічні фактори. Погода чинить значний вплив на сільськогосподарське виробництво і виробництво лиж.

В основі змін поведінки в пропозиції лежить зміна будь-якого фактора, крім власної ціни товару. Щодо кривої пропозиції говорять, що пропозиція зростає (чи зменшується), коли величина пропозиції збільшується (чи зменшується) за кожної ринкової ціни.

Розглядаючи вплив на рівновагу змін у попиті і пропозиції, зауважимо, що коли фактори, які стоять за попитом чи пропозицією, змінюються, це призводить до змін попиту чи пропозиції і зміни ринкової рівноважної ціни та кількості.

5. Еластичність попиту і пропозиції

Для різних товарів форма та нахил кривих попиту можуть дуже відрізнятися. Спостерігаються дві ситуації:

➤ коли за незначної зміни ціни попит зазнає відносно великих змін;

➤ коли зміна ціни не викликає значних змін попиту.

У першому випадку попит називають еластичним, а в другому - нееластичним.

Отже, еластичність описує, в якому ступені зміни ціни впливають на величину попиту. До еластичних відносяться товари, від яких споживач відносно легко може відмовитись при загальному зростанні цін (електроміксери, делікатеси, автомобілі).

Як правило, нееластичний попит на ті товари, від споживання яких не можна відмовитись при будь-якому зростанні цін, пояснюється однією з таких причин:

- * це товари першої необхідності;
- * для них важко знайти замітники;
- * вони відносно недорогі;
- * покупець знаходиться у безвихідному становищі.

Прикладами нееластичних товарів можуть бути хліб, взуття, сіль, житло, ліки тощо.

Сутність цінової еластичності попиту визначається коефіцієнтом еластичності, який розраховується за формулою:

$$E_p = \frac{\text{зміна обсягу попиту}}{\text{початковий обсяг попиту}} : \frac{\text{зміна ціни}}{\text{початкова ціна}}$$

E_p показує, наскільки змінюється обсяг попиту при зміні ціни на 1%. Попит буде еластичним, якщо $E_p > 1$, тобто відносна зміна ціни приведе до більшої відносної зміни попиту. Попит буде нееластичним, якщо $E_p < 1$, тобто відносна зміна ціни буде більшою відносно зміни попиту. Якщо ж зміна ціни і попиту відбуваються в однаковій пропорції, такий випадок назвали одиничною еластичністю ($E_p = 1$).

Значення E_p визначає ринкову поведінку виробників товарів. Якщо попит еластичний, то зростання ціни призведе до зменшення доходу, а при нееластичному попиті зростання цін викличе збільшення доходу виробника.

На величину E_p впливає ряд факторів: замінність товару; питома вага в доході споживача; життєва необхідність товару; час реалізації і використання продукту. Саме тому попит на хліб, тютюнові вироби, електроенергію, як правило, нееластичний ($E_p < 1$), а на автомобілі, холодильники, маргарин, делікатеси, як правило, еластичний ($E_p > 1$).

Цінова еластичність характерна і для пропозиції товару. Коефіцієнт еластичності пропозиції розраховується так:

$$E_{pr} = \frac{\text{зміна обсягу пропозиції}}{\text{початковий обсяг пропозиції}} : \frac{\text{зміна ціни}}{\text{початкова ціна}}$$

На відміну від E_p , E_{pr} має плюсове значення.

Із факторів, що впливають на еластичність пропозиції, найбільш важливим є кількість часу, тобто ринковий період, який є у розпорядженні виробників, щоб відреагувати зміною обсягу пропозиції на зміну ціни продукту.

Контрольні запитання і завдання

1. Що таке ринок і які основні ознаки ринку?
2. Які основні функції виконує ринок?
3. Охарактеризуйте економічне призначення ринку.
4. Дайте характеристику основним видам ринку.
5. Назвіть основні елементи ринкової інфраструктури.
6. Назвіть основні елементи ринкового механізму.
7. Дайте визначення попиту та його закону.
8. Що таке пропозиція?
9. Які фактори впливають на попит та пропозицію?
10. Яку залежність відбиває закон пропозиції?
11. Як залежить ціна від попиту?
12. Що таке еластичний та нееластичний попит?

Тема 8. Капітал як економічна категорія і фактор виробництва. Оборот капіталу.

План

1. Капітал як економічна категорія

2. Теорія доданої вартості

3. Обіг капіталу

1. Капітал як економічна категорія

Найпершою засадою господарської діяльності, без якої вона взагалі неможлива, є наявність засобів виробництва та кваліфікованих працівників, тобто грошових засобів підприємства має бути достатньо для того, щоб організувати ефективне виробництво, доход від якого перевищуватиме витрати. Отже, для того щоб функціонувати як виробник, потрібно мати достатню кількість грошей, купити за них засоби виробництва, найняти працівників, організувати виробництво певних товарів, реалізувати їх і отримати суму грошей, що перевищує витрачену. Саме такий перебіг подій, які становлять життєвий цикл виробника, перетворює витрачені ним гроші на капітал, тобто *капітал — це авансована вартість, що в процесі свого руху приносить більшу вартість, тобто самозростає.*

Перетворення звичайних грошових знаків на капітал включає як суто технічні, техніко-організаційні, так і соціально-економічні моменти.

По-перше, виробник (власник капіталу) повинен вступити у відносини з іншими виробниками з приводу купівлі засобів виробництва.

По-друге, якщо його наявного капіталу недостатньо для організації ефективного виробництва, йому доведеться звертатися до кредитних установ.

По-третє, він мусить найняти певну кількість працівників, щоб забезпечити ефективне функціонування засобів виробництва, якщо цього потребують обсяги виробництва.

Отже, перетворюючи свої гроші на капітал, виробник має вступити в економічні відносини з підприємствами, що виробляють необхідні йому товари та послуги, та з індивідами, що через певні причини отримують засоби для існування не завдяки власній підприємницькій діяльності, а шляхом найму за гроші [24, с.496].

Отже, капітал — це категорія, що виражає не стільки технічні чи організаційні, скільки соціально-економічні відносини, тобто капітал як такий може існувати лише за певних соціально-економічних умов. Такими умовами є:

- 1) високорозвинені товарне виробництво і обіг;
- 2) наявність такої мотивації діяльності виробника, як особисте збагачення;
- 3) зосередження у частини господарюючих агентів значної частки засобів виробництва, тобто певний ступінь концентрації виробництва і капіталу;
- 4) відсутність власних засобів виробництва у частини господарюючих агентів, що змушує їх найматися.

Дане трактування капіталу може бути визначене як соціально-економічне. Звичайно, є й інші погляди на сутність капіталу, зокрема так званий предметно-функціональний і грошовий підходи.

Багато дослідників вважають, що капітал — це сукупність засобів виробництва, які приносять доход їхньому власникові. А. Сміт розглядав капітал як запас, що використовується для господарських потреб і приносить доход; Д. Рікардо — як ту частину багатства, що зайнята у виробництві і необхідна для приведення в дію праці; Дж. С. Мілль — як попередньо накопичений запас продуктів минулої праці, який забезпечує необхідні для виробничої діяльності будівлі, охорону, знаряддя і матеріали, а також харчування та інші засоби існування для робітників на час виробничого процесу; А. Маршалл — як сукупність речей, без яких виробництво не могло б здійснюватися з однаковою ефективністю, але які не є безплатними дарами природи. Перелічені підходи до визначення капіталу дещо односторонні, пов'язують цю категорію з сукупністю речових факторів виробництва. Вони звертають увагу на речову форму капіталу, хоча навіть з цього боку не врахована така частина капіталу, як грошовий капітал,

який ніяк не можна ототожнити з засобами виробництва і який призначається для придбання факторів виробництва, забезпечення безперервності руху капіталу у сферах виробництва та обігу.

Якщо розглядати капітал як певне вкладення, що дає змогу отримувати доход, то до нього треба віднести і вкладення у робочу силу. Цей підхід, запропонований Г. Беккером, Дж. Мінсером та іншими вченими, має назву "концепції людського капіталу". Під ним розуміють витрати, що сприяють майбутньому збільшенню доходів індивіда (навчання в школі, вузі, на виробництві, піклування про власне здоров'я).

Значного поширення набув погляд на капітал як на один з виробничих факторів, що поряд з працею, землею приносить доход. Основою положенням такого підходу можна вважати французького економіста Ж. Б. Сея.

Усі розглянуті підходи загалом можна охарактеризувати як народногосподарські (макроекономічні). З погляду підприємця **капітал є сумою вартісної оцінки майна і коштів підприємця, які він може використати на господарські потреби**. З цієї точки зору принциповим моментом є співвідношення між власним і чужим капіталом.

Для того щоб зрозуміти, звідки береться надлишок над авансованим капіталом, треба проаналізувати процеси, що відбуваються безпосередньо у фазі виробництва, тобто є результатом свідомих дій підприємця. При цьому слід абстрагуватися від таких факторів зростання капіталу, як нечесна торгівля, крадіжка майна тощо, оскільки інакше не можна зрозуміти, чому може зростати багатство суспільства в цілому, а не лише окремих осіб.

Отже, треба виключити всі можливі порушення економічних законів (особливо закону вартості) та існуючих юридичних настанов, розглядаючи проблему абстрактно. Крім того, можна знехтувати тими зовнішніми економічними факторами, що суттєво впливають на діяльність виробника, — реалізацією продукції та зміною цін на фактори виробництва, перерозподілом доходу, що здійснюється державою.

Для того щоб визначити, чи буде виробництво вигідним, тобто чи зросте капітал, треба порівняти виручку від проданої продукції з витратами на її виготовлення. В нашому випадку сума місячного чистого доходу (за умови, що все основне устаткування функціонує в середньому протягом 10 років, отже, місячна сума зносу його (у тис. г. о.) становитиме: $1\ 000\ 000 - (10\ 000 + 800\ 000 + + 60\ 000) = 130\ 000$ г. о.

Однак виникає питання: завдяки яким факторам виробництва, частин капіталу виник цей надлишок? Для того щоб відповісти на це питання, треба розглянути кожен з цих факторів окремо. Зупинимося передусім на **постійному і змінному капіталі**. Якщо взяти кошти, вкладені в купівлю будівель і основного устаткування (1200 тис. г. о.), то у вартість місячного продукту включається $1/120$ їхня частина ($1\ 200\ 000 : 10 : 12$), тобто 10 тис. г. о. Якщо підприємство нормально працюватиме впродовж усього періоду функціонування цих засобів виробництва, то через 10 років воно просто поверне авансовану суму — 1200 тис. г. о. Очевидно, що ніякого зростання капіталу в цьому випадку немає.

Далі розглянемо **виробничі витрати**, що їх підприємство несе щомісячно: сплачує рахунки за комплектуючі вироби, додаткові матеріали, електроенергію, воду, транспортні послуги тощо, їх величина, якщо не враховувати можливі коливання кон'юнктури на ринках цих товарів, послуг тощо, з місяця в місяць є однаковою — 800 тис. г. о., і ця сума щомісяця повертається до підприємства як частина вартості реалізованої продукції. Отже, в цьому випадку жодного зростання капіталу немає.

Останній фактор — **наймані робітники**. Згідно з контрактом місячна зарплата одного працівника становить у середньому 6000 г.о. Завдяки чому наймані робітники можуть бути фактором зростання капіталу? Відповідь на це питання криється у характері найманої праці як такої. Її виконують за допомогою засобів виробництва, які не належать працівникові; цим процесом керує власник засобів виробництва; результати виробництва не належать безпосередньому виробникові. Однак, попри це наймана праця залишається працею, що за умов товарного виробництва зберігає притаманні праці товаровиробника ознаки: вона утворює завдяки своєму подвійному характеру споживну вартість і вартість товару. Отже, підприємець наймає працівників саме тому, що їхня праця може створювати вартість, на відміну від засобів

виробництва, які, не створюючи вартості, лише переносять власну вартість на продукт.

2. Теорія доданої вартості

Власник засобів виробництва, наймаючи робітника, на перший погляд, купує його працю, але це не так, оскільки працю як таку купити неможливо. *Праця* — це процес, в якому створюються матеріальні та нематеріальні блага. Те, що купує власник засобів виробництва, — це специфічна риса людської особистості, її здатність до праці. Її й називають *робочою силою*.

Робоча сила є сукупністю фізичних і духовних здібностей, які людина використовує в процесі виробництва. Як і будь-який інший товар, вона має вартість. Вартість товару "робоча сила" визначається тією кількістю суспільно необхідної праці, яка потрібна для відтворення працівника як такого у всій сукупності його фізичних та інтелектуальних рис. Оскільки для робочої сили властиве поступове зношування (тривалість найпродуктивнішого періоду її функціонування становить приблизно 40—45 років), то до суспільне необхідних витрат на відтворення робочої сили мають входити витрати на утримання сім'ї.

Отже, вирішення проблеми джерела зростання капіталу в подвійному характері товару "робоча сила". Вступаючи у відносини найму, людина за гроші відчужує свій товар — робочу силу — на основі його вартості, що становить основу заробітної плати. Споживання цього товару відбувається в процесі виробництва, тому вартість, створювана робітником завдяки абстрактному характеру своєї праці, зовсім не збігається з вартістю, еквівалент якої він отримує у вигляді платні. В іншому разі підприємцю немає сенсу наймати робітника. Отже, вартість, створена робочою силою, має бути більшою, ніж вартість самої робочої сили.

Продовжимо аналіз процесу виробництва капіталу. Місячна вартість робочої сили, необхідної для виробництва певних елементів комп'ютерів, становитиме 60 тис. г. о., а чистий дохід — 130 тис. г. о. (13 тис. г. о. на одного працівника). Це означає, що робітник отримує за свою працю не повну вартість продукту, створену ним (19 тис. г. о.), а лише певну частину, величина якої в цілому достатня для відтворення працівник як такого. Цей надлишок над вартістю робочої сили К. Маркс назвав *додатковою вартістю*. Він детально обґрунтував зроблений ще Д. Рікардо висновок про те, що найманий робітник отримує у вигляді заробітної плати лише частину створеної ним вартості й поклав його в основу теорії додаткової вартості.

З погляду зростання вартості капітал можна поділити на дві частини: *постійний*, уречевлений у засобах виробництва, вартість якого в процесі виробництва залишається незмінною, і *змінний*, представлений робочою силою, вартість якого в процесі виробництва змінюється, зростає. Виходячи з цього, структуру вартості товару, виробленого із застосуванням найманої праці, можна подати так:

$$V = c + v + t,$$

де c — вартість постійного капіталу, перенесена на продукт;

v — вартість змінного капіталу;

t — додаткова вартість.

Висновок про те, що нову вартість в цілому і додаткову, зокрема, створює робоча сила, а засоби виробництва лише переносять свою вартість на продукт, не означає, що постійний капітал не відіграє ніякої ролі у виробництві додаткової вартості. Безпосередньо не створюючи її, він є найважливішим фактором, що впливає на розміри додаткової вартості. Процес праці неможливий без знарядь і предметів праці, отже, і виробництво вартості та додаткової вартості без них неможливе. І навпаки, без живої праці, носієм якої є робоча сила, засоби виробництва не можуть функціонувати.

Аналіз впливу цих факторів виробництва на величину нової вартості було здійснено американськими вченими К. У. Коббом та П. Х. Дугласом (так звана виробнича функція). За їхніми розрахунками, проведеними в середині 50-х років на матеріалах американської економіки, внесок живої праці у зростання національного доходу становив $3/4$, а капіталу (знаряддя праці) — $1/4$.

Постійний капітал впливає на створення вартості завдяки підвищенню ефективності живої

праці: чим досконаліші засоби виробництва, тим більшу вартість може створити робоча сила за певний проміжок часу, тим більшою може бути величина додаткової вартості. Використання досконаліших засобів виробництва потребує й вищого рівня кваліфікації робітника[9, с.504]. .

Розглянемо *робочий день найманого робітника*. Оскільки робітник отримує у вигляді еквівалента вартості своєї робочої сили тільки частину створеної ним нової вартості, то на себе він працює лише частину робочого часу. Отже, його робочий день поділяється на дві частини: час, за який створюється еквівалент вартості робочої сили, і час, за який створюється додаткова вартість. Перший можна назвати *необхідним* робочим часом; другий — *додатковим* робочим часом. Впродовж необхідного робочого часу створюється вартість тієї частини продукту, що витрачається на задоволення особистих потреб працівника, тобто *необхідного продукту*. Протягом додаткового часу створюється додатковий продукт, вартість якого є джерелом доходів підприємців та задоволення потреб членів суспільства, безпосередньо не зайнятих виробництвом, і суспільства в цілому. Поняття необхідного і додаткового часу, необхідного і додаткового продукту є загальноекономічними і відбивають відносини виробництва взагалі, незалежно від історично визначених соціально-економічних відносин. Співвідношення між цими частинами робочого часу характеризує ефективність суспільного виробництва за тих чи інших умов: чим вища частка додаткового часу в сукупному робочому часі, тим ефективніше функціонує виробнича система, і навпаки. Так, робочий день людини за умов первісного суспільства майже на 100 відсотків складався з необхідного часу, відповідно весь продукт був необхідним. Наявність додаткового продукту була не правилом, а винятком. В умовах сучасного виробництва значну частку робочого дня становить саме додатковий час.

За умов товарного виробництва, особливо ринкової економіки, необхідний і додатковий продукт набувають вартісної форми, виступають відповідно у вигляді вартості робочої сили та додаткової вартості.

Величина чистого доходу підприємця зумовлена не лише величиною додаткової вартості, що склалася за рахунок найманої праці. Так може бути лише в тому разі, коли індивідуальні витрати праці на підприємстві збігаються з суспільними, а останні — з вартісною оцінкою продукту споживачами, іншими словами, коли індивідуальна вартість продукту капіталу дорівнює його ринковій ціні. Проте такий випадок є винятком, а не правилом у конкурентній економіці. Отже, вироблена додаткова вартість найчастіше не збігатиметься з фактично отриманим чистим доходом, а більша або менша від нього.

Основні положення теорії додаткової вартості сформульовані К. Марксом. Сутність його концепції можна коротко подати так:

1) умовою виробництва додаткової вартості є повне відчуження найманого робітника від засобів виробництва, внаслідок чого повністю змінюється співвідношення між живою та уречевленою працею: не виробник споживає засоби виробництва, а, навпаки, засоби виробництва, "споживають" виробника;

2) відчуження працівника від засобів виробництва і управління процесом виробництва призводить до того, що останній нібито не має жодного відношення до результату своєї праці — товару. Товар, вироблений найманим робітником, стає приватною власністю господаря засобів виробництва;

3) усе це дає змогу власникові капіталу, реалізуючи продукцію, виплачувати найманому робітникові лише частину створеної ним вартості, привласнюючи собі надлишок над вартістю необхідного продукту — додаткову вартість;

4) оскільки меж для зростання капіталу немає, власник капіталу всіляко намагається збільшувати свою частку в новій вартості, тобто посилює експлуатацію робочої сили, внаслідок чого становище робітника з часом погіршується як абсолютно, так і відносно.

Оскільки додаткову вартість створює робоча сила, то зростання капіталу слід вимірювати відношенням додаткової вартості до змінного капіталу:

$$M' = (m / v) * 100\%$$

Отже, норма додаткової вартості, на відміну від норми прибутку, характеризує зростання не всього капіталу, а лише його змінної частини, що впливає з аналізу процесу виробництва додаткової вартості.

Норма додаткової вартості є відносним показником. Абсолютна величина її (маса) може бути визначена множенням норми додаткової вартості на величину змінного капіталу:

$$M = m' * v$$

або

$$M = k * v * n$$

де k — середня норма додаткової вартості; v — середня вартість одиниці робочої сили; n — кількість найманих робітників.

У наведеному прикладі норма додаткової вартості округлено становитиме:

$$M' = (130000/60000) * 100\% = 217\%$$

Маса додаткової вартості округлено дорівнюватиме:

$$m = 2,17 * 6000 * 10 = 130\ 000 \text{ г. о.}$$

Оскільки метою підприємця є отримання додаткової вартості, він прагне отримати її у якомога більшому обсязі. Для збільшення маси додаткової вартості найпростіше найняти за тією самою ставкою місячної платні (6000 г. о.) додаткову кількість робітників. Нехай кількість зайнятих у нашому прикладі збільшиться на 50 відсотків і досягне 15 чол. Це, на перший погляд, дає можливість збільшити виробництво додаткової вартості на 50 відсотків, тобто до $130\ 000 + 65\ 000 = 195\ 000$ г. о. Однак для цього потрібні не тільки кошти на зростання фонду заробітної плати, а й додатковий постійний капітал для обладнання нових робочих місць і придбання більшого обсягу комплектуючих виробів, матеріалів тощо, тобто для збільшення на 50 відсотків маси додаткової вартості треба відповідно збільшити весь авансовий капітал. Зазначимо, що це збільшення буде дещо меншим, ніж відсоткове зростання змінного капіталу, тому що будуть економитися ті елементи постійного капіталу, зростання яких не потрібне (наприклад, якщо додаткові робітники будуть розміщені на тих самих виробничих площах) або темпи зростання яких відставатимуть від зростання фонду заробітної плати, як, наприклад, по умовно-постійних витратах, зокрема витратах на управління тощо.

Джерелами коштів для збільшення капіталу можуть бути додаткова вартість, накопичена за певний проміжок часу, тобто фонд нагромадження, фонд амортизації, банківський кредит, фінансування підприємства за рахунок державних коштів, а також розпродажу майнових паїв підприємств (акцій). Очевидно, що головним джерелом збільшення капіталу для невеликого підприємства може бути саме фондонагромадження. Як же можна збільшити його? Якщо абстрагуватися від пропорції розподілу додаткової вартості на фонди споживання і нагромадження, відповідь може бути однозначною: треба збільшити додаткову вартість, не збільшуючи на перших етапах розмір свого капіталу, тобто не застосовуючи працю додаткових робітників.

Цю проблему можна вирішити двома основними шляхами:

- а) поставити робітника в умови, за яких він буде за ту саму платню більше працювати;
- б) удосконалювати виробничий процес так, щоб індивідуальна вартість товару була нижча за суспільну.

Перший шлях можна реалізувати подовженням робочого дня або підвищенням інтенсивності праці. В першому випадку при незмінному необхідному робочому часі збільшується тривалість робочого дня; в другому при зовні незмінній тривалості робочого дня змінюється співвідношення між необхідним і додатковим робочим часом на користь останнього (проте за цією зовнішньою видимістю криється те саме подовження робочого дня, тому що робітник повинен за ту саму платню віддавати більше своєї праці). Оскільки цей спосіб збільшення додаткової вартості пов'язаний з абсолютним збільшенням кількості праці, яку виконує найманий робітник, його називають виробництвом *абсолютної додаткової вартості*, й додаткову вартість, вироблену завдяки цьому, — *абсолютною додатковою вартістю*.

Зазначимо, що додаткові витрати праці при виробництві абсолютної додаткової вартості потребують з боку робочої сили додаткових коштів для відповідної компенсації цих витрат, оскільки в протилежному разі матиме місце неповне відтворення робочої сили. Тому, якщо не брати до уваги тих випадків, коли робітник вимушений силою економічних умов (наприклад,

ситуація на ринку праці) віддавати без відповідної компенсації додаткову кількість своєї праці при збільшенні робочого дня чи посиленні інтенсивності праці, підприємство буде нести всезростаючі витрати на додаткову оплату робочої сили, що призведе до зниження норми додаткової вартості. Крім того, за певними межами подовження робочого дня настає виснаження робочої сили, яке вже не може бути компенсоване будь-яким підвищенням заробітної плати. Отже, виробництво абсолютної додаткової вартості може відбуватися у досить обмежених межах, що їх висуває характер відтворення товару робоча сила.

Зі зростанням тривалості робочого дня до певної межі зростає також величина абсолютної додаткової вартості, після чого вона починає скорочуватися, що означає перевищення витрат на компенсацію робітникам за збільшення обсягу праці над зростанням додаткової вартості, досягнутим завдяки цьому. І знову в процесі конкурентної боротьби окремі підприємства починають застосовувати науково-технічні та організаційні нововведення, що знижує їхні індивідуальні витрати виробництва порівняно з суспільне необхідними. Такі підприємства отримують надлишкову вартість. Інші підприємства або вводять подібні нововведення, або розоряються. Знижені витрати виробництва стають суспільне необхідними і зникає надлишкова вартість, що існувала. І все розпочинається по новому колу.

Для того щоб не дати можливості окремим підприємцям, які, користуючись скрутними обставинами певної частини працездатного населення, прагнуть надмірно використовувати трудовий потенціал суспільства, у більшості розвинених країн держава регулює тривалість робочого дня. Проте фактично відпрацьований середнім робітником час, як правило, дещо довший. Так, наприкінці 80-х років у Японії робітник відпрацьовував у середньому за рік 2150 год, у США — 1950, у Німеччині — 1650 год. Найвигіднішим з погляду як підприємця, так і найманого робітника є вдосконалення виробничого процесу, впровадження нових технологій і засобів виробництва, підвищення кваліфікації робітників, організаційні новації. Все це підвищує ефективність живої праці, що веде до збільшення виробництва споживних вартостей за одиницю часу (або зменшення витрат часу на виробництво одиниці продукції), тобто до підвищення продуктивної сили живої праці. Оскільки таке підвищення відбувається лише на окремому підприємстві, то це підприємство, реалізуючи свою продукцію за цінами, що встановлюються відповідно до рівня суспільне необхідних витрат, отримує додаткову вартість, вищу за середню в цій галузі, або надлишкову **додаткову вартість**. Величина останньої залежить від того, наскільки відрізняються витрати постійного і змінного капіталу від суспільне необхідних.

Особливість надлишкової вартості за умов дрібного виробництва полягає в тому, що вона не має постійного характеру. Лише за умов висококонцентрованого виробництва вона стає більш-менш сталою частиною отримуваної підприємством додаткової вартості. Проте конкурентна боротьба примушує вдосконалювати виробництво, внаслідок чого зменшуються суспільне необхідні витрати. Як наслідок, надлишкова вартість, що утворилася за умов виробництва, що існували раніше, поступово зменшується, доки не зникне зовсім.

Зниження суспільне необхідних витрат зумовлює зниження цін реалізації продукції галузі. Аналогічні процеси відбуваються у всіх сферах виробництва, що призводить до зниження вартості багатьох товарів. Якщо таке зниження охоплює виробництво товарів народного споживання, то знижується вартість товару "робоча сила". Оскільки за ту саму кількість грошей робітник може купити більшу кількість товарів, з'являється можливість за рахунок цього збільшити додаткову вартість. Остання, що виникає завдяки скороченню частки необхідного робочого часу і відповідному збільшенню додаткового робочого часу, називається **відносною додатковою вартістю**.

На відміну від надлишкової додаткової вартості відносна додаткова вартість, по-перше, має стабільний характер; по-друге, виробляється на всіх підприємствах, що застосовують найману робочу силу; по-третє, є результатом підвищення суспільної, а не індивідуальної продуктивної сили праці.

Відносна додаткова вартість виникає лише за умов технічного прогресу: чим вищі його темпи, тим можливість для виробництва її також вищі. Зауважимо при цьому, що високі темпи технічного прогресу потребують великих суспільних витрат на підготовку робочої сили, а отже,

породжують тенденцію, протилежну зниженню частки необхідного часу.

До цього моменту в цілому виходили з того, що зростання капіталу зумовлене тим, що робоча сила створює вартість, величина якої більша, ніж витрати підприємця на оплату робочої сили.

Інший підхід до джерела зростання капіталу **сформульований у теорії "граничної продуктивності"**. Витоки цієї теорії знаходимо у К. Менгера і теоретиків неокласичного напрямку — А. Маршалла, Ф. Вікстіда, К. Вікселя, а також у Дж. Хікса та П. Самуельсона. Ці вчені вважають, що кожний виробничий фактор (а до них належать насамперед капітал і праця) сплачується згідно з принципом рівності "граничної продуктивності". Збільшення обсягу необхідних для виробництва факторів здійснюється доти, поки вартісна величина граничного продукту цього фактора не зрівняється з його ціною.

"Гранична продуктивність" кожного фактора зі зростанням його обсягу знижується, оскільки приріст фактора на кожну додаткову одиницю не супроводжується відповідним зростанням обсягу вироблюваного за його допомогою продукту. Про це свідчать зміни виробничої функції, якщо виходити з того, що всі інші виробничі фактори залишаються незмінними.

Для того щоб визначити обсяг використання того або іншого фактора, треба визначити ціну кожного з них. За умов вільної конкуренції ціна на вироблюваний продукт задається підприємству ззовні як сукупний результат взаємодії попиту та пропозиції. Доки вартість граничного продукту капіталу перевищуватиме ціну додаткової одиниці капіталу, підприємець збільшуватиме застосування цього фактора. Це триватиме доти, поки вартісний обсяг граничного продукту не зрівняється з ціною капіталу. Такий обсяг застосування фактора "капітал" дає підприємцю максимальний обсяг перевищення доходу над витратами. [7, с.491]. Після того як вартість граничного продукту і ціни капіталу зрівняються, застосування кожної додаткової одиниці капіталу призведе до зниження маси доходу, оскільки витрати перевищуватимуть після певного значення.

Отже, в цьому підході до аналізу зростання капіталу праця поставлена в один ряд з усіма іншими факторами виробництва.

3. Обіг капіталу

До підприємств нефінансової сфери належать усі ділові одиниці, що виробляють і реалізують товари, а також надають послуги. До них не належать банківські та інші кредитні установи, пенсійні, страхові, добродійні фонди та компанії. Прикладом такого підприємства може бути промислове підприємство.

Капітал підприємства складається з трьох частин:

1) **знаряддя праці**, запаси сировини, матеріалів тощо, тобто все те, що називають "засоби виробництва";

2) **готова продукція**;

3) **гроші та грошові документи**.

Підприємство насамперед має авансувати кошти для придбання факторів виробництва, тобто елементів постійного та змінного капіталу. Для цього потрібно вийти:

а) на ринки засобів виробництва і вступити в економічні відносини з продавцями (ними можуть бути безпосередні виробники або оптові посередники);

б) на ринок праці для придбання необхідної за кількістю і якістю робочої сили.

Отже, для нового підприємства капітал починає свій рух у сфері обігу як **грошовий капітал**, функцією якого є **придбання елементів виробничого капіталу**.

За наявності засобів виробництва і робочої сили можна починати виробничий процес. Капітал тут виступатиме як **виробничий капітал**, функцією якого є **виробництво товару і додаткової вартості**.

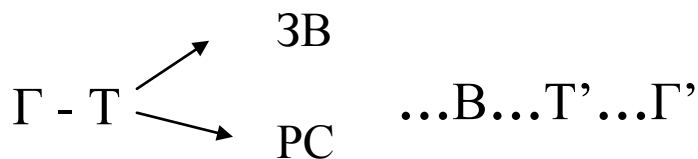
Для одержання вартості та додаткової вартості у грошовій формі треба продати продукт капіталу: доставити товар на відповідний ринок, знайти покупця. При цьому капітал набуває форми **товарного капіталу**, головною функцією якого є **реалізація товару і одержання**

додаткової вартості у грошовій формі.

Отже, капітал проходить три стадії і набуває відповідно трьох форм — грошової, виробничої і товарної. Такий послідовний рух називають **кругооборотом капіталу**. Припинення руху на одній із стадій кругооборот призводить до порушення процесу зростання капіталу. Довга затримка в одній із функціональних форм капіталу веде до загибелі його.

Формула кругообороту капіталу нефінансової сфери така:

де Γ — гроші; T — товар; $3B$ — засоби виробництва; PC — робоча сила; B — виробництво; $\dots$ — переривання процесу обороту при переході до стадії виробництва і від неї до стадії обігу.

Оскільки зростання вартості в основному¹ відбувається на стадії виробництва, T' і Γ' вже містять додаткову вартість, тобто розкладаються відповідно на $T + m$ і $T + g$.

На кожний певний момент для капіталу, зайнятого в певній сфері виробництва, характерне певне співвідношення між функціональними формами його. Абсолютний обсяг капіталу підприємства визначається насамперед оптимальним розміром підприємства цієї сфери, а отже, величиною виробничого капіталу. Так, для роздрібною торгівлі або побутових послуг великого капіталу не потрібно, тоді як, наприклад, машинобудування потребує значних капіталів, адже оптимальний розмір підприємства тут значно більший. Чим триваліший процес виробництва продукту, тим більшим має бути виробничий капітал [14, с.232].

Хоча саме виробничий капітал створює додаткову вартість, значна частина капіталу фіксується у грошовій формі. Мотиви, що характеризують поведінку підприємців, які тримають певну частину капіталу у цій формі, сформулював Дж. М. Кейнс:

- 1) **трансакційний** — потреба в наявних грошах для забезпечення безперервності кругообороту капіталу;
- 2) **перестороги** — бажання мати частину капіталу в найліквіднішій формі на випадок непередбачених подій;
- 3) **спекулятивний** — бажання мати певний резерв, який можна при нагоді пустити в обіг для швидкого отримання прибутку (купівля-продаж цінних паперів або іноземної валюти);
- 4) **економії** — висока ціна кредиту спонукає підприємців ефективніше використовувати власний капітал, а не брати позичку в банку".

Основними факторами, що впливають на розмір капіталу підприємства, є розмір виробничого капіталу (і зумовлений цим обсяг господарських операцій), відсоток за кредитні ресурси та інфляційні очікування (останній фактор сприяє зменшенню розміру грошового капіталу).

Розмір товарного капіталу обумовлений договірними і кредитними зобов'язаннями виробника, а також спекулятивними моментами — бажанням продати дорожче, притримавши товар. Головними факторами тут є обсяг виробництва, стан ринку збуту, інфляційні очікування (в цьому випадку на відміну від грошового капіталу вони сприяють відносному зростанню товарного капіталу), організація збуту тощо.

Формула кругообороту капіталу $\Gamma — \Gamma \dots B \dots T' — \Gamma'$ описує рух лише промислового капіталу, функцією якого є вироблення вартості та додаткової вартості. Однак крім реального існує також так званий **фіктивний капітал**, що уречевлений у різноманітних цінних паперах (ЦП). Скажімо, якщо певне підприємство, реальний капітал якого становить 2060 тис. г. о., випустить в обіг акції номінальною вартістю, що становитиме приблизно 50 відсотків вартості реального капіталу, тобто 1000 тис. г. о., які відповідатимуть вартості основного капіталу з урахуванням амортизації, і всі ці акції продаватимуться згідно з ринковою ціною за 3000 тис. г. о., то капітал підприємства ніби роздвоюється: одна його частина (реальний капітал) функціонує, весь час описуючи кругооборот

$\Gamma — \Gamma \dots B \dots T' — \Gamma'$. а інша або знаходиться в руках у власників акцій, або рухається у

сфері обігу цінних паперів за формулою $\Gamma - \text{ЦП} - \Gamma$. За певних обставин стає зрозумілою фіктивність капіталу, вкладеного в цінні папери: якщо підприємство стає банкрутом, його капітал, який має реальну вартість, можна продати за борги, тоді як цінні папери такого підприємства ніхто не купуватиме, а інвестований у них капітал знецінюється. Ілюзорність вартості фіктивного капіталу зумовлена тим, що вона визначається не величиною суспільне необхідної праці, уречевленої в певних благах, а величиною доходу, що припадає на цінні папери підприємства.

Про самостійність руху реального і фіктивного капіталів свідчать непоодинокі факти економічного життя: під час безпрецедентної біржової кризи жовтня 1987 р. сумарна вартість цінних паперів найбільших американських корпорацій зменшилася на 30 відсотків, тоді як реальний капітал на ці досить різкі зміни майже ніяк не зреагував. Для найбільших промислових корпорацій співвідношення між реальним капіталом (активами) та номінальною вартістю акціонерного капіталу становило на 1989 р. **3:1**. Така розбіжність дає змогу досить невеликим компаніям проводити агресивну фінансову політику, скуповуючи контрольні пакети акцій досить великих компаній, а потім розпродувати їх активи, отримуючи на цих спекулятивних операціях чималий зиск.

Швидкість обігу капіталу та фактори, які її визначають

Оскільки капітал постійно знаходиться в русі, всі його три частини (грошова, виробнича і товарна) здійснюють кругообіг. Безперервний рух капіталу в сферах виробництва і обігу, послідовне повторення стадій кругообігу перетворюють його в оборот капіталу. Одиницею виміру одного обороту, тобто періоду, за який до підприємства повертається авансована вартість, є день. Показником кількості оборотів за певний проміжок часу вимірюється швидкість обороту капіталу:

$$n = 360 : O,$$

де n — кількість оборотів, за рік; 360 — кількість днів у році; O — тривалість одного обороту

Отже, якщо капітал обертається один раз за 8 міс., то швидкість його обороту становитиме 1,5 обороту на рік. Вона залежить від того, як швидко обертаються частини капіталу.

Різні частини капіталу обертаються з різною швидкістю. Так, уречевлена частина капіталу (приміщення, виробничі будівлі) функціонує багато років, отже, обертається досить повільно. Оборот капіталу, вкладеного в основне технологічне обладнання, також охоплює кілька років. Це пов'язано з деякими особливостями функціонування засобів праці: вони функціонують у процесі виробництва впродовж кількох виробничих циклів і переносять свою вартість на продукт у міру втрати власної споживної вартості. Якщо певне обладнання може фізично функціонувати 10 років, то кожного року воно буде приєднувати до продукту 1/10 частину своєї вартості. Ці частини перенесеної вартості повертаються назад при реалізації продукції. Втрату засобами праці своєї вартості у процесі виробництва називають *амортизацією*, а накопичений завдяки цьому грошовий фонд підприємства, що призначений для зміни зношених знарядь праці та ремонту їх, — амортизаційним фондом. Коли засоби виробництва переносять свою вартість на предмет праці повністю, вони вважаються повністю амортизованими і можуть бути замінені новими. Проте така заміна може відбуватися набагато раніше. Норму (верхню межу) амортизації встановлюють державні органи.

Відношення перенесеної за рік вартості знарядь праці до їхньої первісної вартості називають *нормою амортизації*:

$$Na = (A / Пв) * 100\%, \text{ де}$$

де A — річна сума амортизації; $Пв$ - первісна вартість знарядь праці.

Зношування засобів праці відбувається під впливом двох факторів: виробничого використання і технічного прогресу. Перший зумовлений втратою споживної вартості, другий — появою дешевших або досконаліших засобів праці. Відповідно розрізняють знос — **фізичний і моральний**. За умов прискорення технічного прогресу саме моральний знос стає найвагомим фактором амортизації засобів праці, що призводить до впровадження різних форм прискореної амортизації. Методи останньої дають можливість списувати більшу частину

вартості устаткування вже в перші роки його функціонування. Завдяки цьому без особливих додаткових витрат можна підтримувати рівень поновлення основного капіталу, що має важливе значення за умов жорсткої конкуренції на ринку збуту продукції.

Частина капіталу, втілена у сировині, матеріалах, комплектуючих виробках, заробітній платі працюючих, авансується підприємством для кожного нового виробничого циклу і повністю повертається назад з вартістю кожної партії реалізованої продукції. Хоча з погляду виробництва додаткової вартості роль складових цієї частини капіталу докорінно відрізняється (робоча сила створює нову і додаткову вартість), щодо обороту вони нічим не відрізняються.

Частину капіталу у вигляді знарядь праці, що зберігає свою споживну вартість упродовж кількох циклів виробництва, переносячи її на продукт частинами, в міру зносу, яка також частинами повертається і утворює грошовий фонд амортизації, називають **основним капіталом**. Ту частину капіталу, що представлена предметами праці та заробітною платою, втрачає свою споживну вартість за один виробничий цикл, вартість якої повністю включається у вартість продукту і повертається на підприємство повністю разом з реалізацією кожної партії продукції, іменують **оборотним капіталом**.

Чим вище співвідношення між основним і оборотним капіталом на користь останнього, чим коротші виробничі цикли, тим швидше може обертатися капітал. Звідси стає зрозумілим, чому капітали, незначні за розміром, починають своє функціонування в тих сферах, де ефективний розмір підприємства не потребує великого капіталу (особливо оборотного), а авансова вартість досить швидко повертається назад: чим триваліший період обороту капіталу, тим більший треба авансувати оборотний, а отже, і весь капітал.

Підприємець повинен контролювати загальний оборот свого капіталу, тобто оборот авансованої ним вартості, і повернення цього капіталу до вихідної форми — грошової.

Контрольні запитання і завдання

1. Назвіть основні теорії капіталу
2. Визначте капітал як економічну категорію
3. Що собою уявляє постійний та змінний капітал
4. Яка формула руху промислового капіталу
5. Назвіть стадії обігу промислового капіталу
6. Що таке амортизація, фізичний та моральний знос капіталу
7. Що таке додана вартість. Методи збільшення доданої вартості
8. Що собою уявляє основний та оборотний капітал

Тема 9. Інфраструктура ринку і капітал сфери обігу

План

1. Інфраструктура ринку капіталу
2. Форми капіталу.
3. Капітал сфери обігу
4. Ринок цінних паперів

1. Інфраструктура ринку капіталу

Капітал (від лат. Capitalis - головний) одна з важливіших категорій економічної науки, обов'язків елемент ринкової економіки, необхідний фактор та ресурс виробництва, головний об'єкт ринку капіталу.

У зв'язку з неоднозначністю трактування категорії капітал існує також проблема визначення поняття "**ринку капіталу**".

В економічній літературі виділяють два можливих варіанта тлумачення цього терміну:

1. Якщо під капіталом розуміти фізичний капітал (устаткування, споруди, будівлі, запаси і т. і в вартісному вимірі), то ринок капіталу – це частина ринку факторів виробництва поруч з ринком праці і землі.

2. Якщо під капіталом на ринку фінансів розуміти грошовий капітал, то ринок капіталу виступає складовою частиною ринка позичкових капіталів.

Ринок позичкового капіталу в свою чергу ділиться на грошовий ринок і ринок капіталу. Грошовий ринок пов'язаний з короткостроковими банківськими операціями строком до 1 року. Ринок капіталу обслуговує середньострокові та довгострокові операції банків. Він, в свою чергу, підрозділяється на іпотечний ринок і фінансовий ринок. Суб'єктами фінансового ринку є не тільки банки та їх клієнти, але і фондова біржа, а об'єктом операцій виступають не тільки цінні папери приватних підприємців, але і державних інститутів.

Інструментарій ринку капіталу включає:

- ◆ **Казначейські облігації**, призначені для фінансування довгострокової політики уряду;

- ◆ **Цінні папери** державних закладів, які емітуються на основі спеціального дозволу уряду для фінансування різних типів соціальних програм через фінансову систему;

- ◆ **Муніципальні облігації**, які випускають місцеві органи влади

- ◆ **Акції та облігації** корпорацій, емітовані приватними фірмами.

Ринок капіталу як структурна одиниця ринку факторів виробництва є звичайним ринком. В принципах його організації і механізмі функціонування, встановленні рівноваги є багато спільного з аналогічними процесами на ринку праці або землі. А саме:

- ◆ Обсяг попиту на фізичний капітал має виробничий характер і залежить від розміру останнього;

- ◆ Максимізація прибутку досягається в точці рівноваги граничного грошового продукту (MRP) і граничних витрат матеріального ресурсу (фізичного капіталу) – (MRC), тобто, при оптимізації фірмою попиту на капітал діє правило $MRP=MRC$.

Попит на капітал на ринку факторів – це попит фірм на фізичний капітал, який дозволяє фірмам реалізовувати свої інвестиційні проекти, а за формою пред'явлення – це попит на інвестиційні фонди. Попит на капітал виражається у вигляді попиту на фінансові кошти для придбання необхідних виробничих фондів.

Пропозиція капіталу виникає в основному з боку домогосподарств, а також підприємств і держави. Домогосподарства, які володіють капіталом у формі вкладених грошових коштів, надають капітал в користування бізнесу у формі матеріальних засобів і отримують дохід у вигляді проценту на вкладені кошти.

У зв'язку з тим щ фізичний капітал може бути придбаний у власність фірм або надаватися їх у тимчасове користування, потрібно розрізняти платню за потік капіталу (ціна використання) і ціну капітальних активів (ціна купівлі – продажу).

Вартість використання послуг капіталу уявляє собою рентну (прокатну) оцінку капіталу. Вона може виступати в якості ринкового котирування або суми, яку сплачує фірма власнику капіталу за оренду частини цього капіталу.

На ринку капіталу може скластися і досконала конкуренція, і монопсонія, і монополія, і дуополія, тобто всі основні типи ринкових структур.

Ринок грошового капіталу – це особлива сфера товарно – грошових відносин, в якій об'єктом купівлі – продажу виступає позичковий фонд. Конкретизуючи це визначення, можна сказати, що ринок капіталу представляє собою підсистему ринкових відносин, яка забезпечує акумуляцію і перерозподіл на принципах повернення грошових коштів для забезпечення економічного зростання.

Об'єктивною основою існування ринку капіталу виступають закономірності кругообігу грошових коштів, коли повинна бути урівноважена залежність між тимчасово вільними грошовими коштами і виникаючою потребою в них. Постійне протиріччя, пов'язане з рухом грошових коштів, вирішується за допомогою кредитного ринку в ході формування попиту та пропозиції на позичковий капітал.

Ринок капіталу потрібно розглядати і з інституційної точки зору, коли виділяються

заклади, які виступають в пропозицією і попитом на позичковий фонд. З пропозицією виступають більшістю кредитно – фінансові заклади, з попитом – функціонуючі фірми і держава. Більш глибокий аналіз свідчить про переплетіння, взаємопроникнення інтересів: і ті і інші заклади періодично виступають і з боку пропозиції, і з боку попиту на капітальні ресурси.

Створення ринку капіталу відбувається в тісному взаємозв'язку з розвитком світового господарства і міжнародної кредитної системи.

2. Форми капіталу.

Капітал існує у різних формах (рис.1.1). Спочатку він виступає в грошовій формі. Це грошовий капітал, роль (функція) якого полягає у створенні необхідних умов для процесу виробництва матеріальних благ. Маючи гроші, підприємець купує на ринку необхідні фактори виробництва: робочу силу, засоби виробництва та земельну ділянку (можливо, орендує).

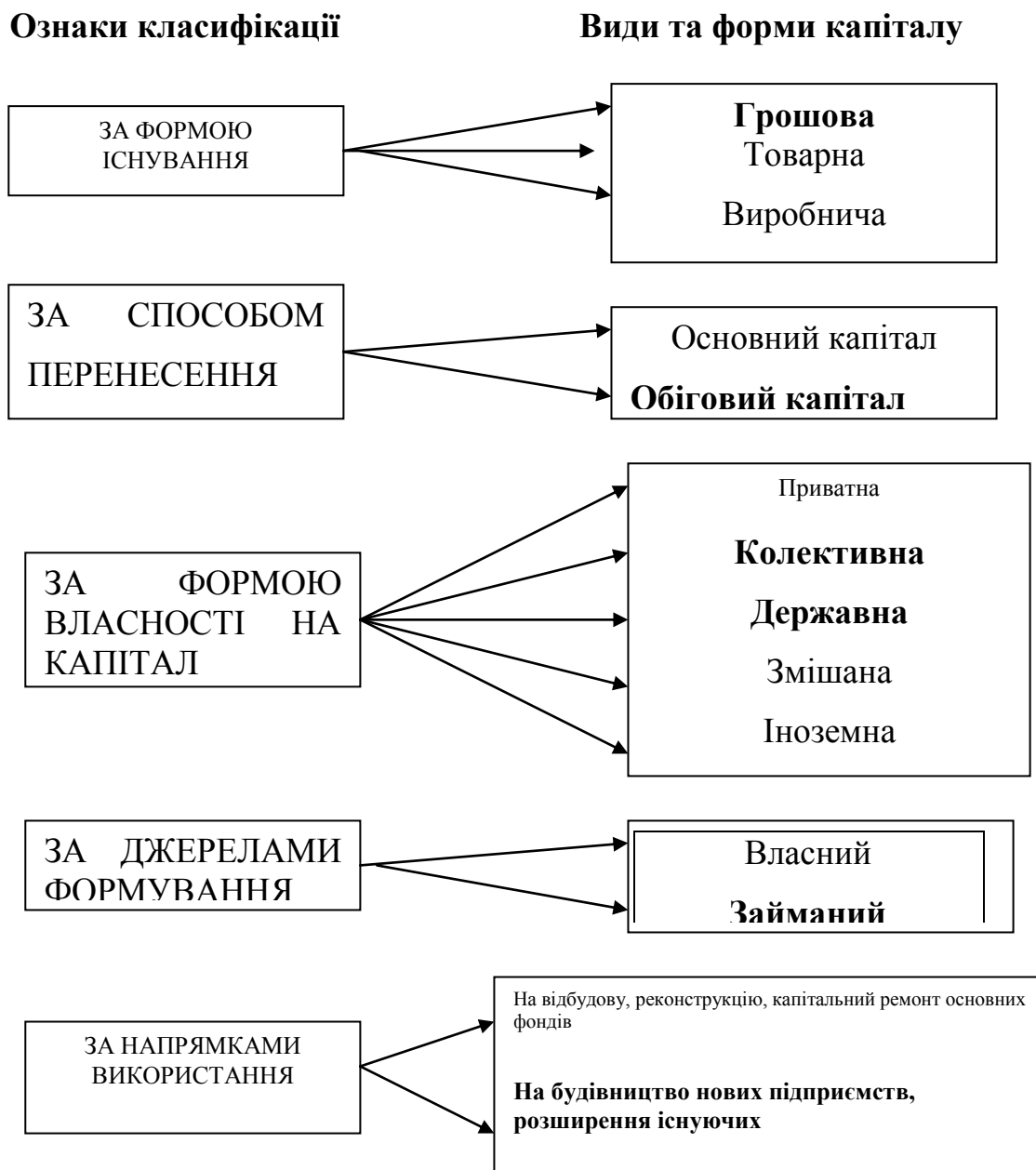

Рис. 1.1. Види і форми капіталу.

Іншою формою капіталу є виробничий капітал, функція якого – раціональне споживання придбаних факторів у процесі виробництва; створення товарів, що мають суспільну споживчу вартість і вартість, яка, в свою чергу, містить додаткову вартість і прибуток.

Третьою формою капіталу виступає товарний капітал, його роль і функція – в реалізації

виготовлених товарів і той вартості та додаткової вартості, що в них міститься, тобто перетворення товарного капіталу в грошовий.

Саме тоді реалізована додаткова вартість перетворюється в прибуток, доход підприємця.

Історичними формами існування капіталу були: торгівельний капітал (спочатку у вигляді купецького капіталу), - історично найдавніша вільна форма капіталу; лихварський (пізніше позичковий капітал), і промисловий.

Торгівельний капітал з'являється в результаті відокремлення функції реалізації товарів та послуг. Необхідність такого відокремлення була зумовлена посиленням ролі реалізації товарів для прискорення обігу промислового капіталу. Торгівельний капітал функціонує у сфері обігу, без нього безперервність виробництва була б неможлива, оскільки кругообіг капіталу закінчується лише тоді, коли товар проданий і підприємець отримав доход. Виділення торгівельного капіталу дозволяє зменшити витрати пов'язані з реалізацією товару, і прискорює обіг капіталу в цілому.

Умови відтворення викликають необхідність виділення грошової форми промислового капіталу і перетворення її в самостійний **позичковий капітал**. В основі перетворення грошового капіталу в особливий товар – капітал знаходиться відокремлення власності на капітал від користування ним, тобто, коли він належить одному, а використовується іншим підприємцем. Позичковий капітал по закінченню певного терміну повертається знову власнику, створивши доход у вигляді проценту (відсотку).

Досить цікаві і водночас дивні думки стосовно позичкового капіталу висловлює Прудон. Позичка йому здається злом, оскільки вона не є продаж. Позичка під відсоток – це “можливість постійно поновлювати продажу однієї і тієї ж речі і постійно знову отримувати її ціну, ніколи не поступаючись правом власності на те, що продається.

“Насправді, - каже Прудон, - ремісник, який продає головні убори... отримує взамін їх вартість, не більш і не менш. Але капіталіст, що дає гроші у позику... не тільки отримує назад свій капітал не зменшеним, - він отримує більше, ніж капітал, більше, ніж ним було кинуте у обмін, він отримує зверх капіталу ще й відсоток”.

Однак, на думку К.Маркса, помилкою Прудона є нерозуміння категорій, таких як: відсоток, ціна, додаткова вартість та ін. К.Маркс наголошує, що повернення капіталу до свого початкового пункту взагалі характеризує рух капіталу, який здійснює весь кругообіг. Особливою для позичкового капіталу є тільки зовнішня форма повернення, відірвана від попереднього кругообігу... капіталіст, що дає позику, віддає свій капітал, передає його промислового капіталісту, не отримуючи еквіваленту. Ця передача... лише готує кругообіг, який має бути виконаний за допомогою промислового капіталісту. Це перше переміщення грошей не висловлює ні купівлі, ні продажу. Власність не переходить, оскільки не відбувається ніякого обміну і не передається ніякого еквіваленту. Повернення грошей з рук промислового капіталісту до кредитору лише завершує перший акт руху капіталу...”.

Т.ч., **позичковий капітал** – це певна сума вільних коштів, які власник надає в тимчасове користування іншому підприємцю з метою отримання відсотку.

Об'єктивна необхідність появи групи підприємців, які перетворюють гроші в капітал диктується природою капіталу як само зростаючої вартості. В процесі кругообігу і обігу капіталу створюються тимчасово вільні грошові кошти, які не можуть бути використані в даний момент як капітал. Джерелами таких коштів є:

1. Амортизація основного капіталу, яка накопичується у вигляді амортизаційного фонду. До придбання нових засобів виробництва він (амортизаційний фонд) може бути використаний у якості позичкового капіталу;

2. тимчасово вивільнені грошові кошти в результаті незбігу в часі реалізації готової продукції і закупівлі сировини і матеріалів для нового виробничого циклу.;

3. частина обігового капіталу, а саме гроші, призначені для виплати заробітної плати, поки строк виплати не настав;

4. частина доходу, призначена для накопичення. Ці гроші не можуть бути використані за призначенням, поки їх сума не досягла певного мінімуму.

5. гроші, призначені для накопичення всіма верствами населення.

Поява тимчасово вільних грошових коштів суперечить сутності капіталу. Тому підприємці “пускають” їх у обіг з метою забезпечення їх зростання. Саме такі гроші, що передаються одними підприємцями іншим в тимчасове користування з метою зростання, приймають форму позичкового капіталу. [ ]

Хоч позичковий капітал є окремою частиною промислового капіталу, він принципово відрізняється від останнього, як і від торгівельного. Різниця полягає в наступному:

1. Позичковий капітал – це капітал – власність, тоді як промисловий і торгівельний капітал виступають як капітали – функції [ ];

2. Позичковий капітал – це капітал – товар, що не можна сказати про промисловий і торгівельний капітал. Однак це товар специфічний, тому що об’єктом продажу виступає не продукт праці, а само зростаюча вартість;

3. Як товар особливого роду, позичковий капітал має своєрідну форму відчуження. Звичайний товар відчужується шляхом продажу, а позичковий капітал – за допомогою позики, тобто гроші не продаються назавжди. Після закінчення строку, на який видавалась позика, позичковий капітал повертається до власника з певним приростом.

4. Специфічна природа позичкового капіталу знаходить втілення у формі його руху, яка відрізняється від форми руху торгівельного і промислового капіталу. Він не переймає продуктивну чи товарну форму і функціонує тільки в одній формі – грошовій. Формула його руху має наступний вигляд:

$$Г - Г',$$

Де Г – гроші, а $Г' = Г + \Delta Г$;

$\Delta Г$ – надлишок над первісною вартістю, тобто додаткова вартість.

Однак теорія попиту та пропозиції на капітал не говорить про те, що процент не має ніяких обмежень. Враховуючи, що процент є частиною прибутку, він не може бути більшим від його загальної суми, навіть дорівнювати їй. Тому середня норма прибутку складає верхню, максимальну межу процента. Мінімальна межа не піддається точному визначенню. Вона може впасти до найнижчого рівня, близького до нуля. Але тоді активізуються протидіючі фактори, які піднімають її вище цього мінімуму. В цих межах (верхньої і нижньої) позичковий процент визначається пропозицією позичкового капіталу і попитом на нього.

Розмір збільшення або зменшення позичкового процента вимірюється нормою процента. Норма процента – це відношення суми річного доходу, який отримує позичковий підприємець до суми капіталу, що віддається в позику. Розрахунок норми процента ведеться за формулою:

$$Hn = \frac{\sum \%}{Kn} * 100\%$$

де, НП – норма процента; $\Sigma\%$ - сума річного доходу, отриманого на позичковий капітал; Kn – сума позичкового капіталу.

Норма процента в кожний даний момент визначається пропозицією позичкового капіталу й попитом на нього. Найбільш низькою вона є тоді, коли пропозиція позичкового капіталу зростає, а попит на нього падає і навпаки. У свою чергу попит на грошовий капітал залежить від фази економічного циклу. Найвищого рівня процент досягає в період кризи, коли різко зростає попит на грошовий капітал.

На думку Журавльової Г.П., на норму процента та її коливання також великий вплив здійснюють декілька основних факторів, до найважливіших з них відносять:

1. Розмір капіталу
2. Продуктивність капіталу
3. Співвідношення між пропозицією і попитом на капітал.

Необхідно розрізнити середню норму відсотку, яка визначається за довгий період часу, і ринкову норму відсотку, яка складається щоденно і відчуває часті коливання.

Також деякі автори радять розрізнити номінальну та реальну ставки позичкового процента.

Номінальна ставка показує, на скільки сума, яку боржник повертає кредитор, перевищує

розмір отриманого кредиту.

Реальна ставка – це ставка процента, скоректована на інфляцію, тобто виражена в грошових одиницях постійної купівельної здатності.

Саме реальна ставка визначає прийняття рішення о вигідність (або не вигідність) капіталовкладення.

3. Капітал сфери обігу

Багато досліджень присвячено кредиту. Це складний інструмент можна охарактеризувати з різних боків. В дослівному перекладі кредит означає довіру (лат. Credo - вірю). Можна розуміти його і як обіг капіталу на чужому підприємстві, і визначати як договір кредитний договір – це купівля – продаж з відстрочкою платежу.

Уточнюючи розуміння кредиту, можна констатувати, що кредит – це форма існування (руху) позичкового фонду, своєрідна форма реалізації власності на позичковий фонд.

Позичковий фонд є частиною централізованого грошового фонду і асоціюється з деякою сумою грошей. Більш поглиблений аналіз дозволяє зрозуміти, що позичковий фонд уявляє собою складне, інколи протилежне утворення, пов'язане з двома процесами: з формуванням і використанням на умовах повернення тимчасово вільних грошових коштів. Саме з протиріччя існування позичкового фонду виникає кредит.

На наступній сходинці абстракції кредит можна уявити в якості певної підсистеми з протилежними силами, взаємодія яких становить джерело розвитку як самого кредиту, так і його впливу на економіку. Кредит пов'язує в єдність протилежні елементи системи і стає важливим фактором цілісної системи.

На більш високій сходинці абстракції кредит трансформується в кредитні відносини, які виникають між кредитором і боржником з приводу руху позичкового фонду. До того ж ці відносини можуть давати імпульс до розвитку, стимулюючи, наприклад, венчурний бізнес, а можуть гальмувати розвиток економіки.

Кредит виконує важливі функції в забезпеченні мікро - і макроекономічної рівноваги. За допомогою кредиту здійснюється перерозподіл капіталу між різними галузями і підприємствами у відповідності з кон'юнктурою ринку і необхідністю оптимізації виробництва. Основні принципи кредитування – терміновість та повернення – дозволяють кредиту бути ефективним “дисциплінуючим” засобом ринкового механізму.

Кредит здійснює свій рух в різних формах. Класичними формами кредиту є комерційний і банківський.

Комерційний кредит використовується при продажу товару з відстрочкою сплати. Його об'єктом виступають кошти в товарній формі. Мета – прискорення реалізації товарів та послуг. Документом при здійсненні договору в формі комерційного кредиту виступає вексель.

Банківський кредит надається банками у формі грошових позик підприємцям та іншим позичальникам. Кредитором виступає банк.

Банківські кредити поділяються на короткострокові (коли кредит видається терміном до одного року і використовується на формування обігового капіталу) і довгострокові, що видаються на термін більше року.

Банківський кредит є більш еластичним, ніж комерційний, оскільки не обмежений сумами кредитних договорів, їх строками і спрямованістю.

Наступною формою є державний кредит, коли боржником виступає держава, а кредитором – головним чином населення. Оформлюється ця форма кредиту в державних позиках, цільових безпроцентних позиках, казначейських зобов'язаннях.

В умовах становлення ринку отримує розвиток споживчий кредит, що надається на побутові цілі, і міжнародний кредит, який обслуговує міждержавні зв'язки.

Іпотечний кредит – це кредит, який надається у формі іпотеки, тобто грошової позики, що видається банками приватним особам під заставу нерухомості, головним чином, землі, будівель, споруд. Джерелом для цього кредиту є іпотечні облігації, які випускають банки та підприємства. **(Борис)**

Новими формами кредитних відносин, які успішно застосовуються в цивілізованих країнах, є лізинг – кредит, факторинг, фарфейтинг.

Лізинг – кредит з'явився у світовій практиці підприємництва в 80-х роках. Лізинг – це безгрошова форма кредиту, форма оренди с передаванням в користування машин, устаткування і інших матеріальних засобів с наступною оту повою виплатою їх вартості. Його застосування засноване на розділі функцій власності. Лізингові договори укладаються на строк від 1 до 10-15 років. Звичайно компанії надають техніку в оренду не самостійно, а через посередників – лізингові фірми. В якості лізингових компаній виступають різні організації – банки та їх підрозділи або філії. В ринковому механізмі України ця форма кредиту розвинута недостатньо. Широко використовується в основному короткостроковий прокат обладнання на строк до одного року (так названий рейтинг).

Комерційні банки почали використовувати таку форму кредиту, як факторинг. Факторинг – це пере купівля або перепродаж чужої заборгованості або комерційні операції по домовленості. Банк купує “дебіторські рахунки” підприємства, асоціації за готівку, а потім визискує борг з фактичного покупця, якому асоціація продала товар або надала послугу.

Форфейтинг – це довгостроковий факторинг, пов'язаний з продажем банку боргів, виплата яких настає через 1- 5 років.

Суб'єктами кредитних відносин виступають і держави, і підприємства, і домогосподарства, і банки, і страхові компанії, і різні фонди і навіть церква та ін. Між ними складаються кредитні відносини. Вони можуть бути ефективними лише на основі матеріальної зацікавленості всіх учасників кредиту, яка передбачає високі проценти і по позикам , і по депозитам.

Банки, їх еволюція, види та функції.

Найважливіший елемент банківської системи — банки. Базовими операціями банку є акумулювання коштів, надання їх у позичку та здійснення розрахунків між економічними суб'єктами.

Банки виникають на основі розвинутих товарно-грошових відносин й існують у декількох суспільно-економічних формаціях (феодалізм, капіталізм, соціалізм). Поняття «банк» походить від італійського слова «Вапса» (лавка, на якій середньовічні міняйли розкладали монети для обміну).

Банк - особливий фінансовий інститут, що акумулює грошові кошти та інші нагромадження (золоті запаси, цінні папери тощо), надає кредити, випускає в обіг гроші та цінні папери, здійснює грошові розрахунки, операції з золотом та інші функції.

Уперше банки виникають за феодалізму, але зародки банківської справи існували ще у рабовласницькому суспільстві. Так, у Греції функції зберігання коштовних металів виконували корпорації греків та храми. У XIV ст, банківські операції розвинулися в Італії, Німеччині, Нідерландах, а банкіри кредитували передусім королів і феодалів. У Росії два державні банки (Дворянський і Купецький) були створені в 1754 р., акумулювання грошових коштів у банках та їх надання в позичку здійснювалося здебільшого за рахунок внесків капіталістів, причому кредити видавали передусім торговельними розписками, з яких згодом утворилися банкноти. Такі розписки видавали при купівлі приватних комерційних векселів. Кредитування здійснювалося також через запис кредитів на рахунок клієнтів. Будучи гарантом векселів комерсантів і оплачуючи їх готівкою, банки сприяли зростанню вексельного обігу. Таким чином банкнота перетворювалася на вексель банкіра, а обіг векселів поступово замінювався обігом банкнот (кредитних грошей) і чеків, за допомогою яких здійснювали безготівкові розрахунки.

У XVII—XIX ст. найважливішою функцією банків було посередництво у кредитних платежах. З їх зростанням позичковий капітал стає однією з відокремлених форм промислового капіталу із властивими йому законами розвитку. Щоб своєчасно виконувати свої зобов'язання, банки зберігають резервні фонди у вигляді коштовних металів та вкладів у центральному банку. Акумулюючи грошові кошти промислових підприємств, землевласників, торговельних установ та заощадження різних верств населення, банки значно розширюють базу нагромадження грошового капіталу, ця функція набула найбільшого розвитку з поширенням акціонерних банків у XIX ст.

Діяльність банків сприяє витісненню з обігу металевих грошей. Позички банки надають не лише залежно від власного та залученого капіталу, а й через зарахувань позичок на рахунки клієнтів. Виконання таких функцій банків та їх постійне розширення зумовлює посилення концентрації банківського капіталу і зростання масштабів привласнюваного ними прибутку. Основними джерелами цього прибутку є виконання банками розрахункових, емісійних, облікових та інших функцій, надання кредитів і встановлення при цьому вищих відсотків, ніж виплата відсотків за вкладом.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. із посиленням концентрації банківського капіталу утворюються банківські монополії, що спричинило зменшення кількості банків.

Свідченням зростаючого контролю банків (насамперед гігантських) за промисловістю є концентрація в їхніх руках крупних пакетів акцій і облігацій. Так, частка фінансових установ (насамперед банків) у загальній вартості розміщених акцій корпорацій США зросла з 6,7% у 1900 р. до понад 40% в середині 90-х років. Крім того, збільшується частка позичкових коштів в авуарах нефінансових корпорацій. Це свідчить про посилення зрощування банківського капіталу з промисловим, з одного боку, та зростаючу роль банків у цьому процесі, їх домінуючу роль — з іншого.

Значно зросли масштаби кредитування банками держави через обслуговування державного боргу.

Для кращого забезпечення банками фінансування держави зростає державна власність у банківській сфері. Центральний банк переважно повністю є власністю держави. Крім того, у деяких країнах (Франція, Італія) державною власністю є крупні комерційні банки. Створюються спеціальні державні банки для фінансування зовнішньої торгівлі, сільського господарства, будівництва тощо.

Важлива функція банків у сучасних умовах — посередництво в міжнародному обігу позичкових капіталів надання дедалі більшої кількості міжнародних кредитів. Для цього створюються філіали іноземних банків у розвинутих країнах світу.

Значно посилюється універсалізація банків. Крім перелічених функцій, вони виконують операції страхування, консультаційного бізнесу (надання фінансової, комерційної, ринкової, технічної інформації тощо).

Існують різні види банків. Залежно від форм власності — державні, приватні (в руках окремої особи), акціонерні, кооперативні, муніципальні, комунальні, змішані (державний капітал поєднується з іншими формами), міждержавні банки. Залежно від функцій та характеру виконуваних операцій — емісійні, комерційні, інвестиційні, ощадні, іпотечні, зовнішньоторговельні та інші банки. Залежно від видів господарської діяльності промислові, сільськогосподарські, торговельні, зовнішньоторговельні банки.

Банківська система — сукупність різних видів банків та банківських об'єднань у їх взаємозв'язку та взаємодії.

Головний елемент банківської системи — центральні емісійні банки, які здійснюють керівництво і контроль за функціонуванням і розвитком усієї банківської системи країни. У США таким банком є Федеральна резервна система, в Німеччині — Бундесбанк, в Україні — Національний банк України (НБУ).

Існують такі види банківських операцій: пасивні, активні, банківські послуги та власні операції банків. Основні з них — пасивні та активні.

Пасивні операції — операції, змістом яких є отримання позички здійснюються з метою акумуляції коштів для наступного фінансування активних операцій. Базою цих операцій є залучені кошти. Співвідношення між власним і залученим капіталом повинно бути не меншим 1:10.

Найважливішим видом пасивних операцій є депозитні операції, тобто всі термінові й безтермінові вклади (депозити) клієнтів — тимчасово вільні кошти підприємств, установ та ін.

Інші види пасивних операцій — ощадні вклади (повільно зростають і можуть використовуватися переважно через декілька років), залучення коштів (отримані від інших банків кредити) й емісія банківських та іпотечних облігацій.

У розвинутих країнах світу за допомогою пасивних операцій, одержання банком

грошових ресурсів у кредит формуються власні, залучені та емітовані кошти, або створюються гроші (за формулюванням західних економістів). Цей процес відбувається через надання кредиту фізичним або юридичним особам, завдяки чому зростає обсяг активів комерційних банків, а отриманий приріст відображається в пасиві сумою грошей, яка кредитована на банківських рахунках клієнтів. Важливо, щоб цей процес відбувався відповідного законів грошового обігу. Зокрема, створена комерційними банками грошова на повинна бути меншою за величину резервних норм.

Активні операції — операції, за допомогою яких банки розміщують власний і залучений капітал.

До цих операцій належать: 1) кредитні; 2) операції з цінними паперами; 3) касові; 4) акцептні; 5) угоди з іноземною валютою; 6) угоди з нерухомістю. Найважливіші поміж них — перші дві. Провідну роль відіграють кредитні операції. Кредитні операції залежно від забезпечення поділяють на бланкові (не мають забезпечення) і забезпечені. До забезпечених належать вексельні (надаються у формі векселя), під цінні папери, під товари.

Основними видами банківських послуг є:

1. інкасові послуги (банк за дорученням клієнта отримує гроші на такі види документів та цінностей, як чеки, векселі, цінні папери, іноземна валюта тощо);

2. акредитивні послуги (виплата певної суми фізичній або юридичній особі за умов виконання зазначених в акредитивному листі умов);

3. переказні послуги (перерахування грошей іншій особі);

4. довірчі послуги (пов'язані з цінними паперами: їх зберіганням, розміщенням, обслуговуванням облігаційних позик, оплатою купонів тощо, з управлінням майном неповнолітніх в інтересах спадкоємців, збереженням цінностей, управлінням капіталом, тобто прибуткове вкладання коштів у цінні папери, управлінням пенсійними фондами підприємства тощо);

5. лізингові послуги, в тому числі фінансовий лізинг.

Загалом сучасні могутні банки надають понад 200 різноманітних послуг.

Важливі функції в ринковій економіці виконують різноманітні небанківські фінансово – кредитні заклади з інформаційними системами, які працюють на базі фінансово – кредитних телекомунікацій. Це лізингові компанії, трастові, інвестиційні, випускаючі акції, факторингові, фарфейтингові, клірингові палати, страхові товариства, пенсійні фонди. Сучасна кредитна система створює умови для швидких розрахунків без відповідних паперів шляхом електронних сигналів через міжбанківську телекомунікацію.

4. Ринок цінних паперів

У тісному взаємозв'язку з кредитним ринком знаходиться ринок цінних паперів.

Ринок цінних паперів призначений для акумулювання капіталу з наступним його перерозподілом у вигляді інвестицій в виробничу і соціальну сфери народного господарства шляхом випуску, придбання і вільного розпорядження цінними паперами їх власниками. Цінні папери - є “фіктивним капіталом”, водночас вони уявляють певну величину реального капіталу.

Фіктивний капітал представляє собою паперовий символ реального капіталу . Ціна фіктивного капіталу визначається, по – перше, співвідношенням попиту та пропозиції на капітал і , по – друге, величиною капіталізованого доходу по цінним паперам. Різниця між розмірами фіктивного та дійсного капіталу складає засновницький прибуток.

Ринок цінних паперів поділяється на первинний та вторинний.

На первинному ринку розміщуються нові випуски цінних паперів, емітентами яких є корпорації, уряд, муніципальні органи.. Фондові цінності купують індивідуальні інвестори та кредитно – фінансові інститути, які називаються інституціональними інвесторами.

Папери, придбані інвесторами при емісії, можуть бути перепродані. Угоди купівлі – продажу раніше випущених паперів здійснюються на вторинному ринку, який складається з двох частин: фондових бірж та позабіржового обігу.

Фондова біржа — це організований і регулярно функціонуючий ринок, на якому

відбувається купівля-продаж цінних паперів. На ній продають та купують акції, облігації акціонерних компаній та облігації державних позик. Як найважливіший елемент розвинутого ринку капіталів фондова біржа створює можливості для мобілізації фінансових ресурсів, їх спрямування на довгострокові інвестиції, фінансування перспективних програм.

На Україні існує шість видів цінних паперів, серед них на сьогодні найбільше розповсюдження отримали акції та облігації.

Розпродаж акцій — це вільний маневр бірж, диверсифікація фінансових надходжень і можливість нагромаджувати значний обсяг інвестицій.

АКЦІЯ — це цінний папір, який засвідчує внесок певної частки в капітал акціонерного товариства. Вона дає право на отримання частини прибутку в формі дивіденду.

Незважаючи на те, що нині в США діють 16 фондових бірж, Нью-Йоркська тримає першість не тільки в Сполучених Штатах (3/4 операцій з акціями), а й у світі. Саме на цій біржі котируються цінні папери 1600 найавторитетніших компаній.

Компанії, які бажають продавати свої цінні папери через біржу, повинні:

- ◆ отримувати річний доход не менше 2,5 млн дол. (у тому числі не менше 2 млн за кожний з двох останніх років) або сумарний доход за три останні роки більше 6,5 млн дол. (при прибутковості за всі роки);
- ◆ володіти реальними активами щонайменше на 18 млн дол.;
- ◆ мати не менше 2000 акціонерів (як мінімум по 100 акцій у кожного).

У дореволюційній Росії, в тому числі й на території України, щоб вступити у біржове товариство (корпорацію членів біржі), необхідно було пройти через процедуру виборів. Члени товариства сплачували вступний внесок (на Калашниковській біржі, наприклад, він становив 300 крб. для купців, 1100 крб. для промисловців) і щорічно вносили в касу біржі певну суму. Центром торгівлі закордонними векселями, валютою, цінними паперами була Санкт-Петербурзька біржа; а лідером у сфері обігу з державними позиками — Московська біржа.

За своїми статутами російські біржі були закладами відкритого типу. Відвідати біржу з метою укладення угоди не заборонялося нікому, проте категорично заборонялося навіть входити до біржі особам, колись засудженим за економічні та інші проступки, боржникам, банкрутам і тим, чії справи були передані в кредиторське управління. Ті, хто бажав взяти участь у біржовій торгівлі, повинні були мати право вести торгівлю та дотримуватися Положення про державний промисловий податок.

У суверенній Україні формується система бірж. Вже діють такі біржі, як фондові, аграрні, міжбанківська валютна. Має місце тенденція розвитку від універсальних товарних бірж до спеціалізованих.

Купівля-продаж цінних паперів, облігацій, акцій на фондовій біржі здійснюється через відпрацьований тривалою практикою механізм. Залежно від попиту й пропозиції на них встановлюється **біржовий курс**. Бюлетені зареєстрованих біржових курсів (котирувань) публікуються в пресі. Наприклад, газета "Уолл-стріт джорнел" містить спеціальний розділ "С" під назвою "Гроші та інвестиції".

Біржовий курс цінних паперів визначається: прибутковістю фірми та доходами, що передбачаються; розмірами банківського відсотка (позикового відсотка), а також ціною на золото, окремі товари й нерухомість, які є альтернативою залучення тимчасово вільних коштів; варіантами ліквідності, тобто можливістю перетворити придбані цінні папери в гроші; політичним становищем у найважливіших регіонах світу; тіншовими операціями, таємними домовленостями, які іноді укладаються з метою отримання спекулятивного прибутку від різниці між біржовими курсами.

Контрольні запитання і завдання

1. Визначити інфраструктуру ринку капіталу
2. Дати визначення сутності позичкового капіталу
3. Охарактеризуйте торгівельний капітал
4. Що таке фондова біржа та які вона виконує функції
5. Назвіть основні види цінних паперів

6. Що таке фіктивний капітал?
7. Які чинники визначають рівновагу на ринку капіталу?

Тема 10. Монополія та конкуренція в ринковій економіці

План

- 1. Ринкова конкуренція, її суть, форми та значення у розвитку економіки**
- 2. Монополія: суть, причини виникнення та форми прояву**
- 3. Недосконала конкуренція. Олігополія та монополістична конкуренція**
- 4. Подолання монополізму і створення умов для розвитку ринкової економіки**

1. Ринкова конкуренція, її суть, форми та значення у розвитку економіки

Конкуренція (від лат. "concurrentia" - стикатися) означає суперництво між суб'єктами ринкового господарства за найбільш вигідні умови виробництва, продажу і купівлі товарів. Такий вид економічних відносин функціонує тоді, коли виробники товарів виступають як самостійні і ні від кого не залежні суб'єкти господарської системи. У такому самому становищі повинні бути і покупці товарів.

Конкурентна боротьба за економічне процвітання і виживання є економічним законом ринкового господарства.

Продавці хочуть продати свої товари найдорожче, але конкуренція змушує їх збувати продукцію дешевше, щоб стимулювати попит покупців. У боротьбі між продавцями (прагнуть продати найдорожче) і покупцями (прагнуть купити дешевше) виграють ті, хто більш згуртований і має можливість нав'язати свою (вигідну для них) ціну. В умовах "вільної" конкуренції на ринку всі рівні, як продавці, і всі рівні, як покупці, але перемагає той, хто при тій самій якості товару має менші витрати виробництва або при тих самих витратах виробляє продукцію вищої якості.

Конкуренція - категорія товарно-ринкової економіки. Її зародження і виникнення історично належать до простого товарного виробництва. У процесі конкуренції кожний дрібний виробник намагається створити для себе найбільш вигідні умови виробництва і збуту товарів. Особливого розвитку конкуренція набула з переходом до великого товарного виробництва. У ХХ і на початку ХХІ ст. конкуренція в усіх країнах свідомо використовується як одна з рушійних сил економічного і соціального прогресу.

Позитивна економічна роль конкуренції проявляється в ряді функцій, які вона виконує.

По-перше, як показує історичний досвід, конкуренція, пронизуючи усі зв'язки виробництва і споживання, є єдиною можливим засобом досягнення збалансованості між попитом і пропозицією, а в кінцевому підсумку - між суспільними потребами і виробництвом.

По-друге, конкуренція виконує функцію спілкування і погодження інтересів виробників. В умовах розвинутого поділу праці інтерес кожного пов'язаний і взаємодіє з інтересами інших товаровиробників. Виконуючи цю функцію, конкуренція через ринковий механізм підпорядковує індивідуальні прагнення суб'єктів господарювання суспільним інтересам.

Третя функція конкуренції - змушувати товаровиробників знижувати індивідуальні виробничі витрати. Зменшення витрат вимагає від підприємців постійно працювати над удосконаленням технічної бази виробництва, шукати шляхи економії сировини, матеріалів, устаткування і робочого часу, а також підвищення продуктивності праці.

Четверта важлива функція конкуренції - це стимулювання підвищення якості продукції та послуг. Ця функція набуває особливого значення в умовах науково-технічної революції, яка надає кожному виробникові можливості вдосконалювати споживні вартості, широко орієнтуватися на задоволення найрізноманітніших потреб покупців, усього суспільства. Конкуренція спонукає виробників неухильно запроваджувати у виробництво все нові й нові види продукції, а також виробляти один і той самий продукт найрізноманітніших модифікацій.

Нарешті, історично найважливіша функція конкуренції - формування ринкової ціни. Це така ціна, яка врівноважує в собі не тільки попит і пропозицію, але й ціни попиту і пропозиції.

За допомогою ринкової ціни конкуренція забезпечує збалансоване співвідношення між суспільними потребами і суспільним виробництвом.

Виконуючи ці функції, конкуренція забезпечує зростання економічної ефективності виробництва, підвищення його технічного рівня, удосконалення якості та структури суспільного продукту.

Пронизуючи всю систему виробництва й споживання товарів і послуг, конкуренція здійснюється в багатьох формах, які з розвитком суспільства стають дедалі різноманітнішими. Історично найстарішими формами конкуренції є внутрігалузева і міжгалузева.

Внутрішньогалузева - це конкуренція між виробниками певної галузі. Об'єктами такої конкуренції є умови виробництва, ринки збуту, "портфелі" замовлень, затрати виробництва, якість продукції та послуг. Вона зумовлює зростання ефективності всієї галузі, кількісних і якісних показників, її подальший розвиток.

Міжгалузева конкуренція здійснюється між виробниками (підприємствами, підприємцями) даної галузі й виробниками інших галузей. Об'єктом такої конкуренції є більш висока норма прибутку (рентабельності) в тій чи іншій галузі, отже, і боротьба за вигідніше вкладення капіталу. Ця конкуренція сприяє міжгалузевому переливанню капіталів і переміщенню ресурсів до більш ефективних галузей і сфер виробництва. Швидке переміщення капіталу і ресурсів з однієї галузі до іншої дає суспільству можливість найбільш раціонально використовувати засоби виробництва і робочу силу.

Міжнародна конкуренція являє собою конкуренцію виробників на світовому ринку і включає в себе як внутрігалузеву, так і міжгалузеву форми конкуренції. На світовому ринку домінуюча роль належить компаніям найбільш розвинутих країн. Міжнародна конкуренція сприяє зниженню інтернаціональних затрат, збалансованому розвитку світового ринку, переливанню капіталу не тільки між галузями виробництва, але й між державами світової співдружності.

У сучасній економічній науці розглядаються дві основні форми конкуренції: чиста або "досконала" та обмежена або "недосконала".

Досконала або чиста конкуренція - це така модель ринку, при якій вплив кожного учасника економічного процесу на загальну ситуацію настільки малий, що ним можна знехтувати. Модель чистої конкуренції має наступні характерні ознаки. По-перше, при ній на ринку знаходиться багато незалежних продавців і покупців даного продукту. По-друге, ніким і нічим не обмежений доступ на ринок і такий самий вихід з нього всіх бажаючих. По-третє, фірми, що конкурують, випускають стандартизовану продукцію. По-четверте, в умовах чистої конкуренції відсутній будь-який вплив окремої фірми на рівень ринкової ціни. Учасники ринкових угод мають вичерпну і вчасну інформацію про якість товару, ціни і вигоду торгівлі. Все сказане дало привід назвати даний вид досконалою конкуренцією.

"Недосконала" (обмежена) конкуренція репрезентується двома основними формами: монополістичною конкуренцією та олігополією. Об'єднує їх те, що на відміну від чистої конкуренції, вони дають змогу окремій фірмі впливати на ринок, використовуючи для цього ряд важелів і, насамперед, важіль ціни.

Монополістична конкуренція - це конкуренція, яка виникає між монополіями. Вона може бути внутрішньою та міжгалузеву, а також міжнародною. На відміну від вільної конкуренції, в умовах панування монополій конкуренція контролюється і певною мірою обмежується. Ступінь обмеження конкуренції залежить від масштабів монополізації виробництва й ринку. Основною ознакою монополії є можливість фірми (монополії) впливати на ринкові ціни та розвинутість нецінової конкуренції.

Монополістична конкуренція у трактуванні сучасної зарубіжної економічної теорії - це така модель ринку, для якої властивою є відносно велика, але значно менша, ніж за умов чистої конкуренції, кількість підприємств, що випускають диференційовану продукцію. Це дає змогу порівняно легко проникати в галузь, але вимагає від фірми значних зусиль для реклами та використання торговельної марки.

Олігополія (від гр. "oligos" - незначний; "poleo" - продаю) є конкуренція, при якій декілька великих фірм монополізують виробництво і збут основної маси продукції і ведуть між собою

переважно нецінову конкуренцію.

У США олігополію найчастіше утворюють чотири провідні фірми галузі, які продають на ринку до 60% всієї продукції. При цьому монополізація виробництва може досягати ще більших масштабів. Прикладом може бути автомобільна промисловість США, де три гіганти - "Дженерал моторс", "Форд" і "Крайслер" - виробляють більше 90% всієї продукції.

Отже, конкуренція - двигун економічного прогресу. Лауреат Нобелівської премії Ф. фон Хайек говорив, що суспільство, яке покладається на конкуренцію, більш успішно, ніж інші, досягає цілей і що саме конкуренція показує, як можна ефективніше виробляти речі. У цьому, без сумніву, позитивна роль конкуренції у суспільному розвитку.

2. Монополія: суть, причини виникнення та форми прояву

За певних умов конкуренція може діяти як сила, що руйнує виробництво і знижує його ефективність. Не треба забувати, що суті конкуренції відповідає "жорстока війна проти всіх". У цій "війні" використовуються такі методи боротьби, як підкуп, шпигунство, різні заходи, що прискорюють банкрутство конкурентів тощо. Виникаючи на певному етапі концентрації та централізації виробництва й капіталу з метою послаблення конкуренції, монополія стає тією силою, що створює конкуренцію, обмежує її, стає над нею, а то й зовсім зводить її нанівець. Досвід показує, що за певних умов монополія (включаючи державну) може стати важливим доповненням до конкуренції, як у свою чергу конкуренція може доповнювати монополію.

Монополія (від гр. "monos" - один; "poleo" - продаю) - це захоплення фізичною чи юридичною особою частини або всього ринкового простору і встановлення на ньому свого панування. Окремі монополії з'явилися ще кілька століть тому, але великого поширення вони набули наприкінці XIX і на початку XX ст. У вузькому розумінні монополія означає виключне право на володіння будь-чим або на здійснення якихось заходів.

Монополія - це підприємство або група підприємств, що випускає значну частину продукції даної галузі, або декількох галузей і може диктувати ринку ціни. Можливість диктувати ціни є найбільш визначальним критерієм монопольного утворення. Треба мати на увазі: як для контролю над акціонерним товариством досить мати в одних руках 20, а то й 10% акцій, так для панування на ринку великому підприємству досить виробляти 10-20% продукції. У світовій же практиці монополією вважається зосередження в одних руках 30% ринку.

Процес концентрації, централізації та усупільнення виробництва є складним і різноманітним за своїм характером і результатами. Все це знаходить своє відображення і в існуванні різних форм монополій, а також різних ступенів монополізації суспільного виробництва.

Відповідно до причин виникнення монополії бувають: природні, адміністративні та економічні.

Природна монополія виникає внаслідок об'єктивних причин.

По-перше, вона може з'явитись у випадку, коли весь обсяг певного товару чи послуги є продуктом однієї чи кількох фірм. Конкуренція в цьому випадку не можлива або й не бажана (скажімо, у енергозабезпеченні, метрополітені).

По-друге, ця форма монополії виникає в сільському господарстві та добувних галузях промисловості.

Адміністративна монополія виникає внаслідок дії державних органів, що надають окремим фірмам виключні права на виконання певного роду діяльності.

Економічна монополія, яка є найбільш поширеною, виростає на основі закономірностей господарського розвитку. Перший шлях, що веде до неї, здійснюється через концентрацію виробництва, а другий базується на централізації капіталів.

У наукових працях і підручниках визначають такі основні форми монополій, як картелі, синдикати, трести і концерни.

Картель - це об'єднання кількох підприємств однієї галузі виробництва, яке не ліквідує їх виробничої або комерційної самостійності, але передбачає угоду між ними з окремих питань: розподілу ринків збуту, рівня цін, квотування виробництва тощо.

Синдикат - об'єднання підприємств однієї галузі промисловості, які створюють спільну

гуртово-збутову контору. Таким чином, залишаючи за собою виробничу незалежність, члени синдикату втрачають комерційну.

Трест - акціонерне товариство, члени якого втрачають як виробничу, так і комерційну незалежність. Управління ведеться радою директорів. Може охоплювати підприємства різних галузей промисловості.

Концерн - це об'єднання юридично незалежних підприємств різних галузей промисловості через систему контрольних пакетів акцій.

Спираючись на різні причини виникнення монополії, можна звести її до трьох основних форм : природна, адміністративна, економічна.

3. Недосконала конкуренція. Олігополія та монополістична конкуренція

Ринки чистої монополії, олігополії й монополістичної конкуренції відносять до ринків недосконалої конкуренції. **Недосконала конкуренція** – це конкуренція, за якої не виконується хоча б одна з умов досконалої. Як було відзначено раніше, у чистому вигляді ринок досконалої конкуренції й ринок чистої монополії не може існувати, оскільки немає абсолютно однорідної продукції, також, як і немає абсолютно унікальних продуктів. Найпоширенішими типами ринкових структур є ринок олігополії й ринок монополістичної конкуренції, які займають проміжне положення між ринком досконалої конкуренції й ринком монополії.

Олігополією називають ринкову ситуацію, за якої декілька фірм домінує в галузі. Характерні риси ринку олігополії наступні: 1) невелика кількість фірм на ринку (в середньому, від 2-х до 10), при цьому, олігополіст, визначаючи лінію своєї економічної поведінки, враховує не тільки реакцію споживачів, але й конкурентів; 2) продукція може бути диференційованою або однорідною; 3) контроль над ціною значний при таємній змові; 4) наявність істотних перешкод при вступі в галузь; 5) значна нецінова конкуренція (особливо при диференціації продукції). Прикладом олігополістичного ринку може служити ринок мобільного зв'язку, ринок комп'ютерів, автомобільний ринок та інше.

Поведінка фірм-олігополістів може бути **некооперативною** і **кооперативною**. У випадку некооперативної поведінки будь-яка дія олігополіста, як правило, викликає відповідну реакцію його конкурента. До основних моделей некооперативної поведінки відносять **модель Курно**, модель «ламаної кривої попиту», цінову війну. Моделі кооперативної поведінки включають лідерство в цінах, таємну змову, ціноутворення за принципом «витрати плюс».

Модель Курно доводить, що рівноважна ціна поступово рухається від монопольної ціни до ціни, яка дорівнює граничним витратам, або конкурентної ціни. Якщо ж фірмам удалося домовитися про обсяги випуску та поділ прибутку, то сумарний обсяг випуску буде знаходитися на контрактній кривій.

Основними перешкодами для таємної змови можуть бути: 1) істотні розходження в попиті на продукцію фірм-олігополістів і витратах (кожна фірма вже встигла завоювати на ринку свою частку споживачів, а також, кожна фірма відрізняється різним ступенем ефективності виробництва); 2) чисельність фірм (чим більша кількість фірм, тим складніше їм об'єднатися в картель); 3) не дотримання умов договору (шахрайство), засноване на тому, що деякі олігополісти не можуть утриматись від спокуси понизити ціну або розширити обсяг продажів, незважаючи на умови договору; 4) антимонопольне законодавство; 5) загальний спад в економіці, який веде до скорочення ринків і до підвищення середніх загальних витрат, що позначається на неповному завантаженні виробничих потужностей фірм, і, як наслідок, зниженні ціни й збільшенні обсягів продажів.

Ринку **монополістичної конкуренції** властиві риси як монополії, так і досконалої конкуренції. Основні характерні риси даного ринку наступні: 1) відносно велика кількість фірм, що пропонують схожу, але не ідентичну продукцію; 2) диференційований тип продукту (по якості, по розміщенню, по впакуванню, по стилю надання послуг); 3) існує незначний контроль над ціною; 4) не існує серйозних перешкод для вступу в галузь; 5) значна нецінова конкуренція (акцент робиться на рекламі, торгових знаках і т. ін.). Прикладами підприємств-монополістичних конкурентів можуть служити підприємства роздрібної торгівлі, перукарні, кінотеатри.

У порівнянні з досконалою конкуренцією, монополістична конкуренція вважається менш ефективною, оскільки ціна на продукцію даних фірм вища за мінімум середніх загальних витрат. Крім того, ціна також вище граничних витрат, що говорить про менш ефективне використання ресурсів у порівнянні з використанням ресурсів на ринку досконалої конкуренції. Причинами неефективності ринку монополістичної конкуренції можуть служити: 1) реклама (вона створює додаткові витрати, не пов'язані з формуванням нового продукту); 2) неповне завантаження потужностей; 3) додаткові витрати на створення великого асортименту товарів.

У період становлення ринкових відносин в Україні особливо актуальним стає питання про стимулювання конкурентного ринкового середовища й розвитку сектора малого підприємництва. Переваги великої кількості конкуруючих фірм очевидні. Це й рішення проблеми зайнятості, і поліпшення купівельної спроможності споживачів, що у свою чергу призведе до формування й росту середнього класу, і поповнення доходів бюджету. Крім того, стимулювання конкуренції в наш час сприяє росту науково-технічного потенціалу, оскільки основна частина науково-технічних досягнень припадає на сектор малого підприємництва.

З іншого боку, вітчизняні великі підприємства поки недостатньо ще сильні для того, щоб повноцінно конкурувати на світовому ринку. А їхній розвиток є визначальним в оцінці конкурентоспроможності країни, оскільки маючи значний капітал, дані підприємства здатні впровадити інновації, що не завжди може бути «по кишені» малим підприємствам, а також розподілити інноваційні витрати на більший обсяг випуску продукції протягом тривалого проміжку часу. Це сприяє зниженню середніх витрат на одиницю продукції, що є одним з факторів підвищення конкурентоспроможності даних підприємств. Інноваційна сфера – це типовий приклад спільності інтересів малого й великого підприємництва. Тому не можна говорити винятково про стимулювання малого бізнесу, повністю ігноруючи інтереси великих підприємств.

Таким чином, не існує поганих або гарних типів ринкових структур. Всі вони мають право на існування і, взаємодіючи між собою, доповнюють один одного.

4. Подолання монополізму і створення умов для розвитку ринкової економіки

Подолання наслідків монополізму - це складна і клопітка справа. Одним з найважливіших напрямів ліквідації монополії є рішуча деконцентрація виробництва, а її конкретною формою - розукрупнення більшості об'єднань і великих підприємств у всіх галузях економіки (в промисловості, сільському господарстві, будівництві, торгівлі, на транспорті тощо). Деконцентрацію великих державних підприємств слід здійснювати шляхом відокремлення (відсікання) від них колишніх самостійних підприємств, філій, окремих цехів і виробничих структур, які знову повинні здобути статус самостійного підприємства.

Особливе значення для подолання державного монополізму, для ліквідації організаційно-галузевих (відомчих) монополій має приватизація великої частки державної власності. Це, безумовно, і корінне питання з точки зору формування в країні принципово нової господарської системи.

На шляху до конкурентної ринкової економіки необхідно сформувати багатомільйонний загін вільних підприємців, які вмiють ефективно господарювати. В результаті виникне важливий сектор ринкової економіки, який складається з дрібних і середніх за своїми розмірами фірм. Вони будуть сприяти швидкому розвитку ринку багатьох видів продовольчих і промислових товарів, особливо сфери послуг.

Досвід всіх країн з розвинутою ринковою економікою виявив наступну закономірність. Чим більше підприємців, зайнятих виробництвом корисних благ, тим більше буде насичуватись товарами ринок, тим швидше зростатиме споживання. Проте зі збільшенням числа підприємців посилюється конкуренція між ними, в результаті зростає заінтересованість підприємців у тому, щоб підвищувати якість товарів і послуг, а також робити їх дешевшими.

Демонополізація виробництва, роздержавлення і приватизація - усе це, поряд з іншими заходами, дозволить створити в Україні всі умови для нормальної ринкової конкуренції. Виникнуть (чого сьогодні ще немає) конкурентна пропозиція та конкурентний попит. Конкурентна пропозиція означає, що даний продукт виробляється і пропонується на ринку

необмеженою кількістю підприємств. Відповідно до цього, попит на цей продукт повинна висловлювати необмежена кількість покупців. З точки зору сучасних потреб, кожний товар повинен вироблятися і пропонуватися для збуту, як мінімум, 8-10 товаровиробниками. Це стане можливим тоді, коли в Україні діятимуть щонайменше близько 1 млн. підприємств різних форм власності. Тоді ж сформується і більш-менш конкурентний попит.

В умовах сучасного ринкового господарювання держави здійснюють антимонопольне регулювання на основі антимонопольного законодавства. Перший антимонопольний закон було прийнято у Канаді в 1889 р., подібний закон у 1890 р. було прийнято і в США - так званий Акт Шермана. До початку 90-х років XX ст. антимонопольне законодавство було прийнято більше ніж в 40 країнах. Національні законодавства відображають специфічні умови своїх країн. Разом з тим антимонопольне законодавство має єдині основи. Воно, по-перше, ставить під державний контроль злиття компаній. По-друге, забороняє угоди і змови фірм щодо цін і умов торгівлі. По-третє, воно присікає недобросовісну конкуренцію.

З 1992 р. в Україні також діє закон "Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності". Даний закон передбачив утворення спеціального Антимонопольного комітету України. До його компетенції входять: розробка заходів з розвитку конкуренції, демонополізації виробництва і обігу, розукрупнення високомонополізованих структур; комплексний аналіз стану ринків і конкуренції на них; підготовка пропозицій з питань удосконалення антимонопольного законодавства; розгляд справ про порушення антимонопольного законодавства. Закон повинен стати важливим важелем здійснення антимонопольної боротьби. Він дає визначення підприємства-монополіста в Україні (ним вважається підприємство, частка якого на ринку певного товару перевищує 35%).

Отже, антимонопольне законодавство поставило певні перепони монополізації ринкової економіки. Одночасно держава виступає гарантом збереження конкуренції в її цивілізованих формах.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому суть конкуренції?
2. Які види конкуренції вам відомі?
3. Дайте характеристику чистої конкуренції.
4. Розкрийте суть монополістичної конкуренції.
5. Що спільного і які відмінності між монополією і олігополією?
6. Які форми монополії ви знаєте?
7. Визначте сутність олігополістичного ринку.
8. Якими рисами відзначається монополістична конкуренція.
9. В чому полягає схожість і відмінність ринків монополії та монополістичної конкуренції.
10. З якою метою приймається антимонопольне законодавство?

Тема 11. Ринкові відносини в аграрному секторі економіки

План

1. Агропромисловий комплекс та його структура
2. Стан, проблеми та особливості сільськогосподарського виробництва
3. Рентні відносини. Земельна рента та її види. Ціна землі
4. Основні напрямки реформування сільського господарства

1. Агропромисловий комплекс та його структура

Характерною рисою соціально орієнтованої ринкової економіки на прикладі розвинутих країн є функціонування агропромислового комплексу (АПК), або агробізнесу. Це обумовлює суттєві особливості суспільного відтворення в цій надзвичайно важливій сфері економіки. У сучасних умовах виробництво продовольства (зерно, м'ясо, молоко та ін.) і технічних культур (бавовна, льон тощо) ґрунтується на міжгалузевій виробничій системі, яка охоплює сільське господарство і суміжні галузі економіки, що поставляють йому засоби виробництва, переробляють і зберігають сільськогосподарську сировину і доводять продукти харчування, а

також іншого застосування, вироблені з сільськогосподарської сировини, до споживача. Їх взаємозв'язок можна виразити схемою виробництва засобів виробництва

- 1) матеріально-технічне постачання
- 2) обслуговування фермерський продукт
- 3) його промислова переробка
- 4) реалізація в оптовій і роздрібній торгівлі.

На всіх стадіях виробництва, постачання і збуту аграрної продукції активна роль належить транспортним фірмам, банкам, страховим компаніям тощо. Формування і розвиток агробізнесу зумовлені переходом сільського господарства до машинної стадії виробництва в умовах науково-технічної революції. Остання значно поглибила і розширила економічні та технологічні зв'язки сільського господарства з іншими галузями, прискорила проникнення промислового капіталу в аграрну сферу і на цій основі привела до виникнення агробізнесу, який є тепер одним з найдинамічніших секторів розвиненої економіки.

Матеріальною основою формування АПК є, з одного боку, небувалий за глибиною процес суспільного поділу праці, а з другого безперервний процес розширення кооперування сільського господарства з суміжними галузями національної економіки. В сучасний період в розвинутих країнах склались такі структурні елементи агробізнесу:

- а) групи промислових, торгових, банківських об'єднань та їх окремі ланки (фірми, підприємства, науково-дослідні підрозділи тощо);
- б) сільськогосподарські підприємства (корпорації, кооперативи, окремі фірми);
- в) законодавчі та виконавчі державні установи (міністерства, ради, парламентські комітети, комісії тощо).

Ідея комплексного підходу до вивчення проблем виробництва, розподілу і використання сільськогосподарських продуктів і продовольства була висловлена в 1955 р. колишнім заступником міністра сільського господарства США Дж. Х. Девісом. У книзі "Поняття агробізнесу" він визначив агробізнес як суму всіх операцій з виробництва і розподілу послуг у галузі постачання сільського господарства, виробничих операцій на фермах; зі зберігання, переробки і розподілу сільськогосподарської сировини і предметів споживання, створених з неї. За визначенням Е. Роя, автора підручника з агробізнесу, останній трактується як система координації забезпечення сільського господарства необхідними ресурсами і здійснення послідовних стадій виробництва, переробки і розподілу продовольства і волокна. Виходячи з викладеного вище, агробізнес є відтворювальним комплексом галузей і сфер економіки, державних законодавчих і виконавчих установ, які функціонують в єдності й забезпечують виробництво, переробку і збут продукції на основі сільськогосподарської сировини. Важливою складовою частиною агробізнесу є продовольчий комплекс (ПК), який не включає в себе галузі переробки сільськогосподарської сировини нехарчового призначення. Це поняття широко розповсюджене в країнах Західної Європи, що пояснюється відсутністю в них вітчизняної технологічної сировини (бавовни, льону тощо). Частка ПК навіть у США становить 9/10 всієї виробленої сільськогосподарської продукції.

Рівень розвитку і структура АПК в розвинутих країнах різні залежно від ступеня економічного розвитку, природно-географічних, соціально-історичних особливостей його формування. Найбільшим є агробізнес США, на який припадає близько 19 відсотків валового національного продукту і близько 20 відсотків усіх зайнятих у країні. В країнах Західної Європи на відміну від США особливістю формування АПК є те, що цей процес відбувається не тільки в межах національної економіки, а й на основі світогосподарських зв'язків. Останнє обумовлено тим, що ці країни практично не забезпечують себе повністю сільськогосподарською сировиною і необхідними засобами виробництва. Окремі продовольчі об'єднання здійснюють свою діяльність далеко за межами національних кордонів. У зв'язку з цим можна вважати, що в майбутньому сформується міжнародний АПК Західної Європи. В її країнах частка АПК у валовому національному продукті різна. Так, найбільші масштаби агробізнесу в Європейському Союзі характерні для Данії (13 відсотків ВВП), Італії (12 відсотків), Франції (12 відсотків). Розвиток АПК дає можливість виробляти таку кількість продовольства, при якій значна частина суспільства звільняється від сільськогосподарської

праці. Наприклад, у кінці 80-х років один голландський фермер своєю працею виробляв продовольства для харчування 118 чол., в Данії - 105, Бельгії - 92, Великобританії - 88, у США - 82, Німеччині - 67, Франції - 45 чол. Проте готове до споживання продовольство результат не тільки зайнятих безпосередньо в сільському господарстві, а й в інших галузях агробізнесу. В США за даними на початок 90-х років його частка становила 90 відсотків вартості виробленого продовольства, а частка власне сільського господарства - всього 10 відсотків. Таке співвідношення закономірне: чим більше розвинутий агробізнес, тим нижча частка вартості продукції, виробленої в самому сільському господарстві.

Отже, ефективність агропромислового виробництва характеризує його економічна структура (за вартістю виробленої продукції, чисельністю зайнятих, величиною інвестицій тощо). Узагальнюючим показником рівня розвитку агробізнесу, результативності його ланок і оптимальності міжгалузевих зв'язків є кінцевий продукт (КП). Його вартісна структура показує джерела формування, відтворювальні зв'язки цієї багатогалузевої виробничо-економічної системи. У формуванні КП особливо чітко виділяється три стадії, або сфери, кожна з яких характеризується своїми специфічними функціями:

1. Виробництво засобів виробництва для агробізнесу та його обслуговування.
2. Сільськогосподарське виробництво.
3. Переробка, реалізація продукції з сільськогосподарської сировини.

Відносно високий рівень розвитку агропромислового виробництва дає змогу стабільно забезпечувати продовольством населення в розвинутих країнах. Щодо інших регіонів цього сказати не можна. За даними ООН, у сучасних умовах добре харчуються 1,5 млрд чол., достатньо - 1,8 млрд і недостатньо понад 1,7 млрд чол. Низький рівень розвитку виробничого потенціалу характерний для країн, що розвиваються. Тут зберігаються відносно високі темпи приросту населення при недостатньому розвитку виробничої бази, що загострює продовольчі проблеми в цих країнах. Однак при всіх досягненнях агропромислового виробництва в розвинутих країнах воно має багато проблем і суперечностей. Науково-технічна революція дала значний імпульс його розвитку і забезпечила перехід до машинної стадії виробництва. Здійснюється комплексна механізація виробничих процесів, широко використовуються біотехнологія, генна інженерія, електронно-обчислювальна техніка, послуги аерокосмічної служби. Сьогодні відбувається перехід від малопотужної техніки до машин середньої та великої потужності, які працюють на великих швидкостях з використанням широкозахватних навісних машин і механізмів. Вони мають комп'ютери, які спостерігають за роботою і регулюють відповідні процеси. Широко запроваджуються хімізація землеробства, використання отрутохімікатів для захисту рослин і тварин від хвороб та шкідників. Під дією цих процесів сільськогосподарське виробництво концентрується у великих фермах, різко зростає продуктивність праці не лише в рослинництві, а й в тваринництві. Це веде до зменшення кількості фермерських господарств, до загального, хоч і нерівномірного за галузями витіснення робочої сили із сфери сільського господарства. Так, у Західній Європі один працівник, використовуючи сучасну техніку, може обробити 100-150 га орної землі, відгодувати 4-5 тис. свиней, видоїти 100-120 корів. Звідси скорочення кількості фермерів внаслідок укрупнення виробництва в сільському господарстві призводить до зниження життєздатності сільської місцевості.

Процес концентрації виробництва і витіснення значного числа дрібних фермерів з аграрної сфери найбільш розповсюджений у США. За даними Управління технологічних оцінок конгресу цієї країни, частка великих (і середніх) ферм в майбутньому буде продовжувати зростати. Так, з 1982 по 2000 р. група ферм з річною реалізацією від 200 тис. до 499 тис. дол. збільшиться з 4 до 10 відсотків загальної чисельності господарств, а група з реалізацією більше 500 тис. дол. - з 1 до 4 відсотків. В результаті ці "середні" і "комерційні" ферми до початку третього тисячоліття будуть становити 14 відсотків усіх господарств, на частку яких припадатиме основна частина продукції галузі. В США так само, як і в Західній Європі і Японії, переважають сімейні ферми, що є суттєвою характеристикою зазначених вище процесів. Для більшості розвинутих країн останні десятиріччя характеризуються посиленням процесів надвиробництва щодо платоспроможного попиту ряду сільськогосподарських продуктів. Звідси

зростає об'єктивна необхідність державного регулювання аграрної сфери. В західноєвропейських країнах у 80-і роки більше уваги приділялось сімейним господарствам, зокрема було оголошено, що метою аграрної політики є збереження якомога більшої кількості селянських сімейних господарств, забезпечення стабільності на аграрних ринках, боротьба з надвиробництвом шляхом зниження закупівельних цін. Створюються умови для обмеження виробництва сільськогосподарських продуктів. Найбільш рішучі зусилля в цьому напрямі були зроблені в ФРН, де в 1988 р. було прийнято два нові закони (про сприяння вилученню з сівобороту земель і сприяння припиненню сільськогосподарської діяльності). Для цього виділялись державні субсидії: "рента за припинення виробництва", "молочні пенсії" тощо. Складні проблеми постали у зв'язку із збереженням природного середовища. Застосування хімікатів у рослинництві, промислових методів відгодівлі у тваринництві призводить до посилення забруднення ґрунту, води, повітря. Все більш загострюється проблема утилізації відходів, особливо в країнах з малою територією. Наприклад, у Нідерландах прийнято закон, який забороняє на більшій частині країни подальше збільшення поголів'я тварин; будівництво нових приміщень для свинарства і птахівництва повністю заборонено. В Австралії передбачається позбавлення податкових та інших пільг тих сільськогосподарських виробників, які утримують більше тварин, ніж це визначено так званою "стелею" (граничною нормою). У Німеччині встановлений неоподаткований мінімум для тих фермерів, в яких кількість тварин не перевищує 330 одиниць "умовної великої рогатої худоби". У цій країні, як і в інших, законом встановлені граничне допустимі норми добрив, які слід вносити на 1га площі. Індустріалізація сучасного сільськогосподарського виробництва поставила проблему якості продовольчих товарів. Надмірне вторгнення хімії в аграрне виробництво стимулює прагнення до максимізації валових зборів урожаю, а також прибутку, що ставить під загрозу основну масу населення. Тенденції до погіршення якості продовольства фахівці виявили давно. Так, вчені Одеського селекційно-генетичного інституту в середині 70-х років опублікували результати дослідження якості зерна за двадцять років. Зокрема, зазначалось, що скорочується питома вага в зерні білків, вуглеводів, каротину та інших складових, які визначають його якісні характеристики. Підкреслювалось, що це характерно для зерна, яке вирощують на всіх континентах, (Західна Європа, Америка, Австралія, Азія, Африка). Постійно виникають конфлікти між виробниками і організаціями споживачів з питань шкідливих для здоров'я людини матеріалів, які містяться в сільськогосподарських продуктах. З 1988 р. в країнах Європейського Союзу заборонено використання гормонів росту при вирощуванні телят і відгодівлі дорослих тварин на м'ясо. У зв'язку із виявленими у Великобританії в 1996 р. складними захворюваннями внаслідок вживання яловичини заборонено її експорт з країни та різко обмежено внутрішнє споживання, намічена програма примусового знищення значного поголів'я великої рогатої худоби з відшкодуванням фермерам збитків за рахунок держави та Європейського Союзу. Звичайно, в усіх таких прикладах присутній елемент конкурентної боротьби. Під тиском громадськості в багатьох країнах вступають в силу закони, які посилюють вимоги до якості продовольства і обмежують використання хімічних речовин в аграрному виробництві. В ряді країн прийнято закони про захист ґрунтових вод. Застосування найшкідливіших хімічних добрив обмежується законодавством. Це об'єктивна необхідність сьогодні. В США в ґрунтових водах Айови і Каліфорнії виявлені отруйні сільськогосподарські хімікати. В Італії, наприклад, через забруднення перед населенням 12 міст виникла проблема питної води. Активність організацій споживачів і зростання загальноосвітнього рівня масового споживача сприяли підвищенню вимог до якості сільськогосподарських продуктів. З'явилися об'єднання фермерів, які здійснюють альтернативне землеробство, створено Міжнародну федерацію органічного землеробства, при деяких вузах працюють кафедри альтернативного землеробства. Отже, виробництво хімічно та екологічно чистого продовольства відкриває нові перспективи для розвитку аграрної сфери. Авторитетні експерти вважають, що сільське господарство знаходиться на порозі нового витка наукового прогресу, який забезпечить вирішення вказаних проблем.

2. Стан, проблеми та особливості сільськогосподарського виробництва

Відомо, що ніяке суспільство не зможе функціонувати нормально, якщо не матиме високорозвиненого аграрного сектора і достатньої кількості продовольства для забезпечення населення. Кожна країна вправі здійснювати свою аграрну політику, виходячи з конкретних умов, економічних і технологічних можливостей, рівнів земле- і водозабезпеченості, історичних традицій народу та ін.

В Україні головним ресурсним потенціалом є земля. А тому в історії України не тільки нині, але й з найдавніших часів аграрне питання завжди було актуальним і складним. Сьогодні, саме в аграрному секторі створюється більше третини національного доходу, формується 70% обсягу загального роздрібного товарообороту, зосереджено біля третини основних виробничих фондів, працює четверта частина населення, зайнятого в економіці України.

За даними ООН, українська земля має можливість повноцінно годувати 100 млн. чол. Досягти цього можна при нормальному господарюванні. Сьогоднішній стан сільського господарства України є критично небезпечним. Щороку з полів вивозиться до 600 млн. т родючого ґрунту, за останні 30 років середній вміст гумусу знизився з 3,5% до 3,2%, різко зросла кислотність і засоленість, площа ерозованих земель щорічно збільшується на 80-100 тис. га і досягла третини ріллі. Радіонуклідами забруднено понад 3,5 млн. га сільськогосподарських угідь і майже 70 тис. га виведено з обороту. Чорноземи вкрай забруднені пестицидами і нітратами, середня концентрація забруднення на 1 кв. км у 6,4 разів більша, ніж у США і у 3,2 рази більша, ніж у країнах Європейського співтовариства.

Таким чином, сучасне використання земельних ресурсів не відповідає вимогам раціонального природокористування. Порушено екологічно допустиме співвідношення площ ріллі, природних кормових угідь, лісових і водних територій, що негативно впливає на стійкість агроландшафту, викликає деградацію ґрунтового покриву.

Значно погіршилося матеріально-технічне оснащення сільського господарства. На кожний фізичний трактор в Україні зараз припадає 72 га орних земель. У Німеччині цей показник становить 8, Франції - 12, США - 28 га. На 1000 га припадає лише 7 зернових комбайнів, а в Німеччині - 25, у США та Франції - 19.

У таких несприятливих умовах міг тільки тривати спад сільськогосподарського виробництва.

Для виходу із кризового стану в агропромисловому комплексі уряд України розробив Національну програму розвитку основних галузей сільського господарства, ключовою метою якої є зупинення спаду агропромислового виробництва, досягнення раціональних норм споживання продуктів харчування на душу населення, визначення основних напрямів економічних, спеціальних та правових відносин в аграрній сфері, створення економічного механізму функціонування різних форм власності та господарювання.

Основними шляхами реалізації Національної програми є докорінне поліпшення наявного ресурсного потенціалу, нарощування його якісних і кількісних параметрів, державна підтримка пріоритетних напрямів розвитку агропромислового виробництва, широке застосування економічних важелів у виробничих відносинах, формування господаря землі. Виконання програми забезпечить у 2005 році споживання на душу населення хлібопродуктів - 135 кг, картоплі - 132, овочів - 161, плодів і ягід - 90, м'яса - 80, молока - 380, яєць - 280, риби - 7,2, олії і маргарину - 13,4, цукру - 39 кг.

Стабільний розвиток сільськогосподарського виробництва можливий при докорінній зміні соціально-демографічної ситуації на селі, подоланні гострої депопуляції на основі підвищення народжуваності, матеріальній підтримці сільських сімей, ефективній міграційній політиці тощо. Сільськогосподарське виробництво має деякі особливості. А саме:

- природнокліматичні умови, структура ґрунту впливають на продуктивність праці;
- природнокліматичні фактори зумовлюють і ритм виробництва, його сезонний характер, значний розрив між робочим періодом і часом виробництва;
- особливості використання техніки, фінансування і формування доходів сільськогосподарських підприємств у зв'язку з сезонним характером виробництва;
- остаточний розмір доходів формується лише наприкінці року, після реалізації продукції;

- спеціалізація виробництва зумовлена географічними і природнокліматичними факторами;
- значна частина виробленої продукції споживається в середині господарств;
- велика залежність результатів виробництва від погодних умов вимагає створення в господарствах страхових фондів на випадок посухи, повені, іншого стихійного лиха.

Ринкова економіка передбачає розвиток та конкуренцію різних форм власності - державної, кооперативної, приватної і, відповідно, рівноправних видів господарювання - державних господарств, колективних сільськогосподарських підприємств, агропромислових об'єднань, фірм, кооперативів, товариств, агрокомбінатів, орендних колективів, особистих підсобних та фермерських (селянських) господарств. Усі форми господарств мають право на функціонування, але в процесі еволюції, з урахуванням науково-технічного прогресу в сільському господарстві, природних умов, економічних і соціальних факторів, перспективи їх розвитку не однакові. Переважного розвитку набувають ті форми, які забезпечують найбільш високу продуктивність праці, ефективне використання землі за умови збереження її продуктивного потенціалу. З точки зору національних традицій і зарубіжного досвіду, поширеною формою господарювання на найближчу перспективу стало фермерське (селянське) господарство.

3. Рентні відносини. Земельна рента та її види. Ціна землі

Земельна рента як економічна категорія виражає відносини привласнення додаткового продукту власником землі у формі орендної плати за право користування землею. Проте рента не тотожна орендній платі. Крім ренти як плати за користування землею орендна плата містить відсоток на вкладений у землю капітал, а також амортизацію цього капіталу. При високих орендних ставках власник землі може привласнювати частину середнього прибутку сільськогосподарського підприємця. Земельна рента і орендна плата є загальною економічною основою будь-якого суспільства. Спочатку земельна рента виникла і розвивалася у формі традиційної земельної ренти. Виникнення підприємницьких виробничих відносин стало умовою існування сучасної земельної ренти. Проте земельна рента завжди є економічною основою реалізації власності на землю. Це доход, не пов'язаний з підприємницькою діяльністю; це частина додаткового продукту, який створюється сільськогосподарськими виробниками, що господарюють на землі. Як уже зазначалося, в сільському господарстві в процесі виробництва беруть участь природні процеси і біологічні фактори. У зв'язку з цим в сільському господарстві крім суспільних факторів слід розрізняти такі природні фактори, як кліматичні умови, хімічний і механічний склад землі, біологічні та інші моменти. Залежно від цих факторів одна й та сама кількість і якість праці може бути представлена в більшій або меншій кількості продуктів, споживних вартостей.

Якою б великою не була роль природних факторів, сільськогосподарський продукт створюється працею людей. Тому провідна роль у розвитку сільськогосподарського виробництва завжди належить економічним факторам. Це положення має особливе значення для з'ясування рентних відносин у сільському господарстві. Незалежно від форми власності на землю утворюється диференційна рента. Причиною її є монополія на землю як на об'єкт господарювання. Виникнення цієї монополії означає існування відособлених виробників у системі товарно-грошових відносин, а також своєрідний синтез існуючих природних і економічних умов для утворення диференційної ренти. Першою природною умовою існування диференційної ренти є відмінності у природній родючості землі, а також місцезнаходження земельних ділянок по відношенню до ринку (місць реалізації продукції). Розвиток науки і техніки, широке використання їх досягнень у сільському господарстві впливають на ці відмінності, проте повністю усунути їх неможливо. Господарства, розміщені на кращих землях, створюють додатковий чистий доход. Цього останнього позбавлені господарства, що знаходяться на гірших землях. Якби вони одержували його, то монополія на землю як об'єкт господарювання зникла б. Другою природною умовою утворення диференційної ренти є обмеженість землі. Земля у просторі обмежена, ще обмеженіші кращі за родючістю землі. Продукція, що виробляється на кращих і середніх землях, не може задовольнити потреби

суспільства, тому у господарський оборот залучаються також ділянки землі, відносно гірші за родючістю і місцезнаходженням. Господарства, які використовують кращі землі, мають більше продукції з одиниці земельної площі та одержують додатковий продукт, який є матеріальною основою диференційної ренти. Необхідною економічною умовою перетворення цього додаткового продукту в диференційну ренту є наявність товарно-грошових відносин і особливості дії закону вартості у сільському господарстві. Ця особливість полягає в тому, що суспільна вартість сільськогосподарських продуктів визначається середніми витратами суспільне необхідної праці у господарствах, що розташовані на гірших за родючістю і місцезнаходженням землях при середньому рівні організації виробництва. Господарства, які розташовані на кращих та середніх землях, мають нижчу індивідуальну вартість сільськогосподарської продукції, проте реалізують її за цінами, які визначаються вартістю на гірших землях. Це дає можливість одержувати додатковий чистий дохід, який утворюється понад середній чистий дохід.

Слід розрізнити дві форми диференційної ренти - першу і другу. Перша диференційна рента - є додатковим чистим доходом, який одержують в результаті продуктивнішої праці на кращих за родючістю і місцезнаходженням землях.

Друга диференційна рента виникає в результаті підвищення продуктивності землі на основі використання ефективніших засобів виробництва, тобто додаткових вкладень у землю. Цю ренту одержують не всі господарства, а лише ті, які займаються інтенсифікацією за сприятливіших умов виробництва (тобто використовують кращі землі). Господарства, які здійснюють додаткові вкладення на гірших землях, одержують не другу ренту, а раціоналізаторський дохід.

Що є спільного для першої та другої диференційної ренти?

-По-перше, причина утворення - монополія на землю як на об'єкт господарювання.

-По-друге, основа виникнення відмінності в родючості землі. Взаємозв'язок диференційної першої і другої рент полягає в тому, що вони засновані на використанні родючості земель. Тільки перша рента пов'язана з природною, а друга - з економічною родючістю ґрунтів. Друга диференційна рента характеризує інтенсивний розвиток сільського господарства. У сучасних умовах підвищення попиту на сільськогосподарську сировину виникає необхідність освоєння нових земель з низькою родючістю. В той самий час обмеженість землі, а також прискорення науково-технічного прогресу в сільському господарстві зумовлюють деяке зниження ролі природної родючості. Широке використання сучасної техніки і технології стирає різницю в ефективності рівновеликих витрат капіталу на різних за родючістю землях, що сприяє зменшенню другої диференційної ренти. Паралельно діють фактори, які сприяють збільшенню її, а саме різниця ступеня використання інтенсивних факторів в різних господарствах зберігається, а в деяких випадках і посилюється.

Таким чином, диференційна рента - це за своєю сутністю не що інше, як додатковий прибуток, який отримують у будь-якій сфері промислового виробництва на будь-який капітал, що функціонує в умовах вище середніх. У сільському, господарстві він є більш-менш постійним, оскільки ґрунтується на різній родючості різних категорій землі. У країнах, де панує приватна власність на землю і діє міжгалузева конкуренція, існує ще й абсолютна рента, яка утворюється на всіх використаних землях, у тому числі на гірших. Причиною її є монополія на приватну власність на землю, яка закріплює високу норму прибутку в сільському господарстві понад середню норму прибутку. Отже, абсолютна рента - це надлишок вартості сільськогосподарського продукту над його ціною виробництва. Висока норма прибутку в сільському господарстві може створюватися внаслідок існування ряду факторів: низької органічної будови капіталу, використання дешевшої робочої сили, більш швидкого обороту коштів, економії на постійному капіталі та ін. Значення цих факторів у кожній країні неоднакове і весь час змінюється. Так, у розвинутих країнах рівень органічної будови капіталу в сільському господарстві вже піднявся до рівня промисловості. Тому ця умова для створення абсолютної ренти відпала, проте причина виникнення абсолютної ренти - монополія приватної власності на землю залишається. Ось чому слід брати до уваги, що можуть існувати і діяти інші фактори утворення високої норми прибутку в сільському господарстві, а монополія приватної

власності на землю лише закріплює цю високу норму прибутку і примушує реалізовувати сільськогосподарську продукцію за її вартістю, яка вища за ціну виробництва. Отже, абсолютну ренту породжує не низька будова землеробського капіталу, а монополія приватної власності на землю, яка не дає можливості конкуренції вирівняти прибуток з низькобудованого капіталу. У практиці сучасних розвинутих країн підвищення органічної будови капіталу в землеробстві зумовлює зменшення абсолютної ренти, проте зростання загального розміру функціонуючого капіталу сприяє збільшенню її. Приватна власність на землю і необхідність виплати ренти за всі використані землі можуть призвести до перетворення абсолютної ренти в монопольну, коли ціна на сільськогосподарську продукцію вища за її вартість. Рентні доходи розподіляються між власником землі та її орендарем або між державою і тими, хто користується землею. Використання землі в Україні є платним. Власники землі та землекористувачі щорічно вносять плату за землю у вигляді земельного податку або орендної плати, що визначається залежно від якості та місцезнаходження земельної ділянки (виходячи з кадастрової оцінки земель). У земельному податку і орендній платі міститься частина рентного доходу. Якщо його одержує власник землі, то рентний доход перетворюється у ренту.

Розмір орендної плати орендареві встановлюють за угодою сторін. У результаті підвищення продуктивності землі на основі використання ефективніших засобів виробництва надлишковий доход збільшується. До закінчення строку договору він надходить орендарям у вигляді рентного доходу. При укладенні нового договору він може бути зарахований в орендну плату і надходити вже власнику землі. З метою стимулювання інтенсифікації сільського господарства доцільно оптимально здійснювати розподіл рентного доходу другої диференційної ренти між власником землі і орендарем. Останній повинен бути заінтересований у додаткових вкладеннях у землю, а це вимагає залишення у нього певної частини рентного доходу. Порядок оподаткування і середні ставки земельного податку та граничні розміри орендної плати за землю встановлює Верховна Рада України. Рентний доход, що міститься у платежах за землю, надходить до бюджетів сільських, селищних, міських Рад народних депутатів, на території яких знаходяться земельні ділянки. Частина коштів від плати за землю централізується у державному і обласних бюджетах. Від плати за землю, а отже, і вилучення рентного доходу звільняються заповідники, національні та дендрологічні парки, ботанічні сади, заказники (крім мисливських), дослідні господарства науково-дослідних установ і навчальних закладів сільськогосподарського профілю та ін. Новостворені селянські (фермерські) господарства звільняються від плати за землю (а отже, і від вилучення рентного доходу) протягом трьох років з часу передачі у їх власність або надання в користування земельної ділянки. Рентний доход, як правило, використовується на фінансування заходів щодо раціонального використання та охорони земель, підвищення родючості ґрунтів, виконання робіт із землеустрою, ведення земельного кадастру; відшкодування витрат власникам землі та землекористувачам, пов'язаних з господарюванням на землях гіршої якості; економічного стимулювання власників землі та землекористувачів, у тому числі й орендарів.

З ренною пов'язана ціна землі. Вона визначається як капіталізована рента, тобто грошовий капітал, що забезпечує його власникові той самий доход, але у формі не ренти, а суми відсотка на вкладення у банк. Звідси ціна на землю залежить від розміру земельної ренти і позикового відсотка. Науково-технічний прогрес і підвищення інтенсивності сільського господарства зумовлюють необхідність додаткових вкладень у землеробство, що, призвело до зростання диференційної ренти і відповідно до зростання цін на землю.

4. Основні напрямки реформування сільського господарства

Аграрна реформа є складовою цілісного, комплексного глобального процесу реформування суспільства і економіки держави. У цьому контексті реформування сільського господарства слід розглядати як перманентний і закономірний процес ринкової економіки.

Роль Держави, тобто роль Міністерства аграрної політики, полягає в створенні таких умов, які б забезпечили рівні умови прибуткової діяльності для всіх суб'єктів аграрного ринку.

До прийняття довгострокової програми розвитку АПК потрібно:

- сформувати систему цінового моніторингу на аграрному ринку, який включає поняття збору, аналізу, поширення цінової інформації споживачам на внутрішньому та зовнішньому ринках, а також науково обґрунтований та реалістичний прогноз формування цін на основні види продовольства на перспективу;
- сформувати інфраструктуру оптових ринків - товарні біржі, аукціони живої худоби та птиці, оптові плодоовочеві та продовольчі ринки;
- сформувати інфраструктури аграрного ринку в сільській місцевості на рівні районної ланки - кооперативні агроторгові дома, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, кредитні спілки, споживчі товариства, приватні сервісні бізнесові структури;
- сприяти просуванню сільськогосподарської продукції на зовнішні ринки, в тому числі через виставки, ярмарки, із залученням потенціалу торгових представницьких місій закордоном, а також мережі Агентства з розвитку агробізнесу;
- мобілізувати роботу по гармонізації і сертифікації сільськогосподарської продукції з міжнародними нормами;
- розробити і прийняти Національну програму з охорони і підвищення родючості ґрунтів, підвищення культури землеробства і впровадження екологічного землеробства;
- ціновий моніторинг аграрного ринку;
- удосконалити податкову систему по відношенню до сільського господарства;
- законодавчо забезпечити впровадження кредитування села;
- з метою забезпечення реалізації державної політики підтримки селянських (фермерських) господарств, створення стабільних фінансових умов для становлення і розвитку конкурентноспроможного приватного сектора економіки регламентувати порядок надання та використання коштів фінансової підтримки селянських (фермерських) господарств;
- налагодити випуск недорогої, малопотужної і маневреної сільськогосподарської техніки;
- з боку держави забезпечити контроль за якістю виготовлення техніки і запчастин;
- відновити і забезпечити розвиток льонарства, хмелярства, картоплярства, розвиток скотарства;
- навести порядок з меліоративними системами, щоб вони функціонували за призначенням;
- повернутись до інтенсивного землеробства;
- мобілізувати роботу науково-дослідних установ в плані селекції і генетики;
- щоб держава взяла на себе будівництво доріг, газифікацію і телефонізацію сіл і населених пунктів;
- держава повинна компенсувати сільськогосподарським виробникам витрати на технічні роботи з культурами (вапнування, гіпсування, глибоке рихлення меліорованих земель та ін.), а також на придбання елітного насіння і племінного молодняка;
- враховувати загальносвітові тенденції до укрупнення бізнесу, в тому числі і сільськогосподарського.

Контрольні запитання і завдання

1. Розкрийте стан, проблеми та особливості сільськогосподарського виробництва.
2. Чому необхідна державна підтримка сільськогосподарського виробництва?
3. Які ви знаєте види сільськогосподарських підприємств?
4. Визначте сутність аграрно-промислового комплексу (АПК)
5. Назвіть основні напрямки розвитку і удосконалення АПК.
6. Причини, умови та джерело отримання диференційної ренти
7. Визначте відмінність ренти та орендної плати
8. Відмінність монопольної та абсолютної ренти
9. Як розраховується ціна землі за умов ринку.

Тема 12. Закономірності та особливості розвитку перехідних економік

План

1. Об'єктивна необхідність і реальні можливості переходу
2. Становлення різних форм власності
3. Становлення підприємництва
4. Проблеми та перспективи ринкової трансформації економіки України

1. Об'єктивна необхідність і реальні можливості переходу

Командно-адміністративна система господарювання функціонує як єдине ціле на основі загального одержавлення економіки та на цій базі централізованого планування усього соціально-економічного життя. Обмін між відомствами здійснюється через розпорядження про матеріальний баланс, а особи, відповідальні за прийняття рішень у центрі, примушують кожен галузь або державне підприємство функціонувати як складову частину єдиного цілого. Підприємства поставляють обумовлену кількість продукції, але їм дозволяється залучати ресурси, особливо трудові, без вимоги зведення до мінімуму витрат або проведення стратегії ефективності витрату виробництві. Не керуючись ціновими сигналами ринкової економіки, директори підприємств дістають стільки трудових ресурсів, скільки можуть. Одним з результатів цього є оптове утримання робочої сили, яке забезпечує необхідні її запаси для задоволення єдиної мети центральних плануючих органів: виробництва фірмою запланованої кількості продукції незалежно від використаних ресурсів. За таких умов на так званому ринку при квазі товарному виробництві панує диктат виробника, а споживачі через відсутність вибору змушені купувати несучасну, неякісну продукцію. В умовах ринкової економіки подібна фірма зазнала б краху через високі витрати на ресурси, що не забезпечують ефективності, а також під натиском конкурентів, здатних продавати продукцію за цінами, нижчими, ніж у цій завеликій фірмі. Однак будучи захищена від конкуренції, ця фірма з її філіями та підприємствами продовжує функціонувати. Тому в період розбудови незалежної Української держави гостро постало питання про економічні реформи. Перехід до ринку одна з ключових проблем, вирішення якої визначить перспективи розвитку економіки України, подальшу долю української нації. Навіщо потрібна економічна реформа? Командно-адміністративна система господарювання, яка існувала у недалекому минулому, не відповідала новим вимогам розвитку економіки, стала гальмом реалізації об'єктивних вимог світової економіки. Вона не може бути поліпшена або удосконалена зміною окремих елементів, а потребує перетворень у своїй основі відповідно до вимог нового господарського механізму. А щоб сформувати новий економічний механізм, потрібна радикальна реформа. Командно-адміністративна система господарювання сформувалась за часів, коли економічне зростання йшло за рахунок використання додаткових ресурсів. Типовими умовами тоді були такі, наприклад, коли за п'ять років приріст чисельності працівників у народному господарстві становив 10-11 млн. чол., на 25-30 відсотків збільшувався видобуток палива і сировини, на 40-50 відсотків зростали капіталовкладення і на 50-60 відсотків збільшувався обсяг основних виробничих фондів. Проте до початку 90-х років економічна ситуація в Україні докорінно змінилась. На одиницю національного доходу витрачалось в 3-4 рази більше ресурсів, ніж у країнах ринкової економіки, частка наукоємної продукції в експорті впала до 1 відсотка. Частка екстенсивних факторів в економічному зростанні різко скоротилась, а це зумовило об'єктивну необхідність переведення економіки переважно на інтенсивний шлях розвитку. В той же час у світовому господарстві розгортається новий етап науково технічної революції: орієнтація на якість, нововведення і високу кваліфікацію кадрів. Які ж основні критерії оцінки реальних можливостей економічного устрою в умовах переходу від командно-адміністративної системи господарювання до ринкових відносин?

Першим критерієм є визначення ступеня можливості забезпечення підвищення прибутку підприємств за рахунок повнішого використання всіх наявних ресурсів і підвищення конкурентоспроможності продукції, робіт, послуг.

Другий критерій - це ступінь спроможності економічного устрою створити умови для підвищення норми прибутку за рахунок удосконалення технічного розвитку суспільного виробництва на основі активізації творчої діяльності з розвитку елементів, які орієнтують на реалізацію у виробництві виявлених можливостей нових наукових розробок, удосконалення технології виробництва, переходу до використання продуктивніших засобів виробництва і кардинального підвищення якості продукції.

Третій критерій - ступінь спроможності устрою швидко реагувати на зміни попиту і відповідно до цього здійснювати дії, спрямовані на реструктуризацію економіки.

Четвертий критерій - ступінь спроможності забезпечити зростання продуктивності праці за рахунок розвитку подетальної спеціалізації праці та виробництва на основі переходу до широкого використання новітніх, більш продуктивних засобів виробництва, обчислювальної техніки, інтегральних схем, широкої комп'ютеризації та автоматизації, принципово нових ресурсозберігаючих технологій.

П'ятий критерій - ступінь ефективності системи виробничого обліку і контролю, направленою на підвищення продуктивності праці за рахунок більш повного використання наявних ресурсів, своєчасного прийняття відповідних коригуючих дій. Ці основні критерії дають можливість оцінити ступінь спроможності економічного устрою забезпечити підвищення ефективності виробництва за рахунок зростання продуктивності праці, поліпшення якості продукції, робіт, послуг у розрахунку на максимальний попит конкретних споживачів при одночасному зниженні собівартості. При цьому загальним критерієм оцінки економічного устрою є спроможність підвищувати соціальну захищеність, добробут суспільства в цілому та кожного його члена. Серед країн, що переходять від командно-адміністративної системи господарства до ринкових відносин, визначилося кілька груп за специфікою шляхів переходу. Першій групі властиве створення в надрах старої командно-адміністративної системи нових соціальне орієнтованих ринкових відносин. Найхарактернішим є приклад Китаю, де цей процес відзначався тривалою боротьбою серед правлячих кіл за шляхи розвитку, що закінчилася перемогою проринкових сил у керівництві країною. По-перше, у Китаї процес переходу був ретельно теоретично осмислений і розроблений та визначений як тривалий і поетапний, з відпрацюванням його через соціально-економічні експерименти (щодо форм приватизації, пристосування старої бюрократії до нових умов господарювання, розв'язання проблем зайнятості, залучення іноземного капіталу, розвитку підприємництва тощо). По-друге, перехід провадиться через саму командно-адміністративну систему з урахуванням конкретно-історичного досвіду розвитку країни. Ця система не руйнується, а реформується відповідно до завдань, які ставляться перед нею для здійснення переходу до ринку. По-третє, перехід до ринкових відносин було розпочато з провідної галузі економіки країни сільського господарства, у якій зайнята основна частина населення. Перелічені заходи дали позитивні результати, варті ретельного вивчення іншими країнами. Подібний шлях розвитку обрали В'єтнам, Монголія та деякі інші країни. Другу групу країн відзначає поступовий, еволюційний початок переходу до ринкових відносин через різні експерименти та перетворення, які також розпочинаються в надрах командно-адміністративної системи. На основі підготовленого соціально-економічного середовища, розпочато розвитку ринкового господарства відбуваються руйнування командно-адміністративної системи і подальший перехід до ринкових відносин. Найхарактернішим є приклад Угорщини, яка розпочала такі перетворення з другої половини 50-х років. Поступове накопичення ринкових елементів дає змогу країні переходити до сучасних форм господарювання без великих соціальних потрясінь і масового зубожіння населення, минаючи історичний період дикого, розбійницького первісного нагромадження капіталу. Цей період у нинішніх країнах розвиненої ринкової економіки тривав у минулому кілька століть. Його головним історичним завданням, з одного боку, було відокремити безпосереднього працівника від засобів виробництва і перетворити його на юридичне вільного продавця своєї робочої сили, а з іншого зосередити засоби виробництва і кошти у незначного прошарку великих підприємців. Сьогодні такий спосіб нагромадження загрожує гострою соціальною конфронтацією з усіма можливими в епоху ядерної зброї наслідками. Третя група країн обрала шлях "шокової терапії", що полягав у застосуванні методів короткострокового струсу

суспільства. Такий шлях обрала, наприклад, Польща, де були певні передумови для такого безжалісного експерименту; а саме: у країні була поширена ринкова психологія, значною була приватна власність (понад 4/5 орної землі належало одноосібним господарствам), на чолі держави опинилися сили, яким довіряла і які підтримувала більшість населення. Проте, незважаючи на все це, після короткого шоку країна мусила відмовитись від нього. Ті, хто вдався до цього методу, пішли у відставку, поступившись місцем тим, хто зважає на довгостроковий час творення економічних процесів. Свій шлях переходу обрала колишня Чехословаччина, де наприкінці 80-х років відбулася так звана "оксамитова революція". Спираючись на традиції ринкового розвитку, нові й старі методи державного регулювання економікою, кооперування тощо, країна повертається до ринкових відносин цивілізовано. Поділ її з 1993 р. на дві незалежні країни Чехію і Словаччину відбувся так само цивілізовано, як і розподіл серед населення державної власності. Основна маса середніх та великих підприємств через акціонування їх перетворена на корпорації. Дрібні підприємства можуть переходити в індивідуальну власність. Кожний громадянин одержав право на свою рівну частку загальнодержавної власності у формі спеціальних купонів, на які він придбає акції підприємств, що приватизуються. Для того, щоб купони не могли стати предметом купівлі продажу, спекуляцій, махінацій тощо, розроблено соціальний механізм захисту. До Чехії та Словаччини залучається іноземний капітал на розробленій взаємовигідній правовій основі, створюються спільні з ним фірми й у третіх країнах. Особливістю переходу до ринку Східної Німеччини є те, що вона увійшла до складу Федеративної Республіки Німеччини, однієї з найбільш розвинених у сучасному світі країн. Проте, виходячи з практики, на нього відводиться багато років при величезній допомозі в сотні мільярдів марок щорічно. Логіка переходу України до соціально орієнтованого ринкового господарства потребує здійснення державотворення через розбудову політичної незалежності країни та її національної економіки. Проте розробка механізму цього процесу надзвичайно складна, оскільки жодний з перелічених шляхів переходу до ринку не може бути повністю використаний у незалежній Україні. Командно-адміністративна система тут виявилася неспроможною здійснювати глибинні ринкові реформи. Для застосування "шокової терапії" не було відповідних передумов: психологічної готовності населення, належної підтримки ним владних структур, соціально-економічної бази тощо. В Україні кілька разів спробували провести шоківу так звану лібералізацію цін без створення відповідного ринкового середовища. Це спричинилося до розвалу системи державного управління, розриву господарських зв'язків як усередині країни, так і в країнах близького зарубіжжя, глибокої платіжної кризи, інфляції, розбалансованості фінансово-кредитних відносин, різкого падіння як виробництва, так і споживання, зuboжіння основної маси населення. Вихід з такого становища полягає тільки у виробленні довгострокової економічної політики переходу до соціально орієнтованих ринкових відносин, спрямуванні економічних реформ на тісний зв'язок з соціальними гарантіями. Особливого значення для створення багатоукладної економіки набуває посилення економічної ролі держави, утворення сучасного механізму державного регулювання. Україна має ставати на більш реалістичний, цивілізований шлях переходу до ринкових відносин з урахуванням наявних можливостей. Відпрацьованими теоретично й на практиці засобами переходу від командно-адміністративної системи господарювання до соціально орієнтованого ринкового господарства є роздержавлення і приватизація, спрямовані на розвиток багатоукладної економіки та підприємництва. Першочергового розв'язання потребують проблеми оптимальних меж і можливостей державного сектора економіки на сучасному етапі; створення механізму сприяння підприємству, що виробляє продукцію, розвитку ринкових інфраструктур тощо. Надзвичайно важливою є проблема активного включення у проведення ринкових реформ людей праці як однієї з сторін трикутника: держава – праця підприємство. Роздержавлення і приватизація, розвиток підприємництва мають вплинути на зміну структури виробництва; сприяти розвитку ринкової конкуренції й нового, не волюнтаристського, ціноутворення; зумовити жорстку фінансову політику держави. Усі ці заходи, поряд із створенням державної системи регулювання економіки, забезпеченням соціального захисту населення, в умовах становлення ринкових відносин мають створити не тільки правові, а й соціально-економічні

засади обмеження міжнародного фінансово-спекулятивного капіталу, торгово-мафіозних структур зупинити руйнівні процеси в економіці держави. Процес трансформації від командно-адміністративних методів регулювання до ринкових складний і тривалий, вимагає докорінної зміни власності, створення ринкової інфраструктури, зміни психології людей.

2. Становлення різних форм власності

Перехідний стан до ринкової економіки означає наявність достатньої для створення конкурентного середовища кількості підприємств різноманітних форм власності: державних, колективних, змішаних, спільних, індивідуальних. Пропорційність між цими всіма формами власності має бути такою, щоб забезпечити функціонування ринку. Відносини власності є економічним ґрунтом системи господарювання. Вони становлять соціальну форму привласнення насамперед засобів виробництва певними суб'єктами економічних відносин. Економічний лад суспільства засновується на відносинах власності. Вони є соціальною формою привласнення насамперед засобів виробництва певними суб'єктами економічних відносин. Власники засобів виробництва не тільки самостійні в своїй діяльності, а й економічно відповідальні за її результати, причому як поточними прибутками, так і своїм майном. Наскільки важливим є питання про власність, яскраво видно з того, до чого призвели помилкові, догматичні уявлення про сутність суспільної власності, на яких ґрунтувалися в минулому соціальні перетворення в Україні.

Роздержавлення власності означає перетворення державних підприємств у такі, що засновані на інших, недержавних формах власності. Приватизація - це процес придбання громадянами у власність усіх або частини акцій (паїв) акціонерних, інших господарських товариств, а також підприємств, заснованих на змішаній або колективній власності. Роздержавлення і приватизація відбуваються у таких формах:

- 1) перетворення державного підприємства на акціонерне чи інше господарське товариство;
- 2) викуп майна державного підприємства, зданого в оренду, орендним підприємством або іншим орендарем; викуп майна державного підприємства членами трудового колективу;
- 3) продаж державних підприємств за конкурсом або на аукціоні юридичним особам і громадянам.

При цьому не слід прагнути повного роздержавлення і приватизації власності. Світова практика доводить, що сучасне розвинене виробництво неможливе без наявності в більших чи менших розмірах державної власності та державного регулювання. Загальна приватизація нині стала б таким самим насильством над економікою, яким свого часу була загальна націоналізація. Слід пам'ятати, що широкомасштабна приватизація в ряді країн Заходу розпочалася ще в 70-х роках ХХ ст. у зв'язку з недостатньою конкурентоспроможністю підприємств, що належали державі. Виходячи з цього, оптимальна політика роздержавлення полягає, по-перше, у різкому скороченні сфери державної власності та розширенні сфери інших форм власності, по-друге, у здійсненні якісних змін у самій державній власності шляхом перетворення трудових колективів державних підприємств на реальних суб'єктів власності та господарювання. Потрібні обов'язкове дотримання оптимального співвідношення державної форми з іншими формами власності та роздержавлення на основі науково обґрунтованої економічної політики. У ринковій економіці приватна, колективна і державна форми власності взаємодіють і виконують свої власні функції. При переході до ринку приватний і колективний сектори можуть розвиватися двома напрямками. Перший - це порівняно швидкий розвиток приватних і колективних форм з їхніх залишків, які якимось чином збереглися.

Другий - поступове розмежування приватних і колективних економічних відносин від державного сектора економіки і їх поєднання. Головною проблемою економічної політики перехідного періоду є співвідношення та взаємодія між приватною, колективною та державною формами розвитку економіки. Об'єктивною реальністю перехідного періоду від командної до ринкової економіки є протиріччя між державним і приватним секторами економіки. Розв'язати це протиріччя можна тільки шляхом підтримки і достатнього розвитку колективної і приватної форми власності. Головною умовою економічної політики в поєднанні державної, колективної і

приватної форм власності є забезпечення пріоритету національних економічних інтересів, формування духу українського підприємництва. Закони України "Про власність", "Про форми власності на землю" та інші законодавчі акти дають такі визначення форм власності. **Приватна власність громадян:**

а) особиста власність, що формується за рахунок трудових доходів від ведення власного господарства, від коштів, вкладених у кредитні заклади, акції та інші цінні папери;

б) власність трудового господарства - це власність членів сім'ї та інших осіб, які спільно ведуть трудове господарство (майстерні, інші малі підприємства у сфері побутового обслуговування, торгівлі, громадського харчування, житлові будинки і господарські будівлі, машини, обладнання, транспортні засоби, сировина, матеріали та інше майно, потрібне для самостійного ведення господарства);

в) власність селянського й особистого підсобного господарства. Селянське господарство може мати у власності землю, житлові будинки, господарські будівлі, насадження на земельній ділянці, продуктивну і робочу худобу, сільськогосподарську техніку, транспортні засоби, інше майно, потрібне для самостійного ведення сільськогосподарського виробництва, переробки і реалізації продукції. Вироблена продукція і отримані доходи є власністю селянського господарства і використовуються ним на свій розсуд. Суб'єктами права приватної власності є громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства.

Колективна власність:

а) власність орендного підприємства - це вироблена продукція, отримані доходи і придбане за рахунок коштів цього підприємства майно;

б) власність колективного підприємства. Ця форма власності виникає в тому випадку, якщо все майно державного підприємства переходить у власність трудового колективу шляхом викупу орендного майна або придбання майна іншими законними способами. Майно колективного підприємства, включаючи вироблену продукцію і одержані доходи, є загальним надбанням його колективу;

в) власність кооперативу - це майно, що створюється за рахунок грошових та інших майнових внесків членів кооперативу, виробленої продукції, доходів, отриманих від реалізації, та іншої діяльності, передбаченої статутом кооперативу;

г) власність акціонерного товариства становить майно, придбане за рахунок продажу акцій, а також отримане в результаті його господарської діяльності чи придбане ним іншими законними шляхами;

д) власність господарських асоціацій (об'єднань) становить майно, добровільно передане їм підприємствами та організаціями, а також одержане в результаті їхньої господарської діяльності. Водночас господарська асоціація не має права власності на майно тих підприємств, що входять до її складу;

е) власність громадських організацій - будови, споруди, житловий фонд, обладнання, майно культурно-освітнього та оздоровчого призначення, грошові засоби, акції, інші цінні папери. У власності громадських організацій можуть бути підприємства, створювані згідно з цілями, визначеними їхніми статутами і за рахунок коштів цих організацій;

є) власність релігійних організацій становлять будови, предмети культу, об'єкти виробничого, соціального і благодійного призначення, грошові кошти і майно, потрібне для діяльності цих організацій.

Суб'єктами права колективної власності є трудові колективи державних підприємств, колективи орендарів, колективні підприємства, кооперативи, акціонерні та господарські товариства, господарські об'єднання, професійні спілки, політичні партії та інші громадські об'єднання, релігійні та інші організації, що є юридичними особами.

Державна власність:

а) загальнодержавна власність - це майно органів влади й управління; оборонні об'єкти; енергетична система; система транспорту загального користування, зв'язку та інформації, що мають загальнодержавне значення; кошти державного бюджету, державні банки; підприємства і народногосподарські комплекси; страхові, резервні та інші фонди; культурні та історичні цінності, що належать усьому народу; навчальні заклади та інше майно, що становить

матеріальну основу суверенітету України і забезпечує її економічний та соціальний розвиток;

б) комунальна власність - це власність адміністративно-територіальних утворень (краю, області, району), тобто власність органів влади й управління, кошти місцевого бюджету, житловий фонд, комунальне господарство. У віданні місцевих органів можуть бути підприємства сільського господарства, торгівлі, побутового обслуговування, транспорт, промислові будівельні та інші підприємства і комплекси, заклади народної освіти, культури, охорони здоров'я тощо;

в) власність державних підприємств - це майно і кошти, які закріплені за державними підприємствами і якими вони можуть розпоряджатися. До них належать виробничі фонди, доход, акції тощо, необхідні для діяльності підприємств. Власність спільних підприємств, іноземних громадян, організацій і держав. Спільні підприємства, що створюються на території України в формі акціонерних та інших господарських товариств, мають власне майно, потрібне для здійснення діяльності, передбаченої засновницькими документами. Іноземні юридичні особи мають право володіти на території України промисловими та іншими підприємствами, будівлями, спорудами та іншим майном, потрібним для здійснення ними господарської та іншої діяльності згідно з законодавчими актами України. Іноземні держави і міжнародні організації вправі мати на території України майно, потрібне для здійснення дипломатичних, консульських та інших міжнародних відносин відповідно до міжнародних договорів і законодавства України. У законодавстві України, зокрема, зазначається, що у власності громадян можуть бути житлові будинки, квартири, дачі, гаражі, предмети домашнього господарства та особистого споживання; грошові кошти; акції, облігації, інші цінні папери; засоби масової інформації; підприємства, майнові комплекси у сфері виробництва товарів, побутового обслуговування, торгівлі, інших сферах підприємницької діяльності, а також будови, споруди, обладнання, транспортні засоби тощо; земельні ділянки; будь-яке інше майно виробничого, споживчого, соціального, культурного призначення, за винятком окремих видів майна, яке виходячи з державної та громадської безпеки не може належати громадянину.

3. Становлення підприємництва

Підприємництво безпосередньо пов'язане з діяльністю підприємця, тому для з'ясування сутності та визначення поняття підприємництва треба спочатку визначити сутність і поняття підприємця. Поняття "підприємець" виникло ще у XVIII ст. і має неоднозначні тлумачення. Економісти характеризують підприємця як власника, що йде на економічний ризик заради реалізації комерційної ідеї та отримання прибутку. Підприємець сам організовує господарську діяльність, планує її і розпоряджається результатами цієї діяльності. Для соціолога підприємець особливий соціально-психологічний тип господарника, характерними рисами якого є здатність до аналізу різноманітних ринкових ситуацій, до вироблення найприйнятніших рішень і швидкого втілення новаторських ідей. Політик дивиться на підприємця або як на союзника існуючої державної системи або як на ворожий елемент, що протистоїть їй і перебуває поза законом. За сучасним визначенням, підприємець є суб'єктом пошуку і реалізації нових можливостей у генеруванні та освоєнні новаторських ідей, розробці якісних продуктів і технологій, здійсненні нововведень і опануванні перспективних факторів розвитку. Звідси підприємництво - це вміння заснувати і вести справу, генерувати і використовувати ініціативу, зважуватися на ризик, долати протидію середовища тощо. Підприємництво є переважно виявом економічної організаційної творчості та новаторства. У Конституції України визначено, що "кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом". У Законі України "Про підприємництво" зазначено, що це самостійна ініціатива, систематична, на власний ризик діяльність, спрямована на виробництво продукції, виконання робіт, надання послуг та здійснення торгівлі з метою отримання прибутку. Залежно від форми власності виділяють: приватне, колективне і державне підприємництво. Підприємницьке господарювання передбачає наявність у суб'єкта певної сукупності свобод і прав щодо вибору виду та планування господарської діяльності, джерел фінансування, доступу до ресурсів, організації й управління, збуту продукції, тобто економічну автономію підприємства. Держава через систему

законодавства, фінансово-кредитні важелі може здійснювати лише економічне регулювання, а не втручатися в повсякденну діяльність підприємств. Підприємництво означає наявність у господарника прав власності на засоби виробництва, продукт і доход. Отримання прибутку для підприємця є важливою метою, але не самоціллю.

Найважливіше для підприємця - це мотивація використання прибутку (розширення, модернізація, структурна перебудова виробництва). В умовах підприємництва змінюється співвідношення між матеріальною зацікавленістю і мотивацією трудової діяльності: для підприємця на перший план висувається мотивація діяльності, оскільки все, що виробляється, - це його власність. обов'язковою умовою розвитку підприємницької діяльності є певне економічне середовище і клімат, які б реально забезпечували, а не просто декларували самоуправління, свободу господарського вибору, можливість інвестиціонування доходу. Іншими словами, потрібний ринково-конкурентний режим господарювання. Конституція України констатує, що "державою забезпечується захист конкуренції у підприємницькій діяльності". Перелічені умови підприємницької діяльності передбачені Законом України "Про підприємництво". У ньому, зокрема, зазначається, що підприємці мають право без обмежень приймати рішення і здійснювати самостійно будь-яку діяльність, що не суперечить чинному законодавству. Тут же сформульовані принципи підприємництва:

1) вільний вибір видів діяльності;

2) залучення на добровільних засадах до здійснення підприємницької діяльності майна та коштів юридичних осіб і громадян;

3) самостійне формування програм діяльності та вибір постачальників і споживачів виробленої продукції, встановлення цін відповідно до законодавства; вільне наймання працівників; залучення і використання матеріально-технічних, фінансових, трудових, природних та інших видів ресурсів, використання яких не заборонене або не обмежене законодавством; вільне розпорядження прибутком, що залишається після внесення платежів, установлених законодавством; самостійне здійснення підприємцем-юридичною особою зовнішньоекономічної діяльності, використання будь-яким підприємцем належної йому частини валютної виручки на свій розсуд. Досвід розвинених країн переконливо доводить, що сьогодні підприємництво є найпрогресивнішою системою ведення господарства незалежно від соціально-економічного устрою суспільства. Розглянемо функції підприємництва в соціально орієнтованій ринковій економіці. По-перше, як найгнучкіша форма організації виробництва підприємництво оперативно реагує на потреби ринку, на найновіші досягнення науки і техніки, сприяє своєчасним структурним зрушенням в економіці. Наприклад, вважалося, що науково-технічні досягнення найповніше реалізуються у великих фірмах. Це в основному було характерним для першої половини ХХ ст. Сучасна практика передових країн переконливо доводить, що сам науково-технічний прогрес та ефективна реалізація його досягнень неможливі без широкої підприємницької діяльності, без використання найрізноманітніших форм організації виробництва. По-друге, підприємництво як ділова організаційно-господарська творчість, як уміння вести справу сприяє вільному розвитку працівників, вихованню у них чесності, порядності, сумлінності, впровадженню демократичних засад суспільного і економічного життя, самоуправління тощо.

Підприємництво - це така форма господарювання, за якої кожний учасник суспільного виробництва реально відчуває себе господарем; причому поняття "господар" стосується не лише великого власника, а й дрібного (в тому числі селянина), керівника підприємства, кооператора, орендаря, кваліфікованого спеціаліста, робітника, що є співвласником підприємства, коли воно належить трудовому колективу, власне, кожній діловій людині. По-третє, широкий розвиток підприємництва застерігає від виявів суб'єктивізму і волонтаризму, найповніше відповідає вимогам природно-історичного процесу суспільного розвитку. Він зумовлений рівнем продуктивних сил і відповідним характером відносин власності. Це виявляється, зокрема, в неоднаковому рівні усупільнення виробництва в різних галузях, що неминуче передбачає наявність різних форм власності та необхідність різноманітних методів підприємницької діяльності.

Отже, розвиток підприємництва збагачує економічну діяльність суспільства,

урізноманітнює її форми, підвищує економічну і соціальну ефективність суспільного виробництва. Командно-адміністративна система управління в Україні ставила непереборні перепони для підприємництва. Для відповіді на запитання, чому ця система стояла на шляху розвитку істинної діловитості, відродження як почуття, так і прав господаря, розглянемо найхарактерніші особливості адміністративно-командної економічної системи, які зумовлюють блокування підприємництва. В умовах командної економіки держава монополізувала фактично всю господарську діяльність. Заходи щодо централізації господарських рішень обґрунтовувались орієнтацією на будівництво нового суспільства, у якому державна власність вважалася найбільш зрілою формою, та логікою розвитку великого машинного виробництва. У певних межах останнє об'єктивно потребує посилення одержавлення, регламентації господарського життя, що тією чи іншою мірою і виявилось фактично в усіх нині індустріальних розвинених країнах: аж до "неоконсервативної хвилі" на межі 70-80-х років вони йшли таким шляхом, державна централізація не досягала гігантських, абсурдних розмірів і тривала недовго.

4. Проблеми та перспективи ринкової трансформації економіки України

За останні роки понад 80 країн світу здійснили фундаментальні реформи з метою створення ринкової системи. Усі вони визнали основоположний факт економічного життя: для досягнення процвітання та підвищення життєвого рівня неможливо обминути створення ринкової системи, тісно взаємопов'язаної з усією світовою економікою.

Відомо, що всі країни, що йдуть ринковим шляхом розвитку мають різні ринкові моделі. Скажімо є американська, канадська, німецька, японська та інші моделі. На які з них може орієнтуватися Україна?

Спочатку слід відзначити, що існуючі системи і спрямованість їх розвитку залежить від географічного положення; наявності природних ресурсів; історичних умов розвитку; традицій населення і його звичаїв; рівня розвитку продуктивних сил; соціальної спрямованості суспільства.

В усіх країнах є свої підходи, відмінні особливості ринкових відносин господарювання. Разом з тим у всіх розвинутих ринкових моделях є спільні риси, до яких відносяться:

- * наявність різноманітних форм власності;
- * перевага вільних цін на товари і послуги;
- * розвинута система вільної конкуренції;
- * певна система державного регулювання економіки.

Україна не повинна нікого копіювати, повторювати, а має будувати таку модель ринкової економіки, яка найбільше відповідає особливостям нашого розвитку, структурі економіки, географічному положенню. Враховуючи те, що Україна має могутній індустріальний і науково-технічний потенціал, підготовлені кадри нам недоцільно обирати модель ринкової економіки, в якій переважає дрібна приватна власність і економіка регулюється виключно ринковими законами. Цей шлях був би не прогресом, а регресом.

Таким чином, Україні важливо обрати правильний шлях переходу до ринку. Найпоширенішими з них є: еволюційний, прискорений (або "шокової терапії"), жорсткого регулювання.

Модель еволюційного переходу до ринку ґрунтується на поетапному і поступовому впровадженню ринкових відносин. Вона відзначається значною тривалістю (10-15 років) і поступовістю змін.

Модель "шокової терапії" передбачає одночасне і швидке введення усіх атрибутів ринку, стрімкий перехід від неринкових до ринкових відносин.

Модель жорсткого регулювання переходу до ринку ґрунтується на державному регулюванні цін, на найважливіші товари і доходи населення.

Вводити ринкову економіку в Україні слід прискорено, але без "шоку". Таким є поелементний, еволюційно-радикальний шлях. Він поєднує перший і третій варіант, тобто поступовість, поетапність і державне регулювання цін на найважливіші товари, з одного боку, і прибутків - з іншого. Одним стрибком нам не вдасться скочити в ринок, тому що в країні, по

суті, немає розвиненої інфраструктури, без якої не може існувати сучасний ринок.

Перехід до ринкової економіки потребує також докорінних організаційних перетворень, проведення цілеспрямованих реформ, зміни психологічного мислення. В організаційному плані перехід до ринкової економіки може бути поділений на три основні стадії:

- **підготовча** - демократизація економіки;
- **реформаторська** - оздоровлення, стабілізація економіки;
- **творча** - організація навчальної діяльності ринку.

Демократизація економіки включає: ліквідацію структур апарату примусового господарювання в економічній сфері; демонополізацію товарного і грошового обігу; декретування права власності; створення необхідних умов для конкуренції; кадрове забезпечення реформи.

Реформування економіки передбачає: створення надійного механізму управління грошово-кредитною системою; організаційно-господарське реформування економіки; створення ефективного механізму економічного стимулювання та регулювання підприємницької діяльності.

Творчий процес - організація навчальної діяльності ринку - об'єднує: відновлення функцій грошей; створення бюджетно-податкового механізму; свободу вибору форм власності; створення ринкової системи з усіма її елементами.

У межах основних стадій та їх напрямів розробляються загальна і конкретні цільові програми. Наприклад, програма економічної реформи і політики України включає такі розділи: фінансова політика, грошово-кредитна політика, лібералізація цін, зовнішньоекономічна політика, програма приватизації, інвестиційна політика, конверсія та структурна перебудова економіки та ін.

Тема 13. Підприємство (фірма) в перехідній економіці.

План

- 1. Сутність підприємництва**
- 2. Підприємство як первинна ланка ринкового виробництва. Види підприємств**
- 3. Фонди підприємства та їх кругообіг**
- 4. Витрати виробництва та їх види**
- 5. Доходи та прибуток підприємства**

1. Сутність підприємництва

Невід'ємним елементом ринкового господарювання, однією з найактивніших форм економічної діяльності є підприємництво, або особливий тип господарювання.

Підприємництво - ініціативна, новаторська діяльність господарюючого суб'єкта, спрямована на пошук і знаходження найбільш оптимальних економічних рішень з метою одержання максимальної вигоди. Підприємництво передбачає конкретну діяльність підприємця і часто ототожнюється з поняттям "власник".

Теорія підприємництва зародилась ще у XVIII столітті. Першим термін "підприємець" запровадив англійський економіст Р.Кантильон. Він розглядав підприємництво особливим видом новаторської діяльності, пов'язаної із ризиком. Підприємця характеризував як людину, що бере на себе ризик, пов'язаний із організацією нового виробництва, впровадження у нього нової ідеї, із витратами, котрі можуть себе не окупити.

Адам Сміт характеризував підприємця як власника, який йде на економічний ризик заради реалізації певної комерційної ідеї і одержання прибутку. Він сам планує, організовує виробництво і розпоряджається його результатами.

Наступний крок у аналізі підприємницької діяльності здійснив видатний французький економіст Ж.Б.Сей. Він розглядав підприємництво як раціональну і водночас творчу діяльність щодо комбінування факторів виробництва.

Вагомий внесок у теорію підприємництва зробив економіст австрійської школи XX ст. Йозеф Шумпетер. Він найбільш влучно сформулював найхарактерніші риси підприємця,

перелічивши його головні функції: виготовлення нового блага або нової якості певного блага; освоєння нового ринку збуту; отримання нового джерела сировини або напівфабрикатів і запровадження нового методу виробництва; проведення відповідної реорганізації. Для того, щоб здійснювати постійний пошук нових способів комбінації ресурсів, слід, на думку Шумпетера, мати відповідні якості: волю і здібності; виділити визначальні моменти діяльності, бачити їх у реальному світлі; бути спроможним "плисти проти течії", долаючи опір соціальних сил; здійснювати вплив на інших результатами успіху, духовною свободою, витратами сил і енергії [38: 169-170].

Наукова економічна література розглядає підприємництво з різних сторін: як економічну категорію, як метод господарювання, як тип економічного мислення.

Як економічна категорія підприємництво виражає відносини між його суб'єктами з приводу виробництва, розподілу і привласнення благ та послуг.

Суть підприємництва як **методу господарювання** розкривають його основні функції: ресурсна, організаційна та творча.

Ресурсна функція підприємництва передбачає, що воно націлене на найбільш ефективне використання матеріальних, трудових, фінансових та інформаційних ресурсів з урахуванням досягнень науки, техніки, управління і організації виробництва

Організаційна функція зводиться до діяльності по організації виробництва, збуту, маркетингу, менеджменту і реклами.

Творча функція полягає у сприянні генеруванню та реалізації нових ідей, здійсненню техніко-економічних, наукових розробок, проектів, що пов'язані з господарським ризиком.

Для підприємництва як методу господарювання характерні такі основні ознаки: самостійність і незалежність господарюючих суб'єктів, господарський ризик; економічна відповідальність.

Підприємництво як особливий тип економічного мислення характеризується оригінальними поглядами і підходами до прийняття рішень, які реалізуються у практичній діяльності. Центральну роль тут відіграє особа підприємця. Підприємництво розглядається не як рід занять, а як особливість розуму і людської натури.

Таким чином, **підприємець** - суб'єкт, що поєднує у собі новаторські, комерційні та організаторські здібності для пошуку і розвитку нових видів, методів виробництва, нових благ та їхніх нових якостей, нових сфер застосування капіталу. А звідси і підприємництво - це тип господарської поведінки підприємців з організації, розробки, виробництва і реалізації благ з метою отримання прибутку і соціального ефекту.

Сутність підприємництва зосереджується у вияві ініціативної, новаторської, самостійної діяльності. А мета зводиться, з одного боку, до отримання прибутку або особистого доходу, в результаті не якихось кон'юнктурних справ, а передбачення точного розрахунку, а з іншого - до найбільш ефективного використання факторів, прагнення реалізувати творчі потенції людини.

Різноманітність форм підприємницької діяльності

Підприємництво передбачає функціонування різних форм господарювання. Класифікуючи підприємства з точки зору форм власності, слід мати на увазі, що в Україні виділяють державне, колективне, приватне і змішане підприємництво, а в країнах з ринковою економікою виділяють приватний і державний сектор. Сучасна економічна теорія визнає три основні організаційно-правові форми підприємницької діяльності:

- одноосібне володіння;
- партнерство (товариство);
- корпорація (акціонерне товариство).

Одноосібне володіння - це таке підприємство, власником якого є одна особа чи сім'я, що самостійно веде справу у своїх інтересах, одержує весь дохід і повністю несе ризик від бізнесу. Власник має матеріальні ресурси та обладнання, необхідні для виробничої діяльності, або купує їх, а також особисто контролює діяльність підприємства.

Згідно із законодавством, до підприємств з одноосібним володінням в Україні належить індивідуальне підприємство, сімейне підприємство, приватне підприємство з правом наймання робочої сили.

Як одна з найпростіших форм підприємницької діяльності, одноосібне володіння має певні переваги: власник має повну самостійність, значну свободу і оперативність дій, існує досить сильний безпосередній стимул до ефективного виробництва.

Однак цій організаційній формі притаманні значні недоліки: труднощі із залученням великих капіталів (комерційні банки не дуже охоче надають великі кредити), необмежена відповідальність за борги, невизначеність строків діяльності, недоліки спеціалізованого менеджменту (на власника лягає багато обов'язків, функцій з організації виробництва, опанувати якими одній людині не так легко).

Значно краще йдуть справи на підприємствах, що засновані на партнерстві.

Партнерство - це підприємство, організація або установа, створені на засадах угоди двох чи більше окремих осіб (у тому числі юридичних) шляхом об'єднання їхнього майна та підприємницької діяльності. Об'єднуючи свої фінансові ресурси і вміння вести справу, партнери таким чином розподіляють ризик, а також прибутки і збитки.

За ступенем участі засновників у діяльності підприємства розрізняють товариства з обмеженою відповідальністю, з додатковою відповідальністю, повні та командитні. Вид товариства впливає на роль партнерів у функціонуванні підприємства.

Товариством з обмеженою відповідальністю визнається товариство, учасники якого несуть відповідальність за свою господарську діяльність у межах їх внесків (у вигляді майна, грошей, продуктів інтелектуальної власності та ін.).

Товариство з додатковою відповідальністю - це підприємство, партнери якого відповідають за його зобов'язаннями перед кредиторами своїми внесками до статутного фонду, а при недостатності цих сум - додатково належним їм майном у однаковому для всіх учасників кратному розмірі. Граничний розмір відповідальності партнерів зазначається в статутних документах.

Повним визнається товариство, всі учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

Командитне товариство - це підприємство, що поряд з одним або більшістю учасників, які несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном, включає також одного або більше учасників, відповідальність яких обмежується вкладом у майні товариства. Якщо в командитному товаристві беруть участь два або більше партнерів з повною відповідальністю, вони несуть солідарну відповідальність по боргах товариства.

На підприємствах, що ґрунтуються на партнерстві, виявляється **ряд переваг**: завдяки спеціалізації в управлінні досягається більш висока ефективність виробництва, об'єднуються значні ресурси, що зменшує загрозу банкрутства і створює певну довіру банків. **Недоліки** цих форм господарювання полягають у тому, що при наявності партнерів можливі розходження в поглядах, інтересах, що іноді затримує прийняття відповідних рішень; необмежена відповідальність призводить до того, що доводиться нести збитки за помилки своїх партнерів.

В Україні до форми партнерства відносять також кооперативи, колективні та орендні підприємства.

Право колективної власності виникає на основі добровільного об'єднання майна громадян і юридичних осіб для створення кооперативів, акціонерних товариств, інших господарських об'єднань; передачі державних підприємств в оренду, викупу колективами державного майна; перетворення державних підприємств на акціонерні та інші товариства.

Кооператив (від лат. "cooperatio" - співробітництво) - це добровільне об'єднання громадян для спільного ведення господарської або іншої діяльності, засноване на особистій участі і використанні власного або орендованого майна.

В економіці України існують два основних типи кооперативів: виробничі і споживчі.

Підприємницьку діяльність здійснюють виробничі кооперативи. Вони займаються виробництвом товарів і продукції, виконанням робіт і наданням платних послуг підприємствам, організаціям і окремим громадянам. Членом кооперативу може бути кожен громадянин, який досяг 16 років.

Взаємовідносини між кооперативом і його членами регулюються договором. Майно

кооперативів формується за рахунок грошових і матеріальних внесків (паїв) його членів, виробленої продукції та доходів від реалізації продукції та ін. Одержаний дохід розподіляється між членами кооперативу за трудовим вкладом кожного, частина його може розподілятися залежно від величини внеску (паю).

Розвитку підприємництва сприяють орендні відносини, які регулюються Законом "Про оренду майна державних підприємств і організацій".

Оренда (від лат. "*arrendare*" - віддавати в найм) - це засноване на договорі тимчасове платне володіння і користування майном для здійснення підприємницької діяльності. Об'єктами оренди можуть бути цілі майнові комплекси державних підприємств або її структурних підрозділів. Перелік об'єктів регулюється законом України "Про підприємництво".

Суб'єктами орендних відносин виступають орендодавець і орендар. Орендодавцями є органи, уповноважені управляти відповідним майном. Орендарями можуть стати трудові колективи, громадяни, юридичні особи, іноземні держави і особи без громадянства.

Орендар самостійно вибирає, що йому виробляти і реєструє нове підприємство у встановленому законом порядку. Найперспективнішою формою оренди, яка широко застосовується в західних країнах, є лізинг.

Лізинг - це довгострокова оренда машин, устаткування тощо. Вона являє собою, по суті, новий спосіб фінансування й активізації збуту, що ґрунтується на збереженні права власності на товар за орендодавцем.

Третім типом організації підприємництва, що за обсягом продажу товарів, надання послуг домінує у діловому світі, є **корпорація або акціонерне товариство**.

У Законі України "Про господарські товариства" зазначається, що **акціонерним товариством називається організація**, яка має статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій номінальної вартості, несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства.

Акція (від лат. "*action*" - цінний папір) - це вид цінного паперу без встановленого терміну обігу, який свідчить про пайову участь у статутному фонді акціонерного товариства і дає право на участь в управлінні підприємством, на отримання прибутку у формі дивіденду і розподілу майна у разі ліквідації акціонерного товариства. Частина доходу, виплачувана власникові акцій, називається **дивідендом** (від лат. "*dividendus*" - той, що підлягає поділу).

Перевагами акціонерних товариств є можливість значного розширення фінансування, демократизація управління підприємством, покращення господарських зв'язків між підприємствами, можливість швидкого будівництва на акумульовані кошти нових підприємств і послаблення диспропорцій в економіці внаслідок швидкого випуску дефіцитних товарів, прискорення процесу міжгалузевого переливання капіталу і впровадження досягнень науково-технічного прогресу у цих галузях, посилення заінтересованості працівників у результатах їхньої праці тощо.

Незважаючи на явні переваги акціонерної форми організації підприємницької діяльності, доцільно згадати і про її недоліки. Це можлива втрата акцій дрібними акціонерами під час економічної кризи, посилення системи залежності й контролю менших акціонерних товариств могутнішими, зростання маси фіктивного капіталу і можливість фінансових махінацій, використання акціонерної форми як засобу примусового випуску нерентабельних філіалів, цехів тощо.

Відповідно до Закону України "Про господарські товариства" акціонерні товариства поділяються на два види:

- **відкрите акціонерне товариство**, акції якого можуть розповсюджуватися шляхом відкритої підписки та купівлі-продажу на біржах;
- **закрите акціонерне товариство**, акції якого розподіляються між засновниками і не можуть розповсюджуватися шляхом підписки чи купуватися та продаватися на біржі.

Закрите акціонерне товариство може бути реорганізоване у відкрите шляхом реєстрації його акцій у порядку, передбаченому законодавством про цінні папери і фондову біржу, та внесення відповідних змін до статуту.

Поряд із приватним сектором, до якого входять індивідуальні і колективні підприємства, в

ринковій економіці існує і державне підприємство.

Державне підприємство - це діяльність державних підприємств, що випускають товари і послуги, які необхідні для розвитку національної економіки. Такі підприємства функціонують на поєднанні комерційних і некомерційних начал.

Таким чином, сучасне ринкове господарство демонструє різнобарв'я видів і організаційних форм підприємництва. Кожна з форм організації підприємницької діяльності має не тільки відповідні фінансові переваги і соціальну привабливість, а й недоліки. Вибір конкретної форми, виду господарської діяльності, її масштабів залежить від конкретних підприємців, які є ключовими фігурами ринкової економіки.

2. Підприємство як первинна ланка ринкового виробництва. Види підприємств

Суспільне виробництво - складна інтегрована система, яка включає різні організаційно-правові структурні ланки. Основною одиницею підприємницької діяльності в межах суспільного виробництва виступає підприємство. Кожна галузь народного господарства складається із сукупності окремих підприємств, які виробляють одну або споріднені види продукції, що необхідні для задоволення певних потреб населення та суспільства.

Традиційно під підприємством розуміють завод, фабрику та подібні об'єкти з відповідною системою виробничих відносин.

В умовах ринкової економіки підприємство - це товаровиробник, основна виробнича ланка економіки. Слід звернути увагу на те, що саме на підприємстві відбувається поєднання робочої сили із засобами виробництва. Від рівня діяльності підприємства залежить процес виробництва матеріальних благ, задоволення потреб населення, життєвий рівень, результати використання виробничих фондів, впровадження досягнень науково-технічного прогресу, тобто ефективність господарювання.

Згідно з діючим в Українській державі законодавством, **підприємство** - це самостійний господарський суб'єкт, що має право юридичної особи і здійснює виробничу, науково-дослідну та комерційну діяльність з метою одержання прибутку.

Сутність підприємства найповніше виявляється в принципах його діяльності. Як самостійна одиниця, підприємство користується правами юридичної особи, тобто має право розпоряджатися майном, одержувати кредит, укладати господарські договори з іншими підприємствами. У філії банку підприємство має розрахунковий рахунок, на який надходять кошти за реалізовану продукцію та із якого оплачуються рахунки інших підприємств за постачання сировини, напівфабрикатів, виплачується заробітна плата працівникам підприємства, здійснюються інші платежі.

Принцип самоокупності затрат вимагає точного обліку й зіставлення витрат і результатів, повного відшкодування собівартості продукції. Самоокупність властива тільки рентабельним підприємствам.

Суть принципу самофінансування не тільки у самоокупності витрат, а й у закріпленні частини одержаного прибутку за підприємством у його повне розпорядження. Тобто розвиток підприємства повністю забезпечується за рахунок власних коштів, кредитів банку на комерційній договірній основі і за рахунок валютної виручки.

Принцип матеріальної заінтересованості у кінцевих результатах праці передбачає подолання все ще існуючої зрівнялівки в оплаті праці, створення умов для заохочення ініціативи, підприємливості, досягнення найкращих результатів.

Підприємство несе повну економічну, майнову відповідальність за результати своєї діяльності. Кожне підприємство для розв'язання завдань, пов'язаних з виробництвом і реалізацією товарів та наданням послуг, має бути укомплектоване певною кількістю людей, здатних виконувати ці роботи.

Зайняті суспільною працею на підприємстві робітники, інженери та службовці утворюють трудові колективи цих підприємств. В економічному розумінні трудовий колектив - це сукупний працівник підприємства і водночас суб'єкт економічних відносин, який здійснює спільну діяльність у державних, колективних, кооперативних, приватних підприємствах, установах і організаціях, спрямовану на задоволення суспільних потреб.

Усі ці принципи безпосередньо мають забезпечити організаційну основу інтенсивного характеру індивідуального відтворення на підприємстві.

Підприємства виконують ряд функцій. Основні з них такі:

➤ **економічна:** задоволення потреб споживача в продукції (роботах, послугах); впровадження досягнень науково-технічного прогресу; забезпечення конкурентоспроможності підприємства; ріст продуктивності праці; розвиток виробничої інфраструктури; самофінансування; отримання прибутку;

➤ **соціальна:** формування трудового колективу; вдосконалення кваліфікаційного складу працівників; покращення житлово-побутових умов працівників; розвиток соціальної інфраструктури;

➤ **екологічна:** вдосконалення технологічних процесів; створення і розвиток екологічної інфраструктури; наукові і технічні вирішення проблем навколишнього середовища і раціонального природокористування.

Крім того, що підприємство функціонує в системі національної економіки, воно може вступати у відносини з іншими партнерами в системі світового господарства, що й зумовлює здійснення ним зовнішньо-економічної функції. Вона визначається місцем і роллю даного підприємства в міжнародному поділі праці. Зовнішньоекономічна функція реалізується розвитком міжнародної спеціалізації і кооперації виробництва. Найбільш відомими формами такої спеціалізації і кооперації є міжнародна торгівля, організація спільних підприємств, участь у спільних міжнародних проектах, науково-дослідне співробітництво.

Зазначені функції реалізуються у взаємозв'язку. Недооцінка будь-яких з них може негативно вплинути на загальний стан підприємницької діяльності, її кінцеві результати.

В умовах ринкової економіки, як уже зазначалось, виникає безліч різних підприємств. В Україні нині налічується близько 10 тис. підприємств (без малих). Вони діють у різних галузях і різняться за багатьма ознаками, зокрема за формами власності, характером економічної діяльності, сферою діяльності і т.д.

Найбільший вплив на особливості функціонування підприємств справляє форма власності, оскільки від неї залежать особливості господарювання, система управління, принципи розподілу прибутку, соціальний захист працівників тощо. За формами власності можна виділити такі види підприємств: державні, колективні, приватні, спільні.

За характером економічної діяльності підприємства поділяються на виробничі, торговельні, фінансово-кредитні, посередницькі, науково-дослідні тощо.

Залежно від сфер діяльності між підприємствами є відмінності, що дають підстави говорити про існування їх форм за такими критеріями. Наприклад, вугільні, нафтодобувні, залізорудні та інші гірничодобувні підприємства можуть створюватись лише в місцях покладів корисних копалин, наявності ресурсів. Отже, такі підприємства мають певну географічну обмеженість створення. Частина підприємств утворюються ближче до споживачів: хлібозаводи, кондитерські фабрики, побутові підприємства тощо.

Підприємства різних сфер господарювання відрізняються і своєю продукцією. Промислові, сільськогосподарські, будівельні підприємства виробляють, як правило, матеріальну продукцію. Але є підприємства, які надають послуги (наприклад, підприємства зв'язку, побуту).

Відповідно до господарського обсягу і кількості його працівників - незалежно від форм власності - підприємства можуть поділятися на: великі, середні та малі.

В ефективно діючій економіці завжди органічно поєднано в оптимальній кількості малі, середні та великі підприємства. У сукупності вони краще задовольняють різнобічні потреби суспільства, оперативніше реагують на вимоги ринку та на досягнення науково-технічного прогресу.

Також можна класифікувати підприємства за масштабами: масового, серійного та індивідуального виробництва.

З точки зору доходності (прибутковості) виділяються: прибуткові (високорентабельні), малоприбуткові (малорентабельні) та збиткові (нерентабельні) підприємства.

Будь-яке підприємство як організаційно-правову форму підприємництва можна

розглядати і як виробничо-технічну діяльність, спрямовану на випуск конкретного товару або послуг, і як колектив людей зі своїми економічними інтересами в отриманні прибутку і особистого доходу.

3. Фонди підприємства та їх кругообіг

У процесі виробництва продукту підприємство використовує свої фонди.

Фонди підприємства - це сукупність матеріальних і грошових ресурсів, цінних паперів, які створюються і використовуються у процесі його розширеного відтворення для забезпечення його життєдіяльності. Вони можуть мати як виробниче, так і невиробниче призначення.

Виробничі фонди втілені у будинках і спорудах виробничого призначення, транспорті, машинах, механізмах, обладнанні, інструментах, сировині, матеріалах, паливі, енергії, виробничих запасах, готовій продукції, грошових засобах фірми. Вони належать підприємству або закупаються ним для здійснення виробництва продукту.

Невиробничі фонди підприємства знаходяться у його невиробничій інфраструктурі - це житло, що належить фірмі, а також об'єкти соціально-культурного призначення (лікувальні і оздоровчі заклади, спортивні споруди, кінотеатри, радіо- і телецентри тощо). Від складу та ефективності використання фондів підприємства залежать результати його діяльності, розмір прибутку.

Виробничі фонди підприємства здійснюють у процесі виробництва свій кругообіг. При цьому вони приймають форму грошових, виробничих і товарних фондів. Будь-які фонди, що вкладаються у виробництво, розпочинають свій рух з грошової форми.

Підприємство, насамперед, повинно авансувати кошти для придбання необхідних факторів виробництва (засобів виробництва і робочої сили). Тобто для нового підприємства фонди починають свій рух у сфері обігу з грошової форми, функцією яких є придбання елементів виробничих фондів.

За наявності засобів виробництва та робочої сили можна починати виробничий процес, який полягає у споживанні факторів виробництва і створенні нового продукту, його споживної вартості і вартості. Функцією виробничих фондів є виробництво товару, його вартості і додаткової вартості.

Для одержання вартості і додаткової вартості потрібно продати продукт. При цьому фонди набувають товарної форми, головною функцією яких є реалізація товару і одержання додаткової вартості у грошовій формі. Після реалізації товарних фондів підприємство одержує грошові фонди і кругообіг фондів починає здійснювати свій наступний цикл.

Таким чином, фонди проходять три стадії і набувають відповідно трьох форм - грошової, виробничої і товарної. Такий послідовний рух називається кругообігом фондів.

Для забезпечення безперервності виробництва фонди підприємства повинні одночасно перебувати в усіх трьох формах: у кожний даний момент частина фондів повинна бути в грошовій формі, інша частина - у виробничій, ще одна частина - у формі готового продукту (товару).

У процесі відтворення фондів їх кругообіг постійно повторюється. Кругообіг фондів як періодично повторювальний процес, а не як окремий акт, у якому авансована вартість повертається до своєї висхідної форми, називається **оборот фондів**.

Оборот фондів не співпадає з кругообігом. У результаті кожного кругообороту підприємству повертається в грошовій формі лише частини авансованих коштів; повний оборот фонди здійснюють тільки тоді, коли вся капітальна вартість повертається до власника у своїй початковій, тобто грошовій формі.

Оборот фондів характеризується часом і швидкістю.

Час обороту - це період, протягом якого фонди, здійснивши кілька кругооборотів, повертаються до свого власника у грошовій формі у повному обсязі і бажано з прибутком.

Швидкість обороту фондів вимірюється кількістю їх оборотів за рік.

У процесі обороту фондів підприємства виробничі фонди (і лише вони) розпадаються на основні і оборотні. Поділ на основні і оборотні фонди здійснюється залежно від швидкості перенесення засобами та предметами праці своєї вартості на створений продукт.

Основні виробничі фонди - це ті елементи виробничих фондів, котрі повністю беруть участь у виробництві, але довго зберігають свою фізичну форму, переносячи свою вартість на продукт частинами (порціями). Вартість основних фондів поступає у виробництво після кожного виробничого циклу (одного кругообороту) не повністю, а частково, і, відповідно, повертається після реалізації продукту частинами. Уся вартість цієї частини виробничих фондів може повернутись після цілого ряду актів виробництва і обігу. До основних фондів підприємства відносять:

- * виробничі будинки і споруди, комунікації, що належать підприємству;
- * машини, механізми, інші активні засоби праці;
- * інструменти, засоби контролю і охорони тощо.

Розрізняють: активну частину основних фондів - це фонди, що беруть безпосередню участь у виробничому процесі, тобто у виготовленні продукту (машини, устаткування) та пасивну - це основні фонди, які не беруть безпосередньої участі у переробці сировини, напівфабрикатів, а лише створюють умови для нормального ходу виробничого процесу (будівлі, виробничий та господарський інвентар).

Оборотні виробничі фонди - це ті елементи виробничих фондів, які повністю беруть участь у виробництві та їх вартість повністю переноситься на готову продукцію і повністю повертається після кожного виробничого циклу. При цьому оборотні фонди змінюють свою форму, складаючи матеріальну основу майбутнього продукту. До оборотних фондів підприємства належать:

- * сировина, матеріали та інші предмети праці;
- * паливо і електроенергія;
- * вартість робочої сили (праці).

На основні і оборотні фонди, як вже відзначалось, поділяється лише продуктивна частина виробничих фондів. Та частина фондів, яка перебуває у грошовій і товарній формі, є фондами обігу.

Фонди обігу - це сукупність усіх засобів, які обслуговують сферу обігу. Вони включають готову продукцію на складах підприємства, товари відвантажені, грошові кошти у касі, банку, а також ресурси, які необхідні для реалізації готової продукції, її зберігання, інші ресурси, які використовуються для обслуговування постачання і продажу готової продукції.

Оборотні фонди і фонди обігу, виражені в грошах - це оборотні засоби підприємства.

У процесі виробництва і перенесення своєї вартості на готовий продукт, основні виробничі фонди зазнають зношування. Розрізняють фізичне та моральне зношування основних фондів.

Фізичне зношування - це матеріальне зношування машин, обладнання, комп'ютерів, інструментів, споруд, інших засобів праці в результаті поступової втрати окремими елементами своїх техніко-виробничих властивостей, своєї споживної вартості. Фізичне зношування настає під впливом навколишнього середовища, експлуатаційних навантажень, завдяки чому деформуються деталі, піддається корозії метал, зношуються тертьові поверхні. Фізичне зношування поступово зменшує вартість основних фондів і робить їх непридатними до експлуатації. Основні виробничі фонди в Україні фізично зношені в середньому на 60%.

Моральне зношування - це техніко-економічне старіння його елементів, що виявляється у втраті доцільності їхньої подальшої експлуатації через появу дешевших або досконаліших засобів праці. Розрізняють моральне зношування першого та другого видів. **Моральне зношування першого виду** зумовлене появою дешевшого та досконалішого устаткування внаслідок підвищення продуктивності праці. **Моральне зношування другого виду** зумовлене винайденням нових якісних засобів праці, що призводить до старіння застосовуваних елементів основного капіталу. Основні виробничі фонди морально зношені в Україні на 95%. Через це наша держава має приблизно 0,5% конкурентоздатної продукції на світових ринках.

Процес поступового перенесення вартості засобами праці, в міру фізичного зношування їх на вироблений продукт і використання цієї вартості для наступного відтворення (заміщення, відновлення) засобів праці називається **амортизацією**. Щоб своєчасно замінити зношені основні виробничі фонди, на підприємствах утворюється амортизаційний фонд, до якого

перераховуються відповідні кошти.

4. Витрати виробництва та їх види

Кожного виробника цікавить питання, скільки товару виробляти і скільки продавати залежно від ціни і витрат на його виробництво. Для виробництва продукції підприємець повинен зробити певні витрати. До таких витрат належать елементи факторів виробництва, які використовуються у виробництві. Це витрати на оплату живої праці (заробітну плату); на будівлі та обладнання (інвестиції); оплату природних ресурсів (води, корисних копалин, що використовуються як сировина та матеріали) та палива; оплату інших енергоносіїв.

Виробничі витрати - це фактичні витрати виробника (фірми) на придбання й використання всіх необхідних умов виробництва, які забезпечують досягнення кінцевого результату господарської діяльності.

Відсоткове співвідношення елементів витрат характеризує їх структуру. Так, наприклад, матеріаломісткими вважають галузі, у структурі витрат яких велика питома вага матеріальних витрат (харчова, легка промисловість), трудомісткими - галузі добувної промисловості, де витрати на зарплату становлять 50%. Фондомісткими вважають галузі, в структурі яких велику питому вагу мають амортизаційні відрахування (електроенергетика). Витрати виробництва поділяються на зовнішні та внутрішні.

Зовнішні витрати (їх ще називають явні, прямі, грошові) - це витрати підприємця на придбання ресурсів, які не належать даній фірмі. Наприклад, заробітна плата найманих працівників, витрати на придбання сировини, устаткування, сплата податків тощо.

Внутрішні витрати (або неявні, непрямі, неоплачувані) пов'язані з використанням факторів виробника, які перебувають у власності самої фірми (грошовий капітал, обладнання). Для розрахунку внутрішніх витрат підраховують ту вигоду, яку підприємство могло б мати, передавши власні ресурси на сторону.

Сучасна економічна наука відносить до внутрішніх витрат нормальний прибуток - мінімальну плату, необхідну для утримання підприємця в певній сфері бізнесу. Вирізнення зовнішніх і внутрішніх витрат необхідно для правильного визначення розміру прибутку, одержуваного підприємцем, отже, для оцінки реального стану справ у фірми.

Із виділенням зовнішніх та внутрішніх витрат розглядають два підходи до розуміння природи затрат фірми: бухгалтерський і економічний.

Бухгалтерський підхід передбачає врахування зовнішніх (явних) витрат, які оплачуються безпосередньо після отримання рахунка чи накладної. Ці витрати відображаються у бухгалтерському балансі фірми і є бухгалтерськими витратами. Економічний підхід до витрат виробництва передбачає врахування не тільки зовнішніх, а й внутрішніх витрат, пов'язаних з можливістю альтернативного використання ресурсів. Економічні витрати відрізняються від бухгалтерських на величину альтернативної вартості власних ресурсів.

Таким чином, **економічні (вмінні) витрати** - справжні витрати виробництва на даний товар, що визначаються як найвища корисність тих благ, які суспільство може отримати за оптимального використання ресурсів.

Для фірми (виробника) дуже важливо також аналізувати витрати виробництва з огляду на чинник часу. **Для фірми існують два періоди функціонування:**

➤ **Довгостроковий період функціонування фірми** - це інтервал часу, впродовж якого фірма має можливість змінити всі зайняті ресурси, зокрема й виробничі потужності.

➤ **Короткостроковий період** - це період часу, впродовж якого фірма не може змінити обсяг (кількість) принаймні одного з наявних у неї видів виробничих ресурсів, скажімо, капітального.

Таким чином, у короткостроковому періоді одна частина ресурсів є перемінною (природні й трудові ресурси), а друга частина - постійною. Тому короткостроковий період нерідко називають періодом фіксованих виробничих потужностей. Відповідно, одна частина витрат фірми становить постійні витрати, а друга - змінні.

Постійними витратами (FC) називають такі, величина яких не залежить від зміни обсягу виробництва. До постійних витрат належать витрати, на сплату оренди (якщо

орендуються приміщення, основні фонди тощо), витрати на рентні та страхові платежі, сплату відсотків за кредит та ін. Постійні витрати є обов'язковими і зберігаються навіть тоді, коли фірма нічого не виробляє, але мусить підтримувати готовність до виробництва.

Змінними витратами (VC) називають витрати, величина яких знаходиться в залежності від зміни обсягу виробництва. До змінних належать витрати на заробітну плату, сировину, матеріали, паливо, електроенергію. Сума постійних і змінних витрат при кожному даному обсязі виробництва утворює загальні (валові) витрати виробництва (ТС).

Суму постійних і змінних витрат виробництва називають **загальними витратами фірми (ТС)**. Тому формулою загальних витрат є:

$$TC=FC+VC$$

де FC - постійні витрати, VC - змінні витрати.

Велике значення в економічному аналізі роботи підприємств мають граничні витрати. **Граничні витрати (MC)** - це витрати, котрі додатково потрібні для виробництва кожної одиниці продукту понад визначений обсяг:

$$MC = \Delta TC : \Delta Q,$$

де ΔTC - зміна загальних витрат, ΔQ - зміна кількості продукції, що виробляється.

Зростання граничних витрат призводить до зменшення виробництва продукції, а отже - і до підвищення їх ціни.

Зміну витрат на створення додаткової одиниці продукції зумовлено дією закону спадної продуктивності факторів виробництва. Суть його полягає в тому, що коли один із факторів виробництва є змінним, а інші постійними, то, починаючи з певного моменту, гранична продуктивність кожної наступної одиниці змінного фактора зменшуватиметься.

Витрати виробництва у грошовій формі на одиницю продукції становлять собівартість продукції. Визначається вона, як сукупні витрати, поділені на кількість виробленої продукції, тобто як середні витрати:

$$AC = TC : Q,$$

де AC - середні витрати, TC - загальні витрати, Q - кількість виробленої продукції.

Собівартість продукції є мірилом витрат і доходів підприємства. Зменшення витрат на виробництво продукції збільшує доходи, і навпаки. Отже, собівартість відображає реальні витрати підприємства на виробництво продукції, дає можливість визначити ефективність його роботи.

Товаровиробники в умовах конкуренції повинні прагнути до скорочення витрат виробництва або собівартості продукції. Так, для зниження витрат, пов'язаних з використанням основних фондів, необхідно поліпшувати якість машин, устаткування, споруд, зменшувати частку пасивної частини основних фондів (кількість складських приміщень, інших споруд, тари тощо).

Слід особливу увагу звернути на зниження непродуктивних витрат - штрафів, відшкодування збитків тощо, пов'язаних із невиконанням підприємством своїх договірних зобов'язань. До таких витрат належать також прогули працівників на підприємстві. В Україні надзвичайно важливу роль у зниженні собівартості на підприємствах відіграє економія сировини, електроенергії, палива.

5. Доходи та прибуток підприємства

Дохід є спонукальним мотивом і джерелом діяльності підприємства. Підприємство приводить у рух усі виробничі фактори - капітал, працю, природні ресурси - для створення продукту, його наступної реалізації та утворення доходу.

Загальний дохід підприємства - це сума доходу, отриманого фірмою від продажу певної кількості продукції. (Кількість проданого товару залежить від попиту на нього). Таким чином, $TR = P \times Q$, де TR - загальний дохід підприємства або виручка підприємства, P - ціна, Q - кількість проданої продукції. Розрізняють такі види доходу: валовий і чистий.

Валовий дохід підприємства становить грошову виручку від реалізації продукту (виконання робіт чи послуг), інших матеріальних цінностей і майна підприємства (включаючи основні фонди) тощо, зменшену на суму постійних витрат підприємства. Якщо від валового

доходу підприємства відняти ще й змінні витрати, то одержують суму чистого доходу підприємства.

Чистий дохід підприємства - це прибуток підприємства.

Поняття "дохід" ширше поняття "прибуток". Прибуток підприємства є складовою частиною доходу підприємства. **Прибуток** - це частина виручки, що залишається після відшкодування всіх витрат на виробничу і комерційну діяльність підприємства.

Прибуток є основним фінансовим джерелом розвитку підприємства, науково-технічного вдосконалення його матеріальної бази і продукції всіх форм інвестування. Він є джерелом оплати податків і з урахуванням значення прибутку вся діяльність підприємства спрямована на його зростання. Суть прибутку як економічної категорії проявляється у його функціях. Прибуток виконує такі три функції:

- * оцінка підсумків діяльності підприємства;
- * розподіл чистого доходу в економіці;
- * економічне стимулювання підприємства.

Щоб очистити загальний прибуток підприємства, потрібно від загального доходу відняти загальні витрати підприємства, тобто: $TP = TR - TC$, де TP - загальний прибуток, TR - загальний дохід, TC - загальні витрати.

Такий прибуток називається балансовим. Із балансового прибутку сплачується податок на прибуток. Величина, що залишилась, називається **чистим прибутком**. Розглянемо фактори, які впливають на утворення, розподіл та використання прибутку. **До факторів, які діють на утворення прибутку, належать:**

- * виручка від реалізації товарів, робіт та послуг;
- * виручка від реалізації інших активів, враховуючи матеріальні запаси та нематеріальні активи;
- * виручка від основних засобів;
- * доходи від пайової участі в інших підприємствах;
- * доходи за акціями, облігаціями та іншими цінними паперами;
- * перевищення отриманих штрафів, пені над сплаченими.

Слід відзначити взаємозалежні фактори прибутку: швидкість обороту оборотних фондів; ціни, тарифи; відсоткові ставки за позики; податки та податкові ставки; собівартість; продуктивність праці; фондовіддача; фондоозброєність. **Розглядаючи розподіл прибутку, слід виділити такі основні напрямки:**

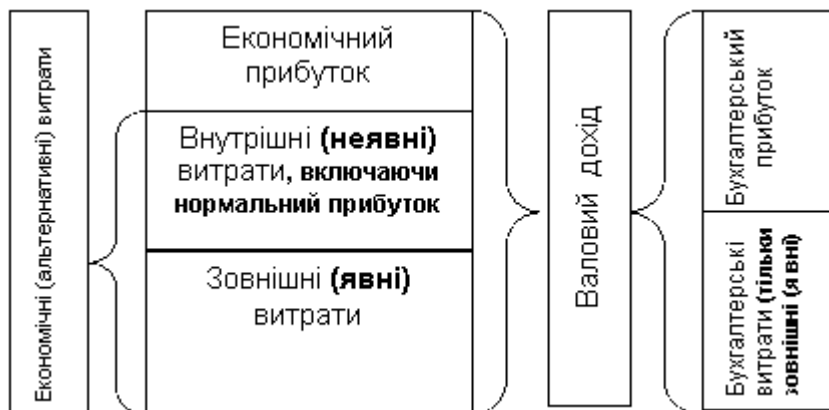
- * направляється в бюджет і позабюджетні фонди;
- * направляється в банк на погашення позик і сплату відсотків;
- * залишається на підприємстві;
- * інші фактори розподілу.

У кінцевому рахунку прибуток підприємства використовується на:

- * нагромадження (виробничий і науковий розвиток);
- * соціальні потреби;
- * покриття збитків та інших потреб;
- * капітальні фінансові вкладення;
- * споживання (виплата дивідендів, відсотків, матеріальна допомога і т.п.)

Бухгалтерський прибуток - це різниця між загальним доходом і бухгалтерськими (зовнішніми) витратами. У даному розрахунку ми оцінюємо лише поточні результати діяльності фірми. Але якщо необхідно проаналізувати стан фірми з огляду її перспективи, а, отже, найкращої з альтернатив використання її ресурсів, тоді слід обчислювати економічний прибуток підприємства.

Економічний прибуток (чистий прибуток) - це різниця між загальним доходом і економічними витратами, які містять бухгалтерські (зовнішні) та внутрішні витрати, зокрема, й нормальний прибуток. (Див. рис. 3). Наявність економічного прибутку є показником ступеня вигідності відлучення ресурсів від альтернативного використання їх в іншому виробництві.

Рис. Економічний і бухгалтерський прибуток

У процесі виробництва продукту підприємство використовує свої фонди. Вони можуть мати як виробниче, так і невиробниче призначення. Від складу та ефективності використання фондів підприємства залежать результати його діяльності, розмір прибутку.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому полягає сутність підприємництва?
2. Розкрийте основні функції підприємництва.
3. За якими принципами здійснюється підприємництво в Україні?
4. Які основні організаційно-правові форми підприємницької діяльності? В чому переваги і недоліки кожної з них?
5. Охарактеризуйте основні принципи економічної діяльності підприємств
6. Що таке фонди підприємств?
7. Дайте характеристику постійних і змінних витрат на виробництво.
8. Назвіть шляхи зниження собівартості.
9. Розкрийте суть та функції прибутку.

Тема 16. Держава та її економічні функції в ринковій економіці План

1. Економічні функції держави
2. Система національних рахунків та її показники
3. Форми і методи ДРЕ

Економічні функції держави

Протягом всієї історії людської цивілізації держава розглядалася як важлива складова економіки й один з основних економічних суб'єктів. Державні інститути споконвічно були покликані забезпечувати стабільність і ефективність господарських процесів. Але в різних економічних системах уявлення про ці категорії, а, отже, форми і методи взаємодії держави й економіки мали істотні відмінності.

Відповідно до найбільш розповсюдженої класифікації економічних систем, заснованої на пануванні тієї чи іншої форми власності і способу координації економічної діяльності, виділяють наступні моделі сучасних економічних систем: ринкова економіка, адміністративно-командна економіка (АКС), змішана економіка. Кожна з моделей має свій механізм регулювання економічних процесів. Так, регулятором ринкової економіки є **ринковий механізм**, що базується на принципах економічної свободи, вільної взаємодії попиту та пропозиції, ціноутворення, конкуренції. Регулятором АКС є жорстке централізоване державне керування всіма сторонами соціально-економічного розвитку країни на основі директивних планів. При тотальному всеосяжному державному регулюванні ефективність функціонування економіки в довгостроковому періоді невелика, тому що відсутність приватної ініціативи,

економічної свободи, конкуренції обумовлює диктат виробника і монополізм держави, знищує стимули до ефективної праці й інновацій.

При стихійному ринковому розвитку без державного втручання виникають так звані «провали» ринку, тобто ситуації, коли ринковий механізм не забезпечує оптимального розподілу ресурсів. «Провали» ринку обумовлені недосконалою конкуренцією, неможливістю виробляти суспільні товари в необхідній кількості, існуванням зовнішніх ефектів, неповнотою інформації, економічною нестабільністю. Досягнення максимальної ефективності і підвищення рівня добробуту суспільства можливо тільки при поєднанні ринкових і державних регуляторів. Пошук оптимального співвідношення ринкових і державних регуляторів – складна і важлива задача.

Термін «**змішана економіка**» не має однозначного тлумачення, але найчастіше під ним розуміють наявність різних секторів економіки (приватного і державного), різноманіття форм власності, а також сполучення ринкового механізму і державного регулювання. Економічним механізмом постіндустріального розвитку стає поєднання ринкового і державного регулювання, при цьому основним регулятором економічних процесів є ринковий механізм, а **державне регулювання економіки (ДРЕ)** доповнює ринкові важелі. У процесі еволюції змішаної економіки здійснювався добір найбільш ефективних мір ДРЕ, що відповідають фундаментальним умовам функціонування ринкової економіки – економічній свободі і захисту прав приватної власності.

Історичні особливості, розмаїтість практики господарської діяльності обумовили існування різних теоретичних поглядів на роль держави в економіці. Ніхто з представників основних напрямків розвитку економічної думки не заперечує присутності держави в економіці. Розходження в поглядах полягають у тім наборі функцій, що визнаються за державою.

Економічні функції держави можна розділити на 3 групи. До першої групи відносяться функції, що забезпечують інституційно-правову основу діяльності економічних суб'єктів: законодавча і правоохоронна діяльність по захисту свободи особи і приватної власності, включаючи підтримку контрактної дисципліни; сприяння формуванню інститутів, корисних для розвитку економіки і суспільства, проведення необхідних реформ. Друга група функцій держави пов'язана з ліквідацією або компенсацією провалів ринку: національна оборона і безпека, захист від зовнішніх погроз; надання інших суспільних благ крім оборони й охорони правопорядку, це – охорона здоров'я, освіта і т.п. з метою розширення кола людей, що користуються цими благами, крім тих, хто в змозі оплачувати їх по реальній вартості; надання соціальних гарантій, захист уразливих шарів населення; захист суспільства від таких негативних побічних ефектів господарської діяльності, як руйнування навколишнього середовища; забезпечення екологічної безпеки. Третя група поєднує функції держави, спрямовані на підтримку нормального функціонування ринкового механізму (це проведення власне економічної політики у вузькому змісті): забезпечення макроекономічної стабільності (недопущення інфляції, згладжування циклічних коливань економіки), подолання наслідків економічних шоків, сприяння розвитку економіки.

Але варто враховувати, що такий розподіл функцій у значній мірі є умовним. Так, у процесі розвитку ринкової системи, виникають явища, що перешкоджають нормальному функціонуванню ринкового механізму, наприклад, монополії. Держава для підтримки конкурентного середовища повинна займатися антимонопольним регулюванням. Антимонопольне регулювання може здійснюватися як через встановлення певних правових обмежень, так і шляхом прямого контролю над цінами підприємств монополістів. Цю діяльність держави можна віднести і до першої, і до третьої групи функцій. В ринковій економіці економічні суб'єкти одержують доходи від використання у відтворювальному процесі факторів, що належать їм. Але деякі групи економічних суб'єктів (пенсіонери, інваліди, неповнолітні, вимушено безробітні) не можуть забезпечити себе таким шляхом, тому держава для створення сприятливого соціального клімату в суспільстві бере на себе обов'язок підтримувати нормальне існування названих груп. Цю функцію держави можна віднести і до першої, і до другої групи.

У процесі соціально-економічного розвитку змінювалися обсяг і пріоритетність економічних функцій держави. Так протягом 19 ст. діяльність держави в основному обмежувалася гарантією прав власності, проведенням життєво необхідних суспільних робіт, підтримкою законності і правопорядку, обороною країни, організацією грошового обігу. Досвід СРСР і східноєвропейських країн, а також привабливість ідеї централізованого планування привели багато країн до економіки, що характеризувалася більшою роллю держави. Перерозподіл доходів, тобто зниження доходів багатих і підвищення добробуту бідних, став розглядатися як одна з основних функцій держави. У період соціальних криз і економічних потрясінь (шоків) на перший план висувалися функції, пов'язані з забезпеченням макроекономічної стабільності. Це, наприклад, політика “Нового курсу” в США часів Великої депресії та індикативне планування у повоєнній Франції.

Міра державної участі в економіці визначається принципом: держава повинна робити те, чого не може робити ринок. Очевидно, що ринок у короткостроковому плані ефективніше, але він не зможе вирішити всіх проблем економіки. Розширення функцій держави в сучасному суспільстві при збереженні ринкових свобод, інститутів, механізмів обумовлено підвищенням складності процесу соціально - економічного розвитку.

Багато фундаментальних проблем сучасного суспільства не можуть бути ефективно вирішені за допомогою тільки ринкових механізмів. Так, наприклад, соціальна сфера – одне з найважливіших джерел соціально-економічного розвитку: рівень освіти, кваліфікація, наукові дослідження, людський капітал впливають на темпи економічного росту. У свою чергу, якість людського капіталу залежить від охорони здоров'я, соціального забезпечення, стану навколишнього середовища.

За оцінками закордонних фахівців, підвищення тривалості освіти в США на один рік веде до збільшення ВВП на 5–15%. Віддача від вкладень в освіту в країнах, що розвиваються, ще вище: інвестиції в початкову освіту в країнах Центральної Африки забезпечують ріст ВВП на 24%, а в групі країн з низьким доходом у цілому – у середньому на 23%. Ринок недоінвестує в людський капітал: нелегко запозичити гроші під майбутні доходи, оскільки людський капітал не може виступати забезпеченням кредиту. Отже, на державу лягає обов'язок по наданню освітніх послуг; вона повинна робити їх більш доступними.

Об'єктивне підвищення ролі держави пов'язано також з розробкою і впровадженням у виробництво нових технологій. Дослідження проблем віддачі інвестицій у НДДКР у розвинутих країнах показали, що її рівень коливається по країнах у межах 20–30%, а соціальна віддача перевищує 50%, що набагато більше, ніж віддача від вкладень в освіту. У роботах, присвячених аналізу факторів економічного росту, показано, що ріст душевого доходу в значній мірі обумовлений збільшенням сукупної факторної продуктивності. Згідно з даними Р. Солоу, 87,5% приросту годинної продуктивності праці в 1909–1949 р. було забезпечено за рахунок фактора НТП. При використанні виробничої функції Кобба-Дугласа для розрахунку величини душевого доходу в Республіці Корея (якби єдиним його фактором було нагромадження капіталу) у 1990 р. він повинний був би скласти тільки 2041 дол. (у цінах 1985 р.). Реальна ж величина душевого доходу дорівнювала 6665 дол. Різниця пояснюється збільшенням віддачі від одиниці використовуваних у виробництві ресурсів, що є наслідком удосконалювання технологій. Ринок недоінвестує в розвиток технологій: як і у випадку освіти вкладення в технології не можуть виступати як забезпечення кредиту. Риск інвестицій в НДДКР вище, чим інші види інвестицій; технології мають і великі зовнішні ефекти: виграв суспільства від збільшення інвестицій у технології набагато перевищує виграв окремих підприємців і якщо держава самоусунеться зі сфери НДДКР, інвестиції в нові технології виявляться недостатніми.

Але не можна бачити в державному регулюванні економіки спосіб рішення всіх соціально-економічних проблем. Подібно тому, як є провали ринку, існують також провали держави. **«Провали» держави** – діяльність держави, що не дозволяє налагодити ефективне функціонування економічної системи. Подібна діяльність обумовлена тим, що уряди також користаються недосконалою інформацією, не завжди здатні цілком передбачати наслідки власних дій, можуть приймати рішення і застосовувати неадекватні методи ДРЕ під впливом виборців, груп спеціальних інтересів, політичних маніпуляцій і тим самим проводити

неефективну політику.

Державне регулювання економіки спрямоване на реалізацію наступних цілей:

- раціональне використання обмежених ресурсів і досягнення економічної ефективності;
- забезпечення стабільного розвитку національної економіки;
- забезпечення конкурентоздатності вітчизняних товарів на світовому ринку;
- відстоювання державних і суспільних інтересів, досягнення соціальної згоди в суспільстві.

Державне регулювання економіки – складова частина процесу відтворення, об'єктивна необхідність ДРЕ пояснюється потребою подолання недоліків ринкового саморегулювання і виконання економічних функцій держави. З цього погляду ДРЕ – чистий суспільний товар, попит на який формують домашні господарства, фірми, громадські організації, а пропозицію формує держава.

Об'єкти ДРЕ – це сфери, галузі, регіони, соціально-економічні явища, умови функціонування суб'єктів національної економіки. Отже, агрегованим об'єктом ДРЕ є національна економіка. Первинним суб'єктом ДРЕ є громадянин: у демократичному суспільстві громадянин (споживач) висловлює свої інтереси як виборець за допомогою механізму голосування, але виборці безпосередньо обирають не форми і методи ДРЕ, а склад органів державної влади. Отже, безпосередні **суб'єкти ДРЕ** – це органи державної влади (президент, парламент, уряд, місцеві адміністрації).

Державне регулювання економіки являє собою сукупність інститутів, форм, методів і інструментів, за допомогою яких держава впливає на поведінку суб'єктів господарювання і ринкову кон'юнктуру з метою створення конкурентних умов для їхнього функціонування і рішення соціально-економічних проблем суспільства. У ході такого впливу реалізується економічна політика держави, заснована на певній концепції. Економічна політика держави – це більш конкретний прояв діяльності держави в сфері економіки, спрямований на реалізацію пріоритетних цілей і вибір засобів їхнього досягнення, виходячи з мікро- макро й інституціональних умов функціонування економіки.

В залежності від кількості й обсягу виконуваних економічних функцій, розмірів державного сектора, співвідношення державних витрат до ВВП, пріоритетного використання певних методів ДРЕ існують два типи державного регулювання:

– **економічний лібералізм**, що визнає безумовну необхідність законодавчої, правоохоронної діяльності держави, забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки, антициклічне регулювання, а також мінімальне регулювання соціальної й екологічної сфер. Цей тип характеризується невеликим розміром державного сектора (до 10% ВВП), державними витратами в межах 35% ВВП, використанням переважно непрямих методів регулювання економіки;

– **економічний дирижизм**, передбачає значний вплив держави на соціально-економічний розвиток країни, тобто виконання всіх перерахованих функцій у повному обсязі. Державний сектор при такому типі регулювання економіки перевищує 10%, державні витрати можуть досягати 35–55% ВВП, використовується весь спектр методів ДРЕ.

2. Система національних рахунків та її показники

Системи національних рахунків почали розвиватися в другій половині ХХ сторіччя, коли задача комплексного макроекономічного аналізу і прогнозування, яку можна вирішити з їх допомогою, стала однією з першорядних.

Зростаюча інтернаціоналізація економіки різних країн і, особливо, перспективи європейської інтеграції, послужили причиною створення міжнародної системи національного рахівництва як найважливішого інструмента координації статистичних міжнародних рекомендацій в області економіки. У 1950 р. Організацією європейського економічного співробітництва (ОЄЕС) була опублікована «Спрощена стандартна система національних рахунків», яка перетворена в 1958 р. у «Стандартну систему національного рахівництва» (СНР). Це було викликано необхідністю уніфікувати розробку СНР у різних країнах.

СНР неодноразово переглядалася і її удосконалювання привело до створення сучасної Системи Національного Рахівництва Об'єднаних Націй (SNA – System of National Accounts). У ній представлений план рахунків по обліку основних товарних і грошових потоків у виробництві, споживанні, нагромадженні і зовнішній торгівлі, рахунки інституціональних секторів, включений міжгалузевий баланс, виділяються фінансові сектори і потоки фінансових активів, введений баланс майна. Таким чином, система національного рахівництва являє собою міжнародний стандарт оцінки основних економічних показників країни: валового внутрішнього продукту, валового національного продукту та ін. [5, с. 31].

Функції СНР визначаються тим, що національне рахівництво є інструментом, по-перше, економічної політики, по-друге, економічного прогнозування, по-третє, оцінки рівня життя різних груп населення і порівняння його з рівнем життя в інших країнах, по-четверте, зв'язку економічної теорії з практикою. За допомогою національних рахунків можна оцінювати структуру економіки, розробляти економічну політику і складати економічні прогнози на короткостроковий і тривалий періоди, а також – порівнювати окремі концепції економічної теорії. Показники СНР на практиці використовуються міжнародними організаціями (наприклад, ООН); державними установами (національними банками, міністерствами); науковими установами, громадськими організаціями; окремими приватними товариствами (наприклад, підприємців, споживачів).

Національні рахунки є балансовими побудовами чи системою взаємозалежних показників, що характеризують виробництво, розподіл, перерозподіл і використання кінцевого продукту і національного доходу.

Найважливіші показники СНР: валовий внутрішній продукт, валовий національний продукт, чистий національний продукт, національний дохід, особисті доходи громадян і доходи, якими розпоряджаються.

Статистична служба ООН рекомендує використовувати **валовий внутрішній продукт (ВВП)** як основний показник для складання системи національних рахунків. ВВП являє собою сукупну вартість кінцевої продукції і послуг, зроблених протягом року підприємствами, розташованими на території даної країни, незалежно від їхньої національної приналежності. Таким чином, це продукт, створений у межах географічних границь даної держави певного періоду. Приміром, ВВП, створений в Україні в 2005 році дорівнює 424,74 млрд. гривень. [6].

Важливе місце займає також показник **валового національного продукту (ВНП)**. ВНП являє собою сукупну вартість кінцевих (готових) товарів і послуг, зроблених за рік національними підприємствами як у країні, так і за її межами (незалежно від їхнього місцезнаходження).

Взаємозв'язок між ВВП і ВНП можна представити так:

$ВВП = ВНП - \text{сальдо розрахунків із закордонними країнами}$. Різниця між ВВП і ВНП для розвинутих країн складає в основному $\pm 1\%$ від ВВП. Багато країн як основний показник використовують ВНП, вважаючи його найбільш точним сумарним вимірником товарів і послуг, зроблених країною.

Для виключення подвійного рахунку при кількісному обчисленні ВВП необхідно враховувати тільки кінцеву продукцію, для чого треба виключити вартість проміжного споживання. **Кінцева продукція** – це товари та послуги, які купують споживачі для кінцевого використання. **Проміжна продукція** – товари та послуги, що придбані виробниками і проходять подальшу переробку, або перепродаються кілька разів, перш ніж попасти кінцевому споживачеві.

Якщо враховувати проміжну продукцію на кожній стадії виробництва, то це приведе до багаторазового подвійного рахунку і спотворення реальної величини ВВП. Реальна ж вартість, що створена на кожній стадії виробництва, є доданою вартістю до тої, що була створена на попередній стадії. Тому ВВП ще визначають як суму доданої вартості, створену всіма виробниками і резидентами за певний період часу. **Додана вартість** розкладається на: вартість спожитого основного капіталу (амортизацію); заробітну плату до сплати податків з нарахуваннями на соціальне страхування; прибутки підприємств; відсоток на позичковий капітал; ренту; непрямі податки на бізнес.

Створеній у виробничому секторі доданої вартості відповідає формування доходів. Важливо зрозуміти, що будь-яке виробництво має «дві сторони»: заново створені продукти, тобто продукти, вироблені вперше, та створені одночасово з ними у процесі виробництва доходи. Якщо не враховувати непрямі податки та дотації, вартість заново створених продуктів (тобто частина випуску зверх проміжного споживання та амортизації) точно відповідає створеному у ході виробництва доходу. В цьому полягає фундаментальна симетрія між величиною доходів та чистою продукцією в СНР. Непрямі податки та дотації ускладнюють сприйняття цієї симетрії лише тому, що в СНР вони виглядають як чисті трансферти держави. Це приводить до того, що ринкова вартість заново створених продуктів відрізняється від суми заново утворених доходів на величину непрямих доходів, зменшених на суму дотацій [1, с. 233].

ВВП може обчислюватися в поточних ринкових цінах, що представляє його номінальне значення. Для одержання дійсної величини цього показника потрібно очистити ціни від впливу інфляції, тобто застосувати індекс цін, що дає реальне значення ВВП. Такий розрахунок називається дефліювання. Відношення номінального ВВП до реального ВВП показує збільшення ВВП за рахунок росту цін і називається ВВП-дефлятором.

У світовій практиці використовуються два методи виміру ВНП та ВВП.

Метод розрахунку за витратами. Величина ВНП або ВВП представляється як грошова оцінка кінцевих продуктів і послуг, зроблених за рік. Це значить, що потрібно підсумовувати усі витрати на придбання (споживання) кінцевого продукту. У показник ВНП (ВВП) входять:

1. Споживчі витрати населення (С).
2. Валові приватні внутрішні інвестиції (І).
3. Державні закупки товарів і послуг (G).
4. Чистий експорт (E_n), що представляє різницю між експортом і імпортом країни.

Усі ці витрати показують ринкову вартість річного виробництва:

$$GNP (GDP) = C + I + G + E_n.$$

Метод розрахунку за доходами. ВНП або ВВП, з іншого боку, складає суму доходів окремих осіб і підприємств (зарплата, відсоток, доходи від власності, прибуток корпорацій і рента) і визначається як сума винагород власників факторів виробництва. У цей показник також включені непрямі податки на підприємства і амортизація.

Обидва методи вважаються рівноцінними і дають однакову величину ВНП (ВВП).

Чистий внутрішній продукт. У ньому не враховуються амортизаційні відрахування (вартість засобів виробництва, зношених у процесі випуску продукції). ЧВП – це ринкова вартість річного обсягу виробництва за винятком спожитого капіталу.

$$ЧВП = ВВП - \text{Амортизація}$$

Національний дохід. Це зароблений дохід суспільства, дохід власників економічних ресурсів.

$$НД = ЧВП - \text{непрямі податки на підприємств}$$

Зміст відрахування непрямих податків у тому, що держава, стягуючи непрямі податки, нічого не вкладає у виробництво і тому її не можна розглядати як постачальника економічних ресурсів.

Особистий дохід являє собою отриманий дохід на відміну від НД, що є заробленим доходом. Особисті доходи обчислюються шляхом вирахування з НД сум, що не надходять у розпорядження населення і додавання трансфертних платежів, не зв'язаних з виконанням робіт, але поповнюючих доходи громадян. Тому з НД віднімають внески на соціальне страхування, податки з прибутку корпорацій, нерозподілені прибутки корпорацій і додають суми всіх трансфертних платежів.

Дохід, яким розпоряджуються, знаходиться в особистому розпорядженні членів суспільства. Його величина може бути отримана шляхом відрахування індивідуальних податків (прибуткового, на особисте майно, на спадщину) з особистого доходу.

Взаємозв'язок розглянутих вище макроекономічних показників можна представити в

такий спосіб:

$$\begin{aligned} & \text{Валовий внутрішній продукт} - \text{амортизація} = \\ & \quad \text{Чистий внутрішній продукт} \\ & \quad - \text{непрямі податки на підприємців} = \\ & \quad \quad \text{Національний дохід} \\ & \quad - \text{внески на соціальне страхування} \\ & \quad - \text{податки з прибутку корпорацій} \\ & \quad - \text{нерозподілені прибутки корпорацій} \\ & \quad \quad + \text{трансфертні платежі} = \\ & \quad \quad \text{Особистий дохід} \\ & \quad - \text{податки на особистий дохід} = \\ & \quad \quad \text{Дохід, яким розпоряджуються} \end{aligned}$$

Знання цих взаємозв'язків допоможе краще зрозуміти фінансову систему і соціальну політику держави в «змішаній економіці», де через податки перерозподіляється значна частина національного доходу.

Але слід відзначити, що вагомий вплив на підрахунки макроекономічних показників здійснює наявність в країні **тіньової економіки**. З точки зору обчислення тіньового сектору під ним розуміють створення офіційно незареєстрованої вартості товарів і послуг та відсутність її відображення в системі національних рахунків. До складових тіньової економіки входять: кримінальна економіка, нерозривно пов'язана з неконтрольованим грошовим обігом (незаконні валютні операції, наркобізнес, розкрадання, шахрайство, рекет, проституція, та ін.); ухилення від сплати податків; «паралельна економіка», тобто діяльність у домашніх господарствах та у сфері послуг; прихований сектор – діяльність підприємств, у т. ч. банків, у офшорних зонах, приписки, також зловживання службовим становищем посадових осіб, хабарництво, вимагання, корупційність тощо.

Наявність тіньової економіки суттєво впливає на розширене відтворення: зменшує фінансові можливості суспільства щодо стимулювання сукупного попиту та пропозиції за рахунок зниження податкових надходжень до державного бюджету, зменшення грошових надходжень на банківські депозити (що веде до зменшення інвестицій) та приводить до відтоку капіталів за рубіж. Вплив на ринок найманої робочої сили є двояким: хоча незареєстрована діяльність зменшує фактичний рівень безробіття, але одночасно погіршує технологічні та соціально-економічні умови праці робітників, тому що не забезпечує їх належного соціального захисту – умов безпеки праці, тривалості робочого часу, гарантій оплати праці, виплат у зв'язку з непрацездатністю та ін.

Обсяги тіньової економіки в середині 90-х років були найнижчі в Японії (3%), Норвегії (5%), США (11%), Греції (20%), у країнах Східної Європи вище – в Угорщині та Польщі – 31%, Чехословаччині – 34%. В економіці України частка тіньового сектору у кінці 90-х рр. становила більш 40% ВВП (у 1990р. – 14%). До зростання тіньового сектору в цей період призвели такі незаконні види діяльності, як незаконні валютні операції, масове розкрадання державного майна в процесі приватизації, шахрайська діяльність багатьох інвестиційних компаній, корупція.

Але створення основ ринкової економіки в Україні та послідовне проведення економіко-правових перетворень (реформування податкової системи, усунення суперечностей законодавства), подальше адміністративне реформування дозволять суттєво знизити рівень тінізації української економіки і розширити фінансові можливості подальшого розвитку економіки нашої країни.

3.Форми і методи ДРЕ

ДРЕ в широкому змісті включає прогнозування, планування, фінансування, оподатковування, кредитування, адміністрування, облік (фіксація стану економічних процесів і об'єктів, їхніх параметрів, збір, нагромадження зведень про економічні об'єкти і процеси),

контроль (спостереження за економічними об'єктами і процесами з метою перевірки відповідності стану, що спостерігається, необхідними, передбаченими нормативно-правовими актами).

Конкретними **формами ДРЕ** є:

– розробка і реалізація стратегії соціально-економічного розвитку країни. Економічна стратегія – це обраний державою курс економічного розвитку, розрахований на тривалу перспективу, що включає визначення пріоритетних соціально-економічних цілей, шляхів їхнього досягнення, з урахуванням комплексу умов, що склалися в національній економіці і світовому господарстві. Складовими економічної стратегії є соціально-економічне прогнозування і макроекономічне планування;

– структурна політика, спрямована на сприяння здійсненню прогресивних структурних змін в економіці, стимулювання розвитку галузей, що визначають науково-технічний прогрес і забезпечують конкурентоздатність вітчизняної продукції. Складовими даної форми ДРЕ є промислова, аграрна, будівельна політика, тобто ті сфери, у яких держава здійснює відносно самостійний комплекс заходів;

– інвестиційна політика сприяє створенню суб'єктам господарювання необхідних умов для залучення засобів для розширеного відтворення переважно в галузях, розвиток яких є пріоритетним для країни в даний період;

– амортизаційна політика спрямована на створення умов забезпечення процесу відтворення виробничими і невиробничими фондами переважно на якісно новій технологічній основі;

– конкурентна політика спрямована на створення оптимального конкурентного середовища, забезпечення взаємодії суб'єктів господарювання на умовах недопущення проявів дискримінації одних суб'єктів іншими;

– бюджетно-податкова політика здійснює оптимізацію і раціоналізацію формування доходів і використання державних фінансів, узгодження загальнодержавних і місцевих інтересів у сфері міжбюджетних відносин, регулювання державного боргу, забезпечення економічно обґрунтованого податкового навантаження;

– грошово-кредитна політика спрямована на забезпечення економіки необхідним (економічно обґрунтованим) обсягом грошової маси. Складовою грошово-кредитної політики є валютна політика, ціль якої – встановлення і підтримка паритетного курсу національної валюти до іноземних, ефективне використання державних валютних резервів;

– цінова політика спрямована на регулювання державою відносин обміну для забезпечення еквівалентності, дотримання необхідного паритету цін між галузями і видами економічної діяльності, забезпечення стабільності цін;

– зовнішньоекономічна політика, спрямована на регулювання державою відносин суб'єктів господарювання національної економіки з іноземними суб'єктами господарювання і захист національного ринку;

– екологічна політика покликана забезпечити раціональне використання і повноцінне відтворення природних ресурсів, створення безпечних умов життя людей;

– політика інституціональних змін може розглядатися як самостійна форма ДРЕ, спрямована на формування раціональної багатокладної економічної системи шляхом трансформації відносин власності.

Реалізація форм ДРЕ передбачає використання різних методів. **Методи ДРЕ** – це сукупність способів, прийомів державного впливу на соціально-економічний розвиток країни. У залежності від обраних критеріїв існує декілька варіантів класифікації методів ДРЕ. Так, у залежності від характеру впливу розрізняються прямі і непрямі методи. Характер впливу визначається специфікою використовуваних інструментів. Прямі методи припускають таке регулювання з боку держави, при якому економічні суб'єкти приймають рішення засновані не на самостійному економічному виборі, а на розпорядженнях держави. Це регулювання відбувається за допомогою інструментів адміністративно-правового характеру й економічних інструментів прямого впливу. До інструментів прямого впливу відносяться: державне замовлення, субсидії, субвенції, ліцензування, квотування, фіксовані ціни, встановлення

державних стандартів і нормативів .

Специфічним інструментом ДРЕ є **державний сектор економіки** – комплекс господарських об'єктів, які повністю або частково належать центральним чи місцевим органам державної влади і використовуються державою для виконання нею економічних, соціально-культурних та політичних функцій.

Прямі методи досить ефективні через оперативне досягнення результату, але їхній недолік – це створення перешкод для функціонування ринкового механізму. Непрямі методи регламентують поведінку економічних суб'єктів опосередковано, через створення певного економічного середовища, яке спонукує економічних суб'єктів приймати рішення, що відповідають проголошеним цілям соціально-економічного розвитку національної економіки. Інструментами для методів непрямого впливу служать ставки податків, дисконтна ставка, норми обов'язкових резервів, митні тарифи і т. інш.

Існує й інший підхід до класифікації методів ДРЕ, у залежності від сфери застосування інструментів:

правові методи ДРЕ – система законів та законодавчих актів, що регламентують діяльність суб'єктів господарювання (визначають правовий простір);

економічні методи ДРЕ пов'язані зі створенням державою фінансових чи матеріальних стимулів, здатних впливати на економічні інтереси суб'єктів господарювання й обумовлювати їхню поведінку. Економічні методи припускають використання інструментів фіскальної, бюджетної, податкової, грошово-кредитної, амортизаційної політики держави;

адміністративні методи базуються на використанні сили державної влади. Це заходи (засоби) заборони, дозволу або примусу. Застосування адміністративних методів необхідне та ефективне в таких сферах: антимонопольне регулювання; охорона навколишнього середовища і здоров'я людей; соціальний захист населення, визначення і гарантування мінімально допустимих життєвих параметрів — встановлення соціальних стандартів (гарантований прожитковий мінімум, регламентація розумів праці тощо); захист національних інтересів у світогосподарських зв'язках (ліцензування, квотування);

пропагандистські (морально-етичні) методи – це звернення держави до гідності, честі і совісті людини (підприємця, найманого робітника, державного службовця і т.п.). Вони включають заходи щодо роз'яснення і популяризації цілей, змісту економічної політики, засоби морального заохочення. Ці методи спрямовані на формування і підтримку в людей певних переконань, духовних цінностей, моральної позиції, психологічних установок щодо діяльності держави. Ефективність морально-етичних методів залежить від організації пропагандистських акцій і ступеня довіри людей до держави.

Соціально орієнтована ринкова економіка, проголошена як ціль перетворень, що відбуваються в Україні, характеризується не тільки високим рівнем добробуту людей. Її відмінна риса – наявність набору соціально-економічних інститутів, що направляють функціонування всіх елементів цієї системи на реалізацію таких цілей як високий рівень і якість життя, соціальна справедливість. Основа соціально орієнтованої ринкової економіки – це органічна взаємодія між ринком і державою. У моделі соціально орієнтованої ринкової економіки знайдене вдале сполучення держави і ринку у формі активного втручання держави в економіку, насамперед у соціальну сферу, при безумовному дотриманні фундаментальних принципів ринкової економіки. Усі сучасні розвинуті економіки спираються на ринкові принципи, що поступово сприймаються іншим світом. Але ринок – це не незмінна внеісторична конструкція з однаковими передумовами і результатами функціонування в усі епохи; не існує економічної моделі найбільш процвітаючої на сьогоднішній день країни універсальної для всіх інших країн. Навпроти, найбільших успіхів у соціально-економічному розвитку досягли ті країни, де вдалося знайти специфічне поєднання вихідних ринкових принципів з історичними особливостями функціонування національних економік, з конструктивними елементами національних інститутів.

Соціально-економічним моделям, що існують у розвинутих країнах, властива виражена специфіка в залежності від досягнутого рівня розвитку, історичних і національних особливостей. Проте, можна виділити декілька **моделей соціально орієнтованої ринкової**

економіки, які можна класифікувати за наступними критеріями:

- місце соціальної політики серед пріоритетів соціально-економічного розвитку, особливості реалізації соціальної політики (альтернатива між соціальним добробутом і економічним ростом);
- розподіл економічних і соціальних функцій між державою і підприємницьким сектором і суспільством;
- масштаби державного сектора, частка ВВП, що перерозподіляється через державний бюджет і інші державні фонди.

Класифікація на основі цих критеріїв дозволяє виділити наступні моделі:

- Німецька (чи континентальна) модель. Крім Німеччини така модель існує в Австрії, Бельгії, Нідерландах, Швейцарії, Франції. Для цієї моделі характерні високі обсяги перерозподілу ВВП через державний бюджет (близько 50%), розвинута система соціального партнерства, прагнення до повної зайнятості.

- Англосаксонська модель використовується у Великобританії, Ірландії, Канаді. Вона передбачає більш низький рівень перерозподілу ВВП через держбюджет (40%), пасивну політику зайнятості (фінансування соціальних послуг у значній мірі здійснюють приватні компанії і громадські організації).

- Середземноморська модель реалізується в країнах Південної Європи (Греція, Іспанія, Італія). Обсяг ВВП, що перерозподіляється через держбюджет тут істотно варіюється (від 60 % у Греції й Італії до 40 % в Іспанії). Держава в основному захищає соціально уразливі категорії громадян.

- Скандинавська модель застосовується у Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії. Для цієї моделі характерні активна державна соціальна політика, основна роль держави у фінансуванні соціальних витрат, розуміння соціального добробуту як мети економічної діяльності держави, велика частка перерозподілу ВВП через державний бюджет (50–60 %).

Отже, застосування прямих методів в певних умовах вважається економічно виправданим і в цілому не суперечить принципам, що лежать в основі ринкових відносин.

Як показав досвід, у сучасній світовій практиці відзначається посилення ролі держави в економічному житті суспільства. Це проявляється в розробці системи нормативних актів, спрямованих на регулювання ринку, банківської діяльності, митних правил, цін і зарплати, соціального захисту населення, контролю за діями монополістичних утворень тощо.

Контрольні запитання і завдання

Розкрийте місце держави в ринковій економіці.

2. Розкрийте суть основних функцій держави в ринковій економіці.
3. Які цілі переслідує держава, вмішуючись в економіку?
4. Дайте характеристику економічних методів державного регулювання ринкової економіки.
  5. Що собою уявляє система національних рахунків.
  6. Які показники входять до складу системи національних рахунків.
  7. Назвіть та охарактеризуйте основні методи розрахунку ВВП.

Тема 17. Фінансово-кредитна система

План

- 1. Суть і функції фінансів**
- 2. Державний бюджет і його структура**
- 3. Податки і податкова система**
- 4. Суть, форми і функції кредиту**
- 5. Становлення і розвиток банківської системи.**

1. Суть і функції фінансів

Фінанси (від фр. "finance", лат. "financia" - готівка, дохід) - означало завершення розрахунків (платежів) в грошових відносинах між населенням і державою. Згодом термін "фінанси" починає використовуватися до всієї сукупності грошових відносин, пов'язаних з

системою державних доходів і видатків.

У загальному вигляді фінанси відображають відносини, що виникають між людьми, підприємствами, фірмами, банками, державними органами з приводу отримання, передавання один одному грошових коштів, взаємних платежів, боргових та інших грошових зобов'язань.

Фінанси охоплюють широкий спектр податкових платежів населення, позики, лотереї, вклади в банки тимчасово вільних грошей. Через фінансові важелі держава надає населенню кредити, регулює індивідуальну трудову діяльність, здійснює управління соціально-економічними процесами.

Конкретними інструментами фінансового регулювання економіки слугують заробітна плата, ціни, бюджет, кредити, податки, платежі, інвестиції, пенсії, стипендії, грошова допомога тощо. Отже, фінанси не гроші чи грошові доходи, а економічні відносини.

Фінанси - це система відносин з приводу розподілу й використання фондів грошових коштів (фінансових ресурсів).

Основними суб'єктами фінансових відносин є: держава, державні органи управління, підприємства, установи, громадські організації й населення країни.

Фінанси - це система економічних відносин між державою, юридичними та фізичними особами щодо акумуляції та використання грошових засобів на основі розподілу й перерозподілу валового внутрішнього продукту (ВВП) і національного доходу.

Отже, фінанси безпосередньо пов'язані з грошовими відносинами, але не тотожні їм.

Так, до фінансів не належать гроші, які обслуговують особисте споживання та обмін (купівля товарів у роздрібній торгівлі, оплата комунальних послуг, особистих транспортних засобів, зв'язку, охорони здоров'я тощо), а також гроші, отримані у вигляді заробітної плати, грошового переказу, спадщини тощо.

Економічна роль фінансів у ринковій економіці надзвичайно велика. Функціонування фінансів забезпечується через фінансову систему. Показники фінансової системи є головним індикатором її стану. Отже, фінанси - це "кровеносна система" будь-якої економіки.

Система створення та використання фондів грошових ресурсів разом з розгалуженою мережею фінансових установ являє собою фінансову систему. На практиці ця система включає різноманітні фінансові інститути, які суспільство використовує з метою забезпечення кругообігу фінансових ресурсів різної цілеспрямованості, і поділяється на: державні фінанси; фінанси підприємств і організацій; фінанси населення.

Державні фінанси - це система фондів грошових ресурсів, зосереджених у руках держави й призначених для забезпечення виконання властивих їй функцій та сукупність форм і методів, за допомогою яких ці функції реалізуються. Держава через систему фінансів (державний бюджет, державне страхування) перерозподіляє частину національного доходу з метою регулювання економічних процесів розвитку виробництва, розв'язання соціальних проблем, проблем окремих регіонів, розвитку зовнішньоекономічних відносин.

Фінанси підприємств і організацій - це грошові ресурси, що забезпечують процес формування і використання доходів первинної виробничої структури, регулюють розподільчі відносини на рівні мікроекономіки. Вони передусім набувають форми основних та оборотних виробничих фондів (капіталу) й прибутку. Фінанси підприємств об'єднують фінанси всіх суб'єктів господарської діяльності та індивідуальних власників, фінанси кооперативних підприємств, державних підприємств, акціонерних компаній. Вони забезпечують кругообіг і оборот фондів (капіталу) й відображають взаємовідносини з державним бюджетом, податковими органами, банками й страховими компаніями та іншими установами фінансово-кредитної системи.

Фінанси населення - це грошові фонди, що формуються у жителів країни з доходів, отриманих від трудової, господарської та іншої діяльності, або із спадщини. Вони виражають сукупність грошових відносин, що виникають навколо акумуляції й використання заощаджень, страхових та пенсійних фондів для потреб нагромадження.

Названі вище підсистеми фінансів перебувають у тісному взаємозв'язку. Саме з грошових надходжень від підприємств і населення формуються державні фінанси через податковий, страховий, митний механізм. У свою чергу, державні фінансові ресурси значною мірою

повертаються населенню та підприємствам у вигляді різних виплат (заробітної плати, пенсій, стипендій, субсидій, дотацій та інвестицій). Фінанси підприємств і населення також пов'язані між собою: заробітна плата та дивіденди, які громадяни отримують є основними джерелами формування фінансів населення. Звичайно, стан фінансової системи прямо залежить від гармонійного взаємозв'язку та розвитку всіх її складових частин.

Отже, фінансова система є одним з головних важелів здійснення державою фінансової політики. Держава мобілізує фінансові ресурси, розподіляє і використовує для виконання своїх функцій на основі прийнятих законодавчих актів. Напрями фінансової політики залежать від економічного стану країни та завдань, що вирішуються. Фінансова політика в умовах переходу до ринку передбачає:

- * Фінансове оздоровлення економіки.

- * Податкову систему розглядати як основний механізм мобілізації фінансових ресурсів в державний бюджет.

- * Перебудова структурної політики, розширення сфери послуг.

- * Розвиток підприємництва.

- * Конверсію військового виробництва.

- * Створення нової банківської системи.

- * Здійснення кредитної реформи і т. д.

Фінанси виконують ряд функцій: регулюючу, розподільчу та контрольну.

Регулююча функція фінансів базується на правовій регламентації грошових відносин у суспільстві. Для забезпечення регулюючої функції застосовується набір фінансових інструментів, передусім податків. З їхньою допомогою держава впливає на різні сторони фінансово-економічного розвитку.

Розподільча функція фінансів пов'язана передусім з розподілом та перерозподілом суспільного продукту й національного доходу для задоволення різних потреб народного господарства й населення.

Контрольну функцію фінанси виконують у процесі утворення й використання грошових ресурсів. Цей контроль має встановлюватися за пропорціями в розподілі й раціональним використанням матеріальних, трудових і фінансових ресурсів шляхом з'ясування відповідності розміру фондів наміченим цілям.

Названі функції взаємопов'язані між собою, їх виконання залежить від чітких дій державних фінансових структур, підприємств різних форм власності, стабільного функціонування економічного та правового механізмів.

2. Державний бюджет і його структура

У кожній країні основу державних фінансів становить бюджет, а точніше - бюджетна система, яка включає державний бюджет і бюджет відповідних адміністративних одиниць.

Державний бюджет - система грошових відносин, яка виникає між державою, з одного боку, і підприємствами, фірмами, організаціями та населенням, з іншого, з метою формування та використання централізованого фонду грошових ресурсів для задоволення суспільних потреб. Іншими словами, це - щорічний баланс надходжень та видатків, який розробляють державні органи для активного впливу на економічний процес та підвищення його ефективності.

Структура бюджетної системи значною мірою залежить від державного устрою країни. Так, держава з федеральним устроєм має федеральний (державний) бюджет і бюджети складових частин федерації (штатів, земель, кантонів, республік), а також бюджети місцеві (районів, міст, сіл, - залежно від адміністративного поділу). Наприклад, у США центральне місце належить бюджетам штатів, а загальнодержавні функції (оборона, зовнішні зв'язки, загальне управління) задовольняються за рахунок федерального бюджету. У державах без федерального поділу є лише державний і місцевий бюджети. В Україні за структурою бюджетна система складається з республіканського бюджету та бюджету адміністративно-територіальних одиниць, а саме: бюджету Республіки Крим та місцевих бюджетів: обласних, районних, міських, селищних та сільських. Всі вони мають дві частини: доходи й видатки.

Кожен бюджет має свої власні джерела доходів. Джерелами доходів державного бюджету є податок на прибуток підприємств, об'єднань і організацій; податок на додану вартість; акцизні збори; доходи від зовнішньоекономічної діяльності; прибутковий податок з громадян та ін., згідно з нормативами, що визначаються законодавчими актами. Доходи місцевих бюджетів формуються за рахунок різних місцевих податків та стягнень.

Державні видатки - це сукупність грошових відносин, які складаються в процесі розподілу і використання централізованих і децентралізованих грошових ресурсів для фінансування основних витрат суспільства. Відповідно до законодавства України видатки республіканського бюджету спрямовуються на фінансування:

- а) виробничого й невиробничого будівництва, геологорозвідувальних, проектно-пошукових та інших робіт;
- б) заходів у галузі освіти, науки, культури, охорони здоров'я, фізичної культури, соціального забезпечення;
- в) загальнореспубліканських програм підвищення життєвого рівня та заходів соціального захисту населення;
- г) загальнореспубліканської програми охорони навколишнього середовища та ресурсозбереження;
- д) утримання органів державної влади й державного управління, судів, прокуратури;
- е) утворення резерву коштів для ліквідації наслідків стихійних явищ, аварій і катастроф;
- є) створення республіканських матеріальних резервів і резервного фонду та ін.

Бюджетна система ґрунтується на взаємодії бюджетів усіх рівнів, що відбувається за допомогою використання регулюючих доходних джерел, створення цільових і регіональних бюджетних фондів, їх часткового перерозподілу. Це важливе положення реалізується через систему податків, які регулюють обсяги надходжень фінансових ресурсів між державою та її регіонами, а також у цілому по території України. Необхідність такої системи виникає в результаті того, що в межах країни існує різниця у фінансовій забезпеченості регіонів внаслідок ряду об'єктивних причин, пов'язаних з економічним становищем та їх географічним положенням. Самостійність бюджетів забезпечується наявністю джерел доходів і правом визначити напрям їх використання й витрат.

Аналіз стану бюджету України за останні роки свідчить про дедалі напруженіший хід усього бюджетного процесу, ускладнення його формування й виконання. Бюджетний дефіцит - це та сума, на яку в даному році витрати бюджету перевищують його доходи.

Дефіцит державного бюджету характерний нині для багатьох країн. У США, наприклад, державний бюджет був збалансований без дефіциту за останні півстоліття лише два рази (у 1969, 1998 рр.), у Франції за останні 48 років державний бюджет був дефіцитним 32 рази, навіть у Німеччині, з її економічним і валютним "благополуччям", перевищення витрат над доходами спостерігається постійно. В Україні дефіцит державного бюджету за останні роки незначний, оскільки уряд докладает максимум зусиль у формуванні бездефіцитного бюджету (профіциту). Причини дефіциту бюджету пояснюються цілим рядом факторів:

- * зниженням рівня суспільного виробництва;
- * глибокою структурною й технологічною незбалансованістю виробництва, постійним виснаженням природних ресурсів, зниженням науково-технічного потенціалу;
- * послабленням контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємств, постійним зростанням цін, інфляцією;
- * нераціональною зовнішньоекономічною діяльністю держави;
- * великомасштабним оборотом "тіньового" капіталу;
- * великими непродуктивними витратами, приписками, крадіжками, втратами виробленої продукції.

У країнах із фіксованою кількістю грошей в обігу можуть бути застосовані три способи покриття дефіциту бюджету - жорсткіше оподаткування, емісія паперових грошей, що веде до інфляції, державні позики, які спричиняють зростання державного боргу.

Державний борг - це сума нагромаджених у країні за певний час бюджетних дефіцитів за

винятком позитивних сальдо бюджетів, що мали місце за цей же час. Розрізняють зовнішній і внутрішній державний борг.

Зовнішній державний борг - це борг іноземним державам, організаціям й окремим особам. Він лягає на країну важким тягарем, оскільки їй доводиться розраховуватися за нього цінними товарами, сировиною, надавати певні послуги, щоб сплатити відсотки й погасити сам борг.

Внутрішній борг - це борг держави своєму населенню. Відповідно до законодавства державним внутрішнім боргом є боргове зобов'язання уряду виражене у валюті, перед юридичними й фізичними особами. Такі зобов'язання можуть мати форму: кредитів, отриманих урядом; державних позик, здійснених шляхом випуску цінних паперів від імені уряду; інших боргових зобов'язань, гарантованих урядом.

Бюджетний дефіцит і державний борг тісно пов'язані, адже державна позика є важливим джерелом покриття бюджетного дефіциту.

Одним з головних напрямів удосконалення бюджетної системи в умовах ринкових відносин є демократизація формування та використання всієї системи бюджетів. В Україні необхідно створити таку систему формування й використання бюджету, яка б зацікавила й виробників, і органи влади всіх рівнів збільшувати доходи та найефективніше їх використовувати. Згідно з новим Законом України "Про бюджетну систему України" необхідно провести глибоку реформу бюджетної системи країни.

Реформою бюджетної системи передбачається:

* по-перше, реальне розмежування фінансової та податкової системи;

* по-друге, реальне розмежування фінансів державних підприємств і державного бюджету;

* по-третє, розробка зведеного балансу фінансових ресурсів держави - доходів і витрат усіх без винятку юридичних і фізичних осіб, через які проходить розподіл і перерозподіл національного доходу;

* по-четверте, здійснення децентралізації державних фінансів, структурного розмежування державного та місцевих бюджетів за джерелами надходжень та витрат. Передбачається, що на республіканському рівні здійснюватимуться лише ті витрати, які мають загальнодержавну вагу. Тому необхідно, щоб кожна ланка бюджетної системи мала чітко визначену законом дохідну базу.

3. Податки і податкова система

Податки - це обов'язкові платежі в бюджет, які збирає держава з юридичних і фізичних осіб. Вони виникли давним-давно, коли виникла держава. За допомогою податків забезпечується близько 90% надходжень у центральний державний бюджет і більше 70%-у місцевий. Таким чином, у бюджеті акумулюється 40-60% національного доходу.

Важливу роль у формуванні ефективної податкової політики належить обґрунтуванню оптимальних принципів оподаткування. А.Сміт сформулював чотири фундаментальні принципи або "закони", що стали класичними і придатні для будь-якої економічної системи: перший - піддані держави повинні брати участь в утримуванні уряду відповідно до свого доходу, яким вони користуються під захистом держави; другий - податок який зобов'язана сплачувати кожна окрема особа має бути точно визначений (строк оплати, спосіб платежу, сума платежу); третій - податок повинен стягуватися в той час і таким способом, які найзручніші для платника; четвертий - податок має бути розроблений таким чином, щоб він стягувати з народу як найменше грошей понад те, що необхідно для формування державного бюджету.

Таким чином, при формуванні податків необхідно в сучасних умовах дотримуватись таких принципів, як визначеність; простота і зручність; однократність; стабільність; обов'язковість; справедливість та інші.

Суспільне призначення податків проявляється в їх функціях. Їх дві - "фіскальна" й "економічна".

Фіскальна полягає в формуванні грошових доходів держави. Гроші потрібні їй на утримання державного апарату, армії, розвитку науки і техніки, підтримку дітей, літніх і хворих людей. Із зібраних у вигляді податків коштів держава покриває витрати на освіту, будує школи,

вищі учбові заклади, дитячі будинки, платить зарплату викладачам і стипендію студентам. Частина коштів йде на охорону здоров'я. З цього ж джерела і витрачаються гроші на будівництво державних підприємств, споруд, доріг, захист навколишнього середовища.

Економічна функція податків полягає у впливі через податки на суспільне відтворення, тобто охоплює будь-які процеси в економіці країни, а також соціально-економічні процеси в суспільстві. Податки в цій функції можуть відігравати стимулюючу, обмежуючу і контролюючу роль. Наприклад, не обкладати податком частину прибутку, яка піде на впровадження нової техніки, що сприяє науково-технічному прогресу. А не обкладаючи податком частину прибутку, яка йде на благодійну діяльність, держава стимулює підприємства до вирішення соціальних проблем. Значне підвищення податків здатне не тільки обмежити, але й зробити беззмисловою підприємницьку діяльність.

Функції податків взаємозв'язані. Ріст податкових поступлень у бюджет, тобто реалізація фіскальної функції, створює матеріальну можливість для здійснення економічної ролі держави, тобто економічної функції податків. У той же час досягнуте в результаті економічного регулювання прискорення розвитку і росту доходності виробництва дозволяє державі отримати більше коштів. Це означає, що економічна функція податків сприяє здійсненню фіскальної, зміцнює її.

Кожний податок має обов'язкові елементи. До них відносяться:

* суб'єкт податку або платник - особа, на яку законом покладено обов'язок сплачувати податок;

* об'єкт податку - доход або майно, з якого нараховується податок (заробітна плата, прибуток, майно, цінні папери і т.п.);

* джерело податку - дохід, за рахунок якого сплачується податок;

* ставка податку - розмір податку, який припадає на одиницю оподаткування (грошова одиниця доходу, одиниця земельної площі і т.п.). У практиці оподаткування розрізняють тверді, пропорційні, прогресивні і регресивні ставки податків.

Тверді ставки встановлюються в абсолютній сумі на одиницю обкладання незалежно від розміру доходу (наприклад, за тонну нафти, за 1 куб. м газу).

Пропорційні - діють в однаковому відсотковому відношенні до об'єкта податку без врахування диференціації його величини.

Прогресивні ставки - середня ставка прогресивного податку підвищується у міру зростання доходу.

Регресивні ставки - середня ставка регресивного податку знижується у міру зростання доходу.

За формою оподаткування всі податки поділяються на прямі і непрямі.

Прямі податки сплачуються суб'єктами податків безпосередньо й прямо пропорційно платоспроможності. Прямі поділяються на реальні та особисті. До реальних відносяться податки на землю, будинки, промислові, торгові, банківські установи та грошовий капітал. До особистих - податки на доходи фізичних та юридичних осіб (податковий, помайновий, із спадщини тощо).

На відміну від прямих, непрямі податки не зв'язані з розмірами доходів чи вартістю майна платника податків. Непрямі податки виступають у трьох видах: "акцизи", "фіскальні монопольні податки", "митні збори".

Акциз - різновид непрямого податку переважно на товари масового споживання (цигарки, алкогольні напої, сіль, цукор, сірники, автомобілі, холодильники, парфумерні вироби тощо), а також різні комунальні, транспортні, культурні та інші послуги, які мають широке розповсюдження (телефон, транспортні перевезення, авіа- і залізничні квитки, демонстрація фільмів). У більшості країн Заходу непрямі податки на товари і послуги внутрішнього ринку забезпечують біля 25% всіх податкових надходжень у бюджет. Індивідуальні чи вибіркові акцизи стягуються за твердими ставками з одиниці товару. Фіскальні монопольні податки поповнюють казну за рахунок непрямого оподаткування товарів масового попиту, виробництво і реалізація яких монополізовані державою. Виник цей податок з "реалії", тобто привласнення державою виключного права на той чи інший вид діяльності.

Наприклад, існує в державі монополія на виробництво алкогольних виробів. Напередодні антиалкогольної компанії цей вид монопольної державної діяльності забезпечував надходження в бюджет більше третини його суми. Практично завжди об'єктом державної монополії було також виробництво і реалізація виробів з хутра і золота.

Митні збори - це непрямі податки на імпорتنі, експортні і транзитні товари, тобто такі, які пересікають кордони країни. Вони сплачуються всіма, хто здійснює зовнішньоекономічні операції. В залежності від цих цілей, які переслідує держава, митні збори поділяються на "фіскальні", "протекційні", "антидемпінгові" і "пільгові".

Фіскальні митні збори мають за мету ріст бюджетних доходів. Політика держави в тих випадках, коли вона захищає своїх підприємців від іноземних конкурентів, підтримує високий рівень цін на їх продукцію в своїй країні, називається протекціонізмом. Протекціонізм здійснюється за допомогою високих митних тарифів на іноземні товари, повної заборони або обмеження імпорту окремих товарів, нетарифних бар'єрів, компенсаційних мит, сприяння експорту продукції національної промисловості чи сільського господарства, використання ліцензійної системи у зовнішній торгівлі, імпорتنих податків тощо. Відомі три основних способи збільшення податкових надходжень у бюджет:

- а) розширення кола платників податків;
- б) збільшення числа тих об'єктів з яких стягуються непрямі податки;
- в) підвищення податкових ставок і при прямому, і при непрямому оподаткуванні.

Прагнення держави збільшити поступлення в бюджет зрозуміти можна, водночас рівень податкових ставок не повинен перевищувати того рівня, за яким зростання ставки податку веде до зменшення надходжень. Теоретично це обґрунтував американський економіст А.Лаффер. Він показав залежність між максимальними ставками оподаткування і податковими надходженнями в бюджет. Крива Лаффера зображена на рис.6.

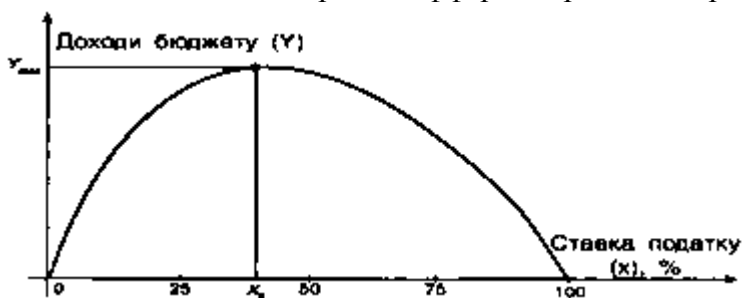

Рис. 6. Крива Лаффера

Основна ідея полягає в тому, що із зростанням податкової ставки від 0 до 100%, податкові надходження поступово зростають до свого максимального рівня Y, а потім знову зменшуються до нуля. На погляд Лаффера, податкові надходження до бюджету знижуються після точки Y, адже більш високі податкові ставки стримують економічну активність, гальмують науково-технічний прогрес, а доходи в бюджет скорочуються. Професор Лаффер спробував теоретично довести, що при ставці податку більше 50% різко знижується ділова активність фірм і населення в цілому. Необхідно знайти такий рівень податкової ставки, за якої бюджет буде найбільшим. Світовий досвід свідчить, що найбільший ефект дає податкова ставка на рівні 30-35%.

В Україні після проголошення незалежності почався процес закладання підвалин власної податкової системи.

Податкова система - це сукупність податків, зборів, інших обов'язкових платежів і внесків до бюджету і державних цільових фондів, які діють у встановленому законом порядку. Сутність, структура і роль системи оподаткування визначаються податковою політикою, що є виключним правом держави, яка проводить її в країні самостійно, виходячи із завдань соціально-економічного розвитку. Через податки, пільги і фінансові санкції, а також і відповідальність, які виступають невід'ємною частиною системи оподаткування, держава ставить єдині вимоги до ефективного ведення господарства в країні.

Правовою основою податкової системи є закони України "Про оподаткування доходів підприємств і організацій", "Про податок на додану вартість", "Про акцизний збір", "Про

державну податкову службу", "Про систему оподаткування". В них передбачено, що при визначенні податків, зборів і обов'язкових платежів, а також встановленні обов'язків і відповідальності платників ця система будується на таких принципах:

По-перше, обов'язковість виконання законодавства про податки усіма об'єктами оподаткування.

По-друге, обов'язковість оподаткування всіх доходів незалежно від їхніх джерел.

По-третє, застосування єдиних податкових ставок до різних власників і громадян, тобто з рівної величини доходу повинна сплачуватися рівна величина податку.

По-четверте, підвищення стимулюючої ролі податкових норм, особливо через систему пільг.

По-п'яте, поєднання інтересів держави, регіонів, підприємств і громадян і забезпечення надходження коштів до бюджетів відповідних рівнів і державних цільових фондів.

По-шосте, повсюдний та жорсткий фінансовий контроль за зобов'язаннями з податкових платежів усіх об'єктів через декларації й податкову інспекцію.

Законодавчі акти в юридичному аспекті визначають права, обов'язки та відповідальність обох сторін процесу оподаткування та функціонування його механізму.

Сучасна податкова система регламентує основні обов'язки платників: вести бухгалтерський облік, складати звітність про фінансово-господарську діяльність; у строки, встановлені законодавством, подавати до державних податкових інспекцій та інших державних органів бухгалтерську звітність та інші документи та відомості, пов'язані з обчисленням і оплатою податків та інших обов'язкових платежів; своєчасно і в повному розмірі сплачувати податкові суми і здійснювати інші податкові платежі, допускати службових осіб податкових інспекцій для обстеження приміщень, які використовуються з метою одержання доходів чи пов'язані з утриманням об'єктів оподаткування, а також для перевірок з питань обчислення податків та інших обов'язкових платежів; виконувати інші обов'язки, пов'язані з обчисленням і оплатою податків та інших обов'язкових платежів.

Нова податкова система встановлює відповідальність платників за правильність обчислення і своєчасність оплати податків та інших обов'язкових платежів, за виконання законодавства про оподаткування: суми донарахованих податків та інших обов'язкових платежів і фінансових санкцій сплачуються до бюджету і державних цільових фондів юридичними особами в 10-ти денний строк з дня складання акту перевірки, а громадянами - 15-денний строк з дня прийняття державними податковими інспекціями відповідного рішення; сума податків та інших обов'язкових платежів, не внесених у встановлений строк, а також суми штрафу та інших фінансових санкцій стягуються за весь час ухилення від сплати податків та інших обов'язкових платежів (з юридичних осіб) незалежно від форм власності та результатів господарсько-фінансової діяльності - у безперечному порядку, а з громадян - за рішенням суду або через нотаріальні контори, за виконавчими приписами; посадові особи підприємств, установ, організацій, громадяни, винні в порушенні законодавства про оподаткування у встановленому законом порядку притягаються до адміністративної, дисциплінарної та кримінальної відповідальності.

Серед заходів відповідальності в податковому законодавстві особливе місце займають санкції як ефективний інструмент державного економічного і адміністративного впливу на платників податків і посадових осіб, які не дотримуються чинного законодавства. Санкції передбачають стягнення з порушника певної грошової суми до бюджету і покликані посилити економічну відповідальність за ефективність господарської діяльності, а також за виконання законів про оподаткування.

Важливим засобом ефективного застосування законів про оподаткування повинно стати і прийняття податкового Кодексу України, який би систематизував усі нормативні акти про податки і зменшив кількість податків.

4. Суть, форми і функції кредиту

Кредит (від лат. "creditum" - позика, борг, "credere" - вірю) - як економічна категорія виражає відносини між людьми з приводу позики грошей на умовах обов'язкового повернення

їх у певний строк з оплатою у вигляді відсотка. Юридична або фізична особа, яка видала гроші в борг, є кредитором, а котра отримала - позичальником. У процесі руху позики між кредитором і позичальником складаються певні економічні відносини.

Необхідність кредитних відносин у ринковому господарстві загальновідома. Виникають дві протилежні ситуації. Перша - в окремих підприємств, фірм, приватних осіб та інших учасників ринкових відносин утворюються тимчасово вільні гроші (надлишки коштів у вигляді амортизаційних відрахувань, тимчасово "зайві" кошти через незбіг у часі реалізації товарів та послуг і придбання нових партій сировини, матеріалів тощо, а також у зв'язку з сезонним виробництвом; кошти заощадженні, але не використані для нового будівництва, реновації основних фондів, виплати заробітної плати, грошові доходи й заощадження населення). Друга ситуація - в учасників ринкових відносин виникає потреба в додаткових грошових ресурсах понад ті, які вони мають на даний момент. Ця суперечність вирішується з допомогою кредиту.

Найкраще суть кредиту проявляється у принципах кредитування, яких є п'ять.

I. Поворотність кредиту витікає з самої суті позичкового капіталу.

II. Платність. За отримання грошей у позику необхідно платити позичковий відсоток.

III. Цільовий характер кредиту. Банк ніколи не видає кредит, якщо не знає на що будуть витрачені гроші.

IV. Строковість. Кредити видаються на конкретні строки, після закінчення яких вони мають бути повернені.

V. Матеріальна забезпеченість кредиту. Сума кредиту не може перевищувати вартість майна позичальника.

Кредитні відносини у кожній країні залежать від розвинутості кредитної системи. Структура кредитної системи в різних країнах з ринковою економікою хоч і має свою специфіку, однак їй властиві й загальні риси. Вона являє собою кредитно-фінансові установи, що акумулюють або надають у кредит грошові засоби. До неї входять:

а) центральний (національний) банк, який здійснює керівництво всією кредитною системою країни;

б) комерційні банки, які становлять "арматуру" кредитної системи й здійснюють різні фінансові операції;

с) спеціальні кредитно-фінансові інститути, до яких належать:

* інвестиційні компанії, фінансові корпорації, будівельні об'єднання, фондові біржі. Їхня діяльність має допоміжний характер, доповнюючи операції комерційних банків;

* страхові компанії, які отримують внески від тих, хто страхує своє майно, життя, й виплачують страхові відшкодування у випадках аварій, пожеж тощо;

* ощадні установи: ощадні банки; позичково-ощадні асоціації й кредитні союзи, що використовують позичковий капітал для кредитування житлового будівництва та інших цілей;

* пенсійні фонди, які володіють значним капіталом і фінансують великі промислові компанії шляхом купівлі акцій та облігацій;

* особливе місце в кредитній системі займають фондові біржі, головною метою яких є забезпечення ефективного ринку для продажу й купівлі цінних паперів, створення капіталу для промисловості.

Крім національних кредитно-фінансових установ, існують іще міждержавні кредитні інститути: Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Банк міжнародних розрахунків (БМР), Європейський інвестиційний банк (ЄІБ), Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) та інші.

Кредитні відносини є дуже різноманітні. Тому вони проявляються в різних конкретних формах. Розрізняють такі форми кредиту.

I. Комерційний кредит надається одними фірмами іншим у товарній формі з відстрочкою платежу.

II. Банківський кредит надається банками й іншими кредитними установами підприємцям у вигляді грошових позик.

III. Державний кредит надається населенням країни своєму уряду (державі) шляхом купівлі державних облігацій внутрішньої позики.

IV. Споживчий кредит надається фізичним особам на придбання товарів тривалого використання (меблі, автомашини, побутова техніка).

V. Міжнародний кредит надається країнами одна одній в грошовій, товарній, валютній формах на умовах поворотності, строковості і платності та цільового характеру.

VI. Іпотечний кредит надається у вигляді довгострокових позик банками під заставу нерухомості для купівлі або будівництва житла, купівлі землі, потреб господарювання тощо.

VII. Міжгосподарський кредит надається одним суб'єктом господарювання іншому і включає комерційний кредит, дебіторсько-кредиторську заборгованість та ін.

Отже, кредит є важливим економічним важелем управління економікою країни. Він може сприяти її розвитку або ж стати фактором, що дестабілізує економіку.

5. Становлення і розвиток банківської системи.

Кредитна система - це сукупність кредитних відносин та інститутів, які реалізують ці відносини. Вона породжена потребами виробництва і відбиває його історичні особливості і закономірності. Основними її елементами є банки і небанківські кредитно-фінансові установи.

Головною ланкою кредитної системи є банки. Банківська система України складається з Національного банку, Експортно-імпортного банку, Ощадного банку, близько 250 комерційних та інших банківських установ різних рівнів та форм власності. Дана банківська система з часом стане широко розгалуженою і буде важливим елементом інфраструктури ринкової економіки.

Поки що основними факторами, що заважають розвитку банківської системи України є:

- * незадовільний стан економіки держави, неплатоспроможність більшості підприємств;
- * недосконалість законодавчої бази;
- * брак у комерційних банках висококваліфікованих кадрів;
- * невеликий власний капітал;
- * занадто ризикована кредитна політика керівників комерційних банків з метою отримання більшого прибутку та ін.

Національний банк України як емісійний центр є провідним фінансовим інститутом. Стосовно інших банків він виступає банком банків, кредитором і регулятором кредитної системи, є автономним органом управління грошово-кредитною системою.

Діяльність Національного банку України регулюється законом України, прийнятим у березні 1991 р. Будучи підзвітним тільки Верховній Раді України, він має право законодавчої фінансової ініціативи, володіє монополією правом випускати грошові знаки та направляти їх в обіг. Національний банк проводить операції з резервними фондами та касове обслуговування комерційних банків, купівлю й продаж державних цінних паперів та іноземної валюти, визначення курсу національної валюти щодо валют інших країн. Свій вплив на діяльність підприємств він здійснює через обслуговування комерційних та інших банків. Дозвіл на створення комерційних банків та на їхню діяльність на території України Національний банк дає шляхом їх реєстрації. Отже, основні функції Національного банку України такі:

- * емісія національних грошових знаків, організація їх обігу та вилучення з обігу;
- * надання кредитів комерційним банкам;
- * випуск і погашення державних цінних паперів, управління рахунками уряду, здійснення зарубіжних фінансових операцій;
- * збереження офіційних золотовалютних резервів;
- * грошово-кредитне регулювання економіки;
- * загальний нагляд за діяльністю кредитно-фінансових установ України й виконання фінансового законодавства.

До складу Національного банку входять:

- * державна Скарбниця України. Її функцією є зберігання резервних фондів національних грошових знаків, нагромадження золотого запасу, коштовностей та валютних запасів;
- * валютна біржа, яка купує і продає за вільними ринковими цінами іноземну валюту;
- * розгалужена мережа управлінь, регіональних відділень, розрахунково-касових центрів, які і складають основу резервної системи.

Крім банків, кредитна система включає спеціалізовані кредитно-фінансові інститути, які

останнім часом набувають усе більшого розвитку і починають створювати серйозну конкуренцію комерційним банкам на ринку фінансових послуг. Вони представлені пенсійними, інвестиційними фондами, страховими, лізинговими, фінансовими компаніями, ломбардами.

Пенсійні фонди - це спеціалізовані фінансові установи, основним завданням яких є збирання і акумуляція грошових коштів, призначених для пенсійного забезпечення громадян після досягнення ними певного віку.

За формою власності вони можуть бути приватними або державними. Приватні пенсійні фонди створюються різними фірмами й корпораціями, для виплати пенсій та допомог своїм робітникам і службовцям. Кошти цих фондів формуються за рахунок регулярних відрахувань із заробітної плати працівників, відрахувань з прибутку підприємства.

Державні пенсійні фонди створюються центральними та місцевими органами влади, а їх ресурси формуються за рахунок відрахувань з бюджетів різних рівнів, а також внесків працівників державних підприємств.

Інвестиційні фонди - це особливий вид фінансово-кредитних установ, що забезпечують посередництво в інвестиційному процесі. Випускаючи власні цінні папери, вони акумулюють грошові кошти приватних інвесторів (переважно населення) та вкладають їх в акції й облігації різних підприємств.

Організаційно інвестиційні фонди можуть бути відкритого або закритого типу.

Інвестиційні фонди відкритого типу випускають власні акції в необмежених кількостях відповідно до попиту на них. Власники акцій мають право будь-коли зажадати від фонду викупу своїх акцій тільки у певній (наперед визначеній) кількості. Вони можуть обертатися на ринку цінних паперів, проте власники акцій не мають можливості зажадати від інвестиційного фонду викупу таких. У розвинутих країнах більш поширеною є відкрита форма організації інвестиційних фондів, оскільки акції цих фондів мають високий рівень ліквідності, що приваблює потенційних інвесторів.

Лізингові компанії - це кредитно-фінансові формування, які займаються купівлею устаткування, машин, транспортних засобів, споруд виробничого призначення, які дорого коштують та надають їх в оренду з правом наступного викупу. Для придбання машин і устаткування лізингові компанії використовують власні та позичкові кошти. Лізинг забезпечує підприємствам можливість одержати необхідне устаткування без значних разових витрат грошових коштів, неминучих при звичайній купівлі.

Фінансові компанії - це кредитно-фінансові установи, які спеціалізуються на кредитуванні продажу споживчих товарів з відстроченням платежу. Ресурси фінансових компаній формуються за рахунок випуску власних боргових зобов'язань - облігацій або векселів, а також отримання короткострокових кредитів від комерційних банків.

Вони надають кредити покупцям споживчих товарів шляхом придбання у торговельних фірм боргових зобов'язань, якими був оформлений відповідний продаж. У процесі придбання товару покупець сплачує частину його вартості (у межах 20%), а на решту суми бере торговельний кредит. Після цього фінансова компанія на підставі попередньо укладеного торговельною фірмою договору та поданих нею документів про одержання товару, направляє продавцю обумовлену суму, що дорівнює ціні товару за мінусом оплаченої частини. Покупець, що придбав товар, погашає свою заборгованість перед фінансовою компанією протягом обумовленого договором строку щомісячними внесками з виплатою відповідних відсотків.

Ломбарди - кредитні установи, що надають грошову позику під заставу рухомого майна цінних речей. Нині ломбарди - це державні госпрозрахункові підприємства, які спеціалізуються на наданні споживчого кредиту фізичним особам, під заставу рухомого майна, яке можна швидко реалізувати. Вартість заставленого майна, як правило, має перевищувати суму кредиту на 20-50%. Позичальник зберігає право власності на заставлене в ломбарді майно протягом певного періоду. Це право підтверджується заставною квитанцією, яка засвідчує факт внесення того чи іншого майна в заставу. У разі, коли кредит не буде повернуто в строк, ломбард має право реалізувати заставлене майно, виторг за яке має компенсувати суму боргу разом з нарахованими відсотками. Специфіка ломбардних позичкових операцій полягає у видачі громадянам невеликих сум позичок на відносно короткі строки (переважно до трьох місяців).

Контрольні запитання і завдання

1. Що таке фінанси і які функції вони виконують?
2. Назвіть структуру фінансової системи.
3. Яка структура бюджету України?
4. Охарактеризуйте причини дефіциту державного бюджету.
5. Що таке податки і які їх елементи?
6. Які види податків знаєте?
7. Що включає в себе поняття кредит і які причини кредитування?
8. Що таке кредитна система і яка її структура?
9. Які основні форми кредиту?
10. Які функції виконує Національний банк України?
11. Яка роль і функції комерційних банків у сучасній кредитній системі?
12. Назвіть основні спеціалізовані кредитно-фінансові інститути.

Тема 18. Економічне відтворення та економічне зростання. Циклічні коливання в економіці

План

1. Суть і види процесу відтворення
2. Суспільний продукт
3. Циклічність економічного розвитку та її причини
4. Великі економічні цикли або "довгі хвилі"

1. Суть і види процесу відтворення

Економіка як народногосподарський комплекс існує не стільки у формі суми цінностей, скільки у вигляді процесу взаємодій та взаємозв'язків різних господарюючих суб'єктів, починаючи від домашніх господарств та малих підприємств і закінчуючи гігантськими корпораціями. Цей складний та багаторівневий процес взаємодії можна розглядати як з позицій окремого підприємства, господарства, ринку (мікроекономіка), так і з позицій всього народногосподарського комплексу (макроекономіка).

Безперервний процес взаємодії господарюючих суб'єктів проходить на стадіях (або в фазах) виробництва, розподілу обміну та споживання матеріальних благ. Життєдіяльність суспільства передбачає постійний процес споживання матеріальних благ, що вимагає безперервності процесу виробництва. Слід мати на увазі, що дане протиставлення процесів виробництва і споживання є досить умовним, оскільки сам процес виробництва є, по суті, споживанням вироблених раніше матеріальних благ (засобів виробництва). Отже, постійне повторення процесу виробництва називається **відтворенням**.

Саме в розгляді цього процесу взаємодії господарюючих суб'єктів розкривається певний аспект економічної суті власності як відношення; отже, підприємства, що випадають з цього процесу (не працюють) перестають існувати як економічна цінність, залишаючись лише юридичними об'єктами власності. Безперервний процес виробництва на макрорівні відтворює не лише матеріальні блага, але й важливі структурні пропорції між виробництвом засобів виробництва і виробництвом предметів споживання, між виробництвом і споживанням, між нагромадженням і споживанням тощо.

Матеріальним наслідком процесу суспільного виробництва є сукупний суспільний продукт (ССП). Відтворення сукупного суспільного продукту за розмірами поділяється на :

- **просте відтворення** ССП в розмірах попередніх років. Притаманне головним чином натуральному господарству;
- **звужене** - відтворення ССП в розмірах, менших, ніж ССП минулих років. Характерно для періоду економічних криз та інших негараздів, коли суспільство змушене споживати не лише новостворену вартість;

➤ **розширене** - відтворення ССП у масштабі, який збільшується. Найбільш цікавий тип відтворення, що забезпечує всебічний розвиток суспільства.

Процес суспільного відтворення включає в себе не лише відтворення сукупного суспільного продукту, в ході його створення відтворюються:

- а) робоча сила;
- б) виробничі відносини;
- в) природні ресурси.

Суть відтворення робочої сили полягає в безперервному відновленні та підтриманні фізичних, розумових, професійних сил та здібностей людини.

Основою відтворення робочої сили є процес відновлення життєдіяльності людського суспільства через природні процеси народжуваності і смертності населення. Однак розширене відтворення робочої сили пов'язане не лише із збільшенням кількості населення. Підвищення рівня життя, освітнього та професійного рівня суспільства є, по-суті, основою відтворення робочої сили, розширеного не в кількісному, а в якісному аспекті.

Демографічні процеси мають свої закони і далеко не завжди природне відтворення населення буває розширеним. Добре відомо, що відтворення населення буває звуженим в періоди війн та економічних негараздів. Однак існує певна тенденція, помічена ще А.Смітом: приріст населення тим повільніший, чим вищий рівень його життя. Сьогодні не лише Україна має справу з від'ємним приростом населення і відповідно його старінням. В Японії проходять аналогічні процеси, зумовлені іншими причинами.

Відтворення виробничих відносин включає відтворення відносин власності, відносин у процесі виробництва, обміну, розподілу і споживання. Розширене відтворення виробничих відносин включає не лише їх тиражування, а й вдосконалення та трансформацію відповідно до розвитку продуктивних сил та суспільства.

Відтворення природних ресурсів є важливою складовою частиною суспільного відтворення. Воно включає в себе не лише відновлення виробничих запасів деревини, посівних площ, тощо, треба мати на увазі відновлення взагалі всього комплексу природного середовища, існування людського суспільства в попередньому або кращому стані.

Ділова життєдіяльність людей, промислове виробництво останніх 100-150 років завдали природі значних, подекуди не виправних збитків. Разом з тим в останні десятиліття відомі приклади і успішних заходів по відновленню природних об'єктів: послідовні багаторічні зусилля дали змогу Німеччині відтворити Рейн (на кінець 70-х років річку вважали загиблою від промислових відходів), США очистили річку Потомак тощо. Цивілізоване ставлення до природи сьогодні визначається твердженням: Земля - це не те, що ми одержали у спадок від батьків, а те, що взяли у позичку у своїх дітей.

Для України однією з найгостріших проблем природоохоронного напрямку є проблема збереження і насадження лісів, адже повітряна та водна ерозія ґрунтів знищує щорічно тисячі гектарів славнозвісних українських чорноземів, малі ріки також гинуть через нестачу лісосмуг та незахищеність витоків та русел річок. Повноводність великих річок залежить від здоров'я маленьких річок та струмків. Україна відчуває нестачу води, тож насадження можуть до певної міри зарадити і цій проблемі.

Відтворення сукупного суспільного продукту є головною складовою частиною суспільного відтворення. Суспільне виробництво складається з виробництва засобів виробництва (I) і виробництва предметів споживання (II).

За вартістю сукупний суспільний продукт поділяється на перенесену вартість (тобто спожиту частину вартості засобів виробництва) (ПВ), необхідний продукт (тобто вартість робочої сили, заробітну плату)(НП) та додатковий продукт (ДП)

$$\text{ССП} = \text{ПВ} + \text{НП} + \text{ДП}$$

Типи економічного відтворення. Існують два типи розширеного відтворення : екстенсивний та інтенсивний.

Екстенсивний тип розширеного суспільного відтворення передбачає зростання виробництва за рахунок залучення все нових трудових, матеріальних та фінансових ресурсів без поліпшення та вдосконалення технічної основи виробництва та організації праці.

Інтенсивний тип розширеного суспільного відтворення передбачає зростання виробництва шляхом підвищення його ефективності. Тобто краще технічне оснащення процесу виробництва, більш досконала організація праці дозволяють одержувати кращі результати з меншими затратами всіх видів ресурсів.

Форми інтенсивного відтворення. Існують основні чотири форми інтенсивного відтворення, які відрізняються різними принципами поєднання виробничих ресурсів: фондомістка, фондозберігаюча, нейтральна і всебічна.

Фондомістка форма передбачає підвищення продуктивності праці за рахунок підвищення затрат виробничих фондів на одиницю продукції. У цьому випадку виробничі фонди зростають швидше за фонди оплати праці і прибутку.

Фондозберігаюча форма - підвищення продуктивності праці супроводжується економією виробничих фондів на одиницю продукції.

Нейтральна форма - підвищення продуктивності праці є наслідком додаткових витрат, але породжена ним економія засобів виробництва компенсує додаткові затрати.

Всебічна форма інтенсивного процесу відтворення: зростання продуктивності праці є наслідком підвищення ефективності використання всіх факторів виробництва (засобів і предметів праці, робочої сили, вдосконалення організації виробництва тощо).

Нагромадження. Процес розширеного відтворення сукупного суспільного продукту невіддільний від процесу нагромадження. Для забезпечення розширеного відтворення необхідно створювати все більш нові та досконалі умови виробництва для все більшої кількості працюючих. Отже, для цього необхідно частину додаткового продукту або прибутку перетворити в умови виробництва або нагромадити. Нагромадження - використання частини національного доходу (НП + ДП) на збільшення основних і оборотних фондів та страхових запасів. Інакше кажучи, нагромадження - перетворення додаткового продукту в капітал або капіталізація додаткової вартості (прибутку).

Розширення та якісне вдосконалення основних фондів сфери матеріального виробництва становить собою виробниче нагромадження.

Розширення, реконструкція, оновлення житлового фонду, лікарень, навчальних закладів, культурних, спортивних та наукових установ - це невиробниче нагромадження. Слід мати на увазі, що в кінцевому підсумку виробниче нагромадження здійснюється для того, щоб зробити можливим невиробниче.

2. Суспільний продукт

Сукупний суспільний продукт - найбільш загальний показник суспільного виробництва.

Сукупний суспільний продукт (ССП) - це вся маса матеріальних і духовних благ, створених суспільством за певний проміжок часу (як правило, за рік).

За натурально-речовою ознакою сукупний суспільний продукт поділяється на 2 підрозділи: **I - виробництво засобів виробництва**, **II - виробництво предметів споживання**. За вартістю ССП складається з перенесеної вартості (тобто спожитої частини вартості засобів виробництва) (ПВ), вартості необхідного продукту (НП) (сукупну в суспільстві вартість робочої сили, заробітну плату) та додатковий продукт (ДП) (прибуток).

$$\text{ССП} = \text{ПВ} + \text{НП} + \text{ДП}$$

Існують різні способи обміну результатів суспільного виробництва: в залежності від того, які саме аспекти цього виробництва оцінюються і досліджуються, облікують ті чи інші його елементи. Найбільш відомі такі способи обліку результатів суспільного виробництва.

Валовий суспільний продукт (ВСП) - вартість всієї маси товарів і послуг, створених у суспільстві протягом року (або іншого проміжку часу), або сума виробленої за рік валової продукції всіх галузей матеріального виробництва.

ВСП містить у собі подвійний рахунок - результати проміжного виробництва : вугілля, чавун, сталь, прокат та інші сировинні матеріали і напівфабрикати, а також незавершене виробництво.

$$\text{ВСП} = \text{ССП} - \text{нематеріальне виробництво.}$$

Кінцевий суспільний продукт (КСП) - вартість всієї маси товарів і послуг, створених

суспільством протягом року для кінцевого використання

КСП = ВСП - подвійний рахунок і незавершене виробництво.

Валовий національний продукт (ВНП) - вся маса матеріальних і духовних благ, створених у суспільстві протягом року для кінцевого використання.

ВНП = КСП + нематеріальне виробництво.

ВНП = ССП - подвійний рахунок і незавершене виробництво.

Розрізняють ще і валовий внутрішній продукт (ВВП).

ВВП = ВНП - доходи громадян, що працюють за кордоном, або продукція підприємств, що знаходяться за кордоном.

Чистий продукт (ЧП) - частина валового національного продукту.

ЧП = ВНП - вартість відшкодованої частини засобів виробництва (вартість предметів праці та витраченої на виробництво ВНП частини засобів праці).

ЧП = вартості необхідного продукту (НП) + вартість додаткового продукту (ДП).

ЧП = Фонд заробітної плати галузей матеріального виробництва + сумарний прибуток в суспільстві.

Чистий продукт - це реальний дохід, який суспільство може використати для особистого споживання та розвитку виробництва, інакше кажучи, це новостворена в суспільстві протягом року вартість або національний дохід суспільства.

ЧП = НД

Національне багатство - це сума матеріальних та духовних благ, які є в розпорядженні суспільства. Національне багатство нагромаджується протягом усього історичного періоду виробничої діяльності суспільства.

До національного багатства входять природні ресурси, нагромаджені засоби виробництва та предмети споживання. Включає національне багатство і духовні надбання суспільства: виробничий досвід, освітній потенціал, досягнення науково-технічної думки, національно-культурні надбання, інформаційні ресурси тощо.

У структурі національного багатства виділяють виробничі фонди (основні та оборотні), основні фонди соціальної сфери (школи, лікарні, культурно-освітні і спортивні споруди, житлові будинки), а також особисте майно населення (за виключенням товарів короткострокового використання).

Національне багатство становить собою сукупні можливості суспільства у подальшому матеріальному та духовному розвитку.

3. Циклічність економічного розвитку та її причини

Процес відтворення в дійсності далеко не завжди являє собою рівномірний, поступальний рух економічного зростання. У суспільному виробництві роки швидкого підйому змінюються періодами уповільненого руху, економічного спаду (кризи) та застою.

Коливання в русі суспільного виробництва, що регулярно повторюються протягом певного періоду часу означають циклічний характер його розвитку. Тривалість циклу визначають від однієї кризи до наступної або від одного піку підйому до наступного.

Причини циклічних коливань економічного розвитку економісти різних часів пояснювали з різних позицій. У XIX ст. Ж.Б.Сей, Д.Рікардо та ін. вважали, що загальні кризи неможливі, часткові кризи надвиробництва пояснювали порушенням пропорційності між різними галузями виробництва. Вони вважали, що рух ринкової економіки сам відновлює цю пропорційність. Протягом XX ст. економічні кризи неодноразово потрясли світ. Вчені підходили до розгляду цього явища з різних позицій. Зокрема, Дж.М.Кейнс, Е.Хансен пояснювали кризи недостатньою схильністю людей до споживання. На їх думку, доходи населення зростають швидше, ніж обсяги споживання. Вихід з кризи, відповідно до цієї позиції, полягає у стимулюванні сукупного споживання. Монетаристи на чолі з М.Фрідменом причини криз вбачають у недоліках кредитно-грошової політики.

Отже, в сучасній економічній теорії немає єдиного підходу щодо причин економічних криз та способів виходу з них. Досить часто сучасні економісти обмежуються загальними

зауваженнями про те, що причини циклічного руху полягають у складному і суперечливому характері різноманітних сил і факторів, що впливають на рух і розвиток ринкової економіки.

Сучасна держава, як правило, має у своєму розпорядженні широкий спектр економічних інструментів для пом'якшення впливу циклічних коливань. Зокрема, з такою метою використовується гнучка система податків: підвищення або зниження податку на прибуток (на додану вартість), стимулює або, навпаки, стримує ділову активність у певних сферах діяльності. Державна кредитна політика (підвищення чи зниження процентної ставки) може підвищувати чи гальмувати інтерес до додаткових капіталовкладень. Ще одним інструментом державного впливу на економічний розвиток виступає бюджетна політика.

Види економічних циклів

Одним з найвідоміших дослідників економічних циклів був учень М.І.Тугана-Барановського М.І.Кондратьєв. Вже його попередники (Х.Кларк, К.Виксель, В.Парето та ін.) зазначили наявність в економіці економічних циклів різної тривалості та глибини. Кондратьєв зробив спробу проаналізувати взаємовплив економічних циклів різної тривалості. Тож в економіці розрізняють такі види економічних циклів:

* **річні або сезонні коливання** ділової активності. Вони в основному пов'язані з сільськогосподарським виробничим циклом, але, безумовно, не обмежуються лише сферою сільського господарства, оскільки попит на сільськогосподарську техніку, збут сировини для промисловості, зрештою, і споживацький попит мають досить виражений сезонний характер;

* **короткострокові економічні цикли** - 3-3,5 роки (3-4 роки). Матеріальною основою малих циклів є процеси, що відбуваються в сфері грошових відносин. Існує два різновиди грошових криз - загальні та специфічні. Загальні грошові кризи пов'язані з середньостроковим відтворювальним циклом і є складовою частиною загальних економічних криз. Специфічні грошові кризи розвиваються на основі суперечностей, притаманних грошово-кредитній системі;

* **торгово-промислові цикли** - 7-11 років. Історія цих циклів починається з кризи надвиробництва 1825 р., що охопила Англію. Через 12 років у 1836 р. подібне явище охопило економіку Англії, США, Франції та Німеччини. Криза 1857 р. стала першою світовою циклічною кризою і відтоді цикли цього типу повторюються з періодичністю в 7-11 років;

* **великі економічні цикли** або "**довгі хвилі**", тривалість яких становить 40-60 років.

Фази середньострокового економічного циклу

У перебігу економічного циклу розрізняють чотири фази, що послідовно змінюють одна одну - "**криза**", "**депресія**", "**пожсвавлення**" та "**піднесення**".

Криза - це порушення рівноваги в економіці, результатом чого є зниження або зупинка виробництва. Під час найбільш глибоких криз відбувається руйнування продуктивних сил суспільства. Розрізняють два види криз - "**криза надвиробництва**" та "**криза недовиробництва**". Для розвинутої ринкової економіки найбільш характерною є криза надвиробництва. Його характерні риси :

1. Товарів виготовлено більше, ніж потребує платоспроможний попит на них; ускладнюється і унеможлиблюється збут.

2. Внаслідок переважання пропозиції над попитом різко спадають ціни.

3. Різко скорочується виробництво.

4. Підприємці, які неспроможні оплатити свої боргові зобов'язання, розоряються.

5. Скорочення виробництва призводить до зростання безробіття, падіння життєвого рівня трудящих та відповідно - до подальшого скорочення попиту.

6. Банківські рахунки та цінні папери перестають вважатися надійним розміщенням капіталу. Зростає попит на готівку. Масове вилучення банківських вкладів веде до краху банків. Масова пропозиція акцій та інших цінних паперів веде до різкого падіння цін на них.

За кризою наступає **депресія** або застій. Протягом цього періоду скорочуються товарні запаси (частково реалізуються за низькими цінами, частково псуються). Реалізація товарів відновлюється, падіння цін припиняється. У період депресії обсяг виробництва дещо збільшується порівняно з кризою. Однак маса капіталів, що не знаходить застосування ані у виробництві, ані у торгівлі відтак зосереджується в банках. Пропозиція грошей перевищує попит на них, норма позичкового відсотку спадає до мінімуму.

Фази *пожвавлення* і *піднесення* ознаменуються зростанням виробництва. На фазі пожвавлення відновлюється докризовий рівень промислового виробництва. В ході піднесення докризові показники економічної активності перекриваються, виробництво сягає нового максимуму в межах даного циклу. Цикл завершується, готуючи умови нового надвиробництва і наступної кризи.

Основною фазою промислового циклу є криза, яка служить вихідною позицією наступного циклу. Однак у сучасній економічній теорії існує погляд на "**кризу**" та "**бум**" як на поворотні моменти циклу, основними ж його фазами вважається "спад" і "пожвавлення".

Перші ознаки наближення кризи відчувають на собі галузі, що виробляють товари тривалого використання (автомобілі, побутова техніка, меблі тощо). Оскільки вони не є товарами першої необхідності, попит на них скорочується при найменшому передчутті економічних негараздів. Скорочення попиту на них та їх виробництва веде до скорочення попиту на засоби виробництва для цих галузей. Відповідно скорочується кількість зайнятих і сумарний попит.

Загострення конкуренції за гроші покупця веде до зниження ціни, що вимагає зменшення витрат виробництва. Найефективніший спосіб - заміна старого устаткування більш продуктивним. Після кризи починається оновлення основного капіталу, що певною мірою зумовлює матеріальну основу періодичності криз.

За своїм змістом середньострокові цикли є не лише циклами саме надвиробництва, тобто лише відтворювального процесу, а ще й обміну розподілу та споживання. Саме тому циклічність виступає як багатомірний, багаторівневий процес. Основні аспекти, що характеризують циклічні коливання:

- * динаміка ВВП і національного доходу;
- * динаміка промислового виробництва;
- * динаміка зайнятості;
- * динаміка використання (завантаження) промислових потужностей;
- * динаміка реальних доходів населення;
- * динаміка норми прибутку (рентабельності).

Циклічні кризи надвиробництва називають ще "загальними", оскільки вони охоплюють значну, іноді більшу частину виробництва.

Існують ще часткові кризи, які охоплюють лише певну сферу економічної діяльності (кризи грошового обігу, кредиту тощо). Можливі ще й галузеві кризи, які охоплюють лише певну галузь економіки. Значно, більш тяжкими для економіки є структурні кризи, які зумовлюються значними диспропорціями в розвитку народного господарства.

Ринкова економіка стикається і з відносними кризами недовиробництва. Зокрема, сировинна та продовольча кризи середини 70-х років призвели до різкого зростання світових цін на нафту, сировину, сільськогосподарські продукти і суттєво порушили пропорції відтворення в економічно розвинутих країнах. На кризи недовиробництва, окрім з економічних причин, суттєвого впливу завдають фактори природного та соціального характеру: посухи, неврожаї, гострі міждержавні та внутрішні конфлікти. Значно більшою мірою кризи недовиробництва властиві адміністративно-командній економіці. Хронічні дефіцити багатьох видів товарів є не лише свідченням затамованої інфляції, недосконалості планування, але й адміністративного, вольового втручання в економіку без усвідомлення і врахування економічних законів і процесів.

4. Великі економічні цикли або "довгі хвилі"

Про існування довгострокових економічних коливань економісти здогадувалися давно. Вперше ще у XIX ст. про це писали Дж.Б.Кларк, І.С.Джевонс, пізніше - М.І.Туган-Барановський, К.Каутський, В.Парето та ін. Створення теорії "довгих хвиль", однак, пов'язано з ім'ям російського вченого М.Д.Кондратьєва (1892-1938). Не зважаючи на те, що основні дослідження з цього напрямку були опубліковані ним ще у 20-х роках, внесок Кондратьєва в дослідження даної проблеми був настільки вагомим і загально визнаним, що великі економічні цикли одержали в науці назву "**циклів Кондратьєва**".

Однією з найскладніших проблем, пов'язаних з дослідженням великих економічних циклів, є проблема виділення причин, матеріальних основ даного виду циклічності. М.Д.Кондратьєв запропонував розглядати основою "довгих хвиль" циклічність у розвитку продуктивних сил і насамперед - засобів праці.

Матеріальною основою "довгих хвиль" сьогодні вважають структурне оновлення технологічного способу виробництва, що проявляється, зокрема, як оновлення основного капіталу. Еволюційний шлях оновлення дає змогу більш повно використати можливості наявних технологій. Революційний веде до якісних змін у техніко-технологічному втіленні наукових знань.

Еволюційний шлях дає змогу використати потенціал існуючих технологій і підготувати можливості для наступного стрибка в їх розвитку. Технічні революції призводять до появи нових техніко-технологічних принципів, які згодом розповсюджуватимуться еволюційним шляхом.

М.Д.Кондратьєв підкреслював, що інтенсивність відкриттів у науці і техніці залежить від вимог економічної дійсності, а їх впровадження змінює цю дійсність.

Великі економічні цикли були проаналізовані вченим з кінця XVIII ст.(зокрема, і внаслідок відсутності більш давніх статистичних даних). Він виділив у цих циклах два періоди - висхідний ("підвищувальна хвиля" в термінології М.Д.Кондратьєва), що триває 25-30 років, і низхідний ("знижувальна хвиля") - 20-25 років. Згідно даного погляду на розвиток світової економіки "довгі хвилі" мали такий вигляд :

1. Підвищувальна хвиля I циклу - з кінця 80-х - початку 90-х рр. XVIII ст. до періоду 1810-1817 рр.

2. Понижувальна хвиля I циклу - з періоду 1810-1817 рр. до періоду 1844-1851 рр.

1. Підвищувальна хвиля II циклу - з періоду 1844-1855 рр. до періоду 1870-1875 рр.

2. Понижувальна хвиля II циклу - з періоду 1870-1875 рр. до періоду 1890-1896 рр.

1. Підвищувальна хвиля III циклу - з періоду 1891-1896 рр. до періоду 1914-1920 рр.

2. Ймовірна понижувальна хвиля III циклу - з періоду 1914-1920 рр.

М.Д.Кондратьєв звернув увагу на суспільно-політичні прояви та впливи "довгих хвиль". Він розумів всеосяжність цих впливів, які сформулював у так звані 4 емпіричні правильності великих циклів:

1. Перед початком, іноді в самому початку підвищувальної хвилі кожного великого циклу спостерігаються значні зміни в основних умовах господарського життя суспільства. Ці зміни виражаються в глибоких змінах техніки виробництва та обміну (яким в свою чергу передують значні технічні винаходи та відкриття), зміни умов грошового обігу та посилення ролі нових країн у світовому господарському житті.

2. Періоди підвищувальних хвиль великих циклів, як правило, значно багатші великими соціальними потрясіннями та переворотами в житті суспільства (революції, війни), ніж періоди понижувальних хвиль.

3. Понижувальні хвилі великих циклів супроводжуються тривалою депресією сільського господарства.

4. Середньо-строкові цикли, що припадають на понижувальну хвилю великого циклу, характеризуються тривалістю спадів і депресій та короткістю і слабкістю підйомів. Середні цикли, що припадають на підвищувальну хвилю, навпаки, мають тривалий, значний підйом і короткі, невиразні спади.

Далеко не всі аспекти взаємодії різних видів економічних циклів усвідомлені сьогодні. Вчені-економісти всього світу шукають способи пом'якшення нищівних впливів знижувальної хвилі великого циклу. М.Д.Кондратьєв передбачав у своїх творах можливість так званої великої депресії 1929-1933 рр. Існує переконання серед економістів, що з тієї кризи світ вийшов за допомогою II світової війни. Сьогодні важко перерахувати відкриття і досягнення в науці і техніці останнього часу, впроваджене євро, військові дії НАТО на Балканах, події в Афганістані, - все це певні ознаки підвищувальної хвилі. На жаль, ознаки досить тривожні, адже протягом майже всіх 80-х років економісти всього світу як заклинання повторювали: з наступної кризи не можна буде вийти за допомогою військового виробництва і війни, але,

здається, світ знову повертається на ті ж таки шляхи.

Контрольні запитання і завдання

1. Що таке відтворення?
2. Назвіть види відтворення.
3. В чому полягає суть інтенсивного відтворення?
4. Що таке ССП, ВСП, ВНП, ВВП, ЧСП, НД?
5. Що таке національне багатство?
6. Які аспекти охоплює процес суспільного відтворення?
7. Що таке економічний цикл? Які знаєте види економічних циклів?
8. Охарактеризуйте річні коливання ділової активності.
9. Дайте характеристику середнім економічним циклам.
10. Спробуйте розписати далі великі економічні цикли.

Тема 19. Доходи, їх джерела та розподіл. Зайнятість і відтворення робочої сили в перехідній економіці

План

1. Доходи населення і їх диференціація
2. Рівень життя та його показники
3. Заробітна плата: суть, форми і системи
4. Зайнятість населення і її основні форми
5. Ринок робочої сили
6. Безробіття: суть, причини, види

1. Доходи населення і їх диференціація

Доходи учасників ринкової економіки розподіляються за факторами виробництва (земля, праця, капітал, здібності до підприємництва). У ринковій економіці вважається нормальним і припустимим будь-який дохід, який отримується в результаті участі у вільній конкуренції на ринках товарів і послуг, капіталів і робочої сили. Тут визначаються і високі доходи тих, хто має успіхи у підприємницькій діяльності, і низькі доходи тих, хто зазнав у ній невдачі. Причому низький дохід може бути наслідком недостатніх трудових зусиль тих чи інших підприємців, працівників найманої праці, а також результатом змін кон'юнктури ринку. Основними каналами доходів населення є:

- * трудові доходи робітників (заробітна плата, премія і т.д.);
- * доходи від підприємництва (прибуток);
- * доходи від власності (рента, відсотки і т.д.);
- * доходи від індивідуальної трудової діяльності;
- * інші надходження (спадщина, аліменти, гонорар).

Отже, під доходами населення розуміємо суму грошових засобів і матеріальних благ, які отримані або створені громадянами за певний проміжок часу. Роль доходів визначається тим, що рівень споживання населення прямо залежить від рівня доходів. Їх можна поділити на грошові і натуральні доходи.

Грошові доходи населення включають усі надходження грошей у вигляді оплати праці працюючих осіб, доходів від підприємницької діяльності, пенсій, стипендій, різних допомог, доходів від власності у вигляді відсотків, дивідендів, ренти, сум від продажу цінних паперів, нерухомості, продукції сільського господарства, різних виробів, доходів від наданих різних послуг та ін. *Натуральні доходи* включають перш за все продукцію, вироблену домашніми господарствами для власного споживання.

Відмінності в рівні доходів на душу населення або на одного зайнятого називається диференціацією доходів. Нерівність доходів характерна для всіх економічних систем. При переході від адміністративно-командної до ринкової системи ріст диференціації доходів пов'язаний з тим, що частина населення живе за старими законами, а одночасно інша частина населення діє за законами ринкової економіки. Чим більше населення залучається до ринкових

відносин, тим швидше скорочується нерівність у доходах.

Диференціація доходів складається під впливом різноманітних факторів, які пов'язані з особистими досягненнями або незалежні від них, що мають економічну, демографічну, політичну природу. Серед причин нерівномірності розподілу доходів виділяють: відмінності у здібностях (фізичних та інтелектуальних), відмінності освіти і кваліфікації, працьовитість і мотивацію, професійну ініціативність і схильність до ризику, походження, розмір і склад сім'ї, володіння власністю і становище на ринку, удачу, везіння і дискримінацію. Міру нерівності доходів відображує крива Лоренца (рис. 4), при побудові якої по осі абсцис відкладена кількість сімей (в % від загального їх числа), а на осі ординат - їх дохід (у відсотках).

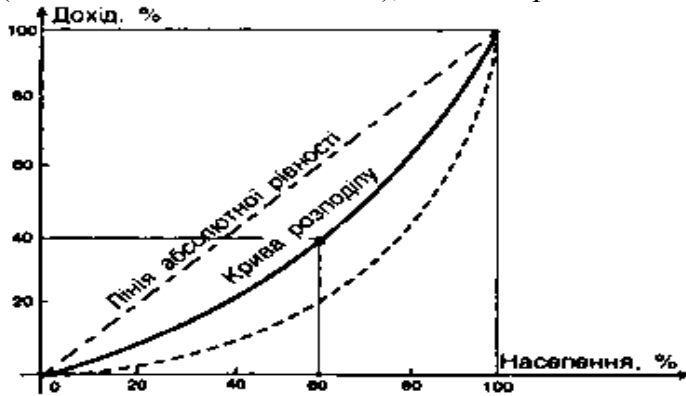

Рис. Крива розподілу доходів (Крива Лоренца)

Теоретично можливість абсолютно рівного розподілу доходу представлено бісектрисою, яка вказує на те, що будь-який даний відсоток сімей отримує відповідний відсоток доходу. Це означає, що якщо 20,40,60% сімей отримує відповідно 20,40,60% від всього доходу, то відповідні точки будуть розташовані на бісектрисі. Крива Лоренца показує фактичний розподіл доходів, будується за реальними даними. Наприклад, 20% населення з найнижчими доходами отримує 5% загального доходу, 40% з низькими доходами - 15% і т.д. Заштрихована область між лінією абсолютної рівності і кривою Лоренца вказує на ступінь нерівності у розподілі доходів. Чим більшою є ця область, тим більша нерівність розподілу доходів у суспільстві. Реальне суспільство не характеризується ні абсолютною рівністю, ні абсолютною нерівністю. Проте, чим більше вигнута крива Лоренца, тим більша нерівність розподілу доходів, а чим вона більш пряма, тим більша рівність сімей за рівнем доходів. Наближення кривої Лоренца до прямої лінії абсолютної рівності вбиває стимули до продуктивної праці, а надмірна її вигнутість може викликати соціальну напругу в суспільстві.

2. Рівень життя та його показники

Сукупні доходи суспільства в цілому і кожного з його членів справедливо оцінюються як показники економічного добробуту. Отримувані населенням доходи складають базу певного рівня життя.

Рівень життя визначається на основі оцінки кількості і якості спожитих життєвих благ (матеріальних і духовних). Він оцінюється як забезпеченість населення життєвими благами, так і ступенем задоволення потреб людей у певних благах.

Склад життєвих благ дуже різноманітний. Поряд з доходами населення рівень життя визначають умови життєдіяльності, під впливом яких складається певний спосіб і стиль життя, оцінюється його якість.

Система показників рівня життя, яка рекомендована ООН, включає широке коло характерних умов життя. Виділяють 12 груп показників:

1. Народжуваність, смертність та інші демографічні характеристики населення.
2. Санітарно-гігієнічні умови життя.
3. Споживання продовольчих товарів.
4. Житлові умови.
5. Освіта і культура.
6. Умови праці і зайнятість.

7. Доходи і витрати населення.
8. Вартість життя і споживчі ціни.
9. Транспортні засоби.
10. Організація відпочинку.
11. Соціальне забезпечення.
12. Свобода людини.

Отже, при оцінці рівня життя використовуються показники річного споживання продуктів харчування, одягу, взуття в розрахунку на людину і сім'ю, забезпеченість житловою площею, меблями, товарами довготривалого користування, предметами культурно-побутового призначення. Окрім цього, використовуються показники, які характеризують забезпеченість населення школами, дитячими садками, рівнем медичного обслуговування, пунктами побутового обслуговування, пральнями, перукарнями, банями, їдальнями тощо.

Відповідна повинна бути і структура харчування, наприклад, хліба і картоплі рекомендується споживати приблизно 80 кг в рік у розрахунку на одну людину, овочів - 150 кг, фруктів - 70-80 кг, м'яса - 60-70 кг.

Проте значна частина населення при переході до ринкової економіки не може дотримуватися цих норм і проживає на рівні малозабезпеченості. Іще у 80-х роках ми вперше зіткнулися з наявністю бідності.

Бідність, малозабезпеченість має декілька рівнів і характеризується такими показниками: 1) прожитковим мінімумом, 2) гарантованим прожитковим мінімумом, 3) мінімальним споживчим бюджетом.

Розрізняють прожитковий мінімум фізіологічний і соціальний. Перший розрахований на задоволення тільки головних найелементарніших потреб в товарах і послугах. Другий, окрім мінімальних норм задоволення фізичних потреб, включає витрати на мінімальні духовні і соціальні запити. Соціально-фізіологічний мінімум - нижня межа малозабезпеченості (бідності).

Гарантований прожитковий мінімум - це офіційно затверджений рівень мінімальної заробітної плати, пенсії, допомоги. Він не може бути нижчим за фізіологічний прожитковий мінімум і не може перевищувати вартісну величину мінімального споживчого бюджету.

Мінімальний споживчий бюджет як верхня межа бідності виражає в грошовій і натуральній формах той обсяг споживання життєвих благ, що мінімально достатній для фізіологічного і розумового розвитку людини. Він визначається суспільством як необхідний для збереження більш-менш допустимого рівня життя.

Розрахований прожитковий мінімум забезпечує можливість придбання найнеобхідніших товарів та одержання послуг (200 видів товарів). Розраховується також оптимальний (раціональний) споживчий бюджет. Він відображає ту величину і структуру споживання матеріальних і духовних благ, які забезпечують найповніше й розумне задоволення потреб людини за даного рівня розвитку продуктивних сил.

3. Заробітна плата: суть, форми і системи

У ринкових економічних системах основним доходом населення є зарплата. У світовій економічній науці є чимало варіантів визначення поняття заробітної плати.

За концепцією В.Петті, Д.Рікардо, зарплата є грошовим виразом "мінімуму засобів існування". За А.Смітом, заробітна плата включає в себе вартість життєвих засобів людини, щоб вона могла "працювати". А.Маршал в "життєво необхідні засоби" включає вже засоби "щоб працювати" і "щоб жити". В.Петті в XVII ст. вважав, що зарплата - це ціна праці.

К.Маркс розробив теорію заробітної плати як грошового виразу вартості і ціни, робочої сили, тобто робітник продає не працю, а робочу силу (здатність до праці). На початку XIX століття була поширена теорія заробітної плати, що ґрунтується на теорії "трьох факторів" Ж.Б.Сея.

М.Туган-Барановський вважав заробітну плату часткою робітничого класу в суспільному продукті, яка залежить від продуктивності суспільної праці і соціальної сили робітничого класу. Е.Бем-Баверк звертав увагу на можливість поступок підприємців у частині підвищення розміру заробітної плати під загрозою страйків, організованих профспілками, але відзначав наступний

відтік капіталу з галузей з підвищеною зарплатою, заміну живої праці машинною, що в кінцевому підсумку неминуче призведе до зниження зарплати.

Необхідність прямого втручання в регулювання величини і динаміки заробітної плати обґрунтував Дж.М.Кейнс. Щоб уникнути соціальних потрясінь, він запропонував замість зниження зарплати шляхом перегляду колективних угод використати поступове або автоматичне зниження реальної зарплати в результаті зростання цін. Кейнс обґрунтував необхідність політики жорсткої грошової заробітної плати.

Його ідеї розвинуті в працях Е.Хансена, Л.Клейна, Д.Робінсон та ін., які запропонували різні методи регулювання заробітної плати і доходів населення, виходячи з визнання активної ролі держави у розподільчих процесах.

У сучасній економічній теорії праця однозначно вважається фактором виробництва, а заробітна плата - ціною використання праці робітника. Прихильниками цієї концепції є відомі американські економісти П.Самуельсон, В.Нордгауз.

З точки зору відносин розподілу заробітна плата - це грошове вираження частини необхідного продукту, яка надходить в індивідуальне споживання робітникам фірми у відповідності з кількістю і якістю затраченої ними праці у виробництві.

Організації і фірми виплачують заробітну плату в грошовій формі, це обумовлено наявністю товарно-грошових відносин і ринку. В цивілізованій економіці виплата зарплати не може проходити в натуральній формі. Грошова заробітна плата - найбільш гнучкий засіб обліку затрат і результатів праці.

Регулювання заробітної плати здійснюється фірмою і державою. Перш за все встановлюється міра праці. Вона відбиває кількість праці (величина затраченої мускульної і нервової енергії), інтенсивність праці і якість праці (ступінь складності і значення роботи). В результаті з'являються норми виробітку, норми часу, норми обслуговування на тих чи інших роботах. Підприємства і держава проводять нормування праці. Виконана норма - це перш за все кількість праці певної якості, яку віддав робітник фірмі чи державі протягом певного часу. За це він отримує грошову винагороду в формі заробітної плати.

➤ Держава і підприємство встановлюють такі принципи диференціації заробітної плати працівників:

➤ величина заробітної плати залежить від складності праці, професійних навичок і кваліфікації робітника;

➤ величина заробітної плати залежить від умов роботи, від її важкості, шкідливості для здоров'я. Праця у важких і шкідливих умовах оплачується вище;

➤ величина заробітної плати залежить від результатів виробничої діяльності фірми в цілому.

Розрізняють дві основні форми заробітної плати: погодинну та відрядну. Погодинна зарплата нараховується робітникам залежно від кваліфікації і фактично відпрацьованого часу. Вона застосовується для оплати праці тих робітників:

➤ виробіток яких неможливо чітко нормувати;

➤ в роботі яких головним є не зростання продуктивності праці, а підвищення якості продукції;

➤ виробіток яких в основному залежить не від їх індивідуальних трудових зусиль, а визначається технологічним процесом.

Функції ж робітника зводяться тільки до налагоджування, спостереження і контролю за роботою обладнання. При погодинній формі величина заробітної плати обчислюється як добуток погодинної ставки і кількості праці. Погодинна оплата передбачає просту погодинну систему, що обумовлює оплату за фактично відпрацьований час та погодинно-преміальну, яка враховує ще й інші моменти: виконання норми, ріст продуктивності праці, якість робіт і продукції, економію ресурсів.

Відрядна форма заробітної плати застосовується на роботах, де праця піддається точному і повному обліку, де широко використовуються норми виробітку. Величина заробітної плати при ній обчислюється як добуток розцінки одиниці виробу і кількості виробів. Виділяють такі системи відрядної заробітної плати:

- пряма відрядна заробітна плата. Вона передбачає прямо пропорційну залежність між зростанням об'єму виробки і збільшенням заробітної плати;
- відрядно-прогресивна заробітна плата. Суть її полягає в тому, що виготовлена продукція в розмірі норми виробітку оплачується по основних розцінках, а продукція понад норму - по розцінках більш високих і зростаючих;
- відрядно-регресивна заробітна плата. При ній кожному відсотку збільшення виробітку понад норму відповідає приріст заробітку менше одного відсотку. Вона робить не вигідним перевиконання норми виробітку.
- відрядно-преміальна заробітна плата. При цій системі виготовлена продукція в розмірі норми виробітку оплачується по основних розцінках, а за продукцію, виготовлену понад норму, за дотримання технологічної дисципліни, за безаварійну роботу передбачена премія;
- акордна заробітна плата. У цьому випадку заробітна плата встановлюється не за кожний виріб або операцію, а за весь об'єм робіт по акордних розцінках;
- колективна відрядна заробітна плата. При цьому заробітна плата робітника знаходиться в залежності від виробітку бригади, лінії, зміни. Колективний заробіток розподіляється між членами бригади у відповідності з присвоєними їм розрядами, коефіцієнтами і відпрацьованим часом.

Останні десятиріччя характеризуються все більш широким застосуванням погодинної заробітної плати і відповідним скороченням відрядної внаслідок зростання механізації та автоматизації виробництва. У Великобританії, США, Німеччині і Франції 60-70% промислових робітників отримують погодинну заробітну плату.

Розрізняють номінальну і реальну заробітну плату. Номінальна заробітна плата являє собою суму грошей, яку отримує робітник за виконану роботу. На її величину впливають різні фактори: рівень кваліфікації, різні умови й ефективність праці та кількість і якість праці. Підвищення середньомісячної зарплати на перший погляд свідчить про певне поліпшення добробуту населення. Але точнішим показником тут є реальна заробітна плата.

Реальна заробітна плата - це сума матеріальних і духовних благ та послуг, які можна придбати за номінальну зарплату. Реальна зарплата залежить від ряду факторів:

- а) рівня номінальної зарплати;
- в) цін на товари і послуги, які споживає населення;
- с) величини податків, які сплачуються різними верствами населення в бюджет.

4. Зайнятість населення і її основні форми

Стан зайнятості є одним з основних індикаторів національної економіки. В ньому відображається те, як в суспільстві використовуються ресурси праці, а відповідно і можливості економічного росту. **Основними параметрами, що характеризують стан зайнятості, становище на ринку праці можна назвати:**

- * економічно активне населення (робоча сила);
- * економічно неактивне населення (не входить в склад робочої сили).

До економічно неактивного населення відносяться:

- а) особи віком до 16 років;
- б) особи, які знаходяться в психіатричних лікарнях та виправних закладах;
- в) пенсіонери, студенти, домогосподарки та інші особи, які вибули із складу робочої сили - непрацюючі і не шукаючі роботи. Економічно активне населення у всіх країнах складається із трьох частин: зайняте, незайняте, безробітне.

Однією з найважливіших проблем ринкової економіки є проблема повної зайнятості.

Зайнятість - це економічна категорія, яку розглядають з двох боків:

- Зайнятість як економічна категорія - це сукупність економічних, правових, соціальних, національних відносин, пов'язаних із забезпеченням працездатного населення країни робочими місцями та його участю у суспільно корисній діяльності, що приносить дохід.

➤ Зайнятість як економічна проблема - це співвідношення між кількістю працездатного населення і кількістю зайнятих, яке характеризує рівень використання трудових ресурсів суспільства та ситуацію на ринку робочої сили.

Зайняте населення становить частину трудових ресурсів суспільства. В Україні - це особи віком від 16 до 55 років (жінки) і 60 років (чоловіки), а також особи пенсійного віку і молодь, молодша від зазначеного віку, якщо вона зайнята в народному господарстві. До складу зайнятих належать:

* наймані працівники, особи, які працюють самостійно (підприємці, фермери, творчі працівники), зайняті в органах державної влади й управління;

* особи, котрі служать в армії або отримують професійну підготовку (учні, студенти денних форм навчання);

* особи, що виконують суспільно-оплачувані роботи;

* особи, зайняті вихованням малолітніх дітей, доглядом за інвалідами чи людьми похилого віку;

* громадяни інших країн, які проживають в Україні, працюють у народному господарстві.

Розрізняють три основні види зайнятості: повну, раціональну й ефективну.

Повна зайнятість - це надання суспільством усьому працездатному населенню можливості займатися суспільно корисною працею, на основі якої здійснюється індивідуальне (у межах сім'ї) та колективне (з участю фірм, компаній, держави) відтворення робочої сили і задоволення всієї сукупності потреб.

Раціональна зайнятість - зайнятість, яка має місце в суспільстві з урахуванням доцільності перерозподілу та використання трудових ресурсів, їх статево-вікової та освітньої структури. Цей вид зайнятості не завжди буває ефективним, оскільки здійснюється з метою поліпшення статево-вікової зайнятості, залучення до трудової діяльності працездатного населення окремих відсталих регіонів тощо.

Ефективна зайнятість - це зайнятість, що здійснюється відповідно до вимог інтенсивного типу відтворення та критеріїв економічної доцільності й соціальної результативності, зорієнтована на скорочення ручної, непрестижної, важкої праці.

Розрізняють основну і спеціальні форми зайнятості.

Основна форма регулюється трудовим законодавством і типовими правилами внутрішнього розпорядку щодо різних категорій працівників.

Спеціальні, або нетрадиційні форми зайнятості (робота вдома, за сумісництвом, індивідуальна і кооперативна трудова діяльність та ін.) здійснюються відповідно до спеціальних правових норм. У США та Англії такими формами зайнятості охоплено понад 30% робочої сили.

В Україні домінує тип зайнятості, що відповідає технологічному способу виробництва, який ґрунтується на ручній та механізованій праці. Це переважання промисловості і сільськогосподарської трудової діяльності з широким застосуванням простої фізичної праці (близько 40% загальної чисельності працюючих). Розвинуті країни світу пройшли цей етап у 40-50 роки. Нині там існує інформативний тип зайнятості, тобто переважання у складі працюючих осіб, пов'язаних з відтворенням людини, збиранням, переробкою та наданням інформації у сфері виробництва та обігу та ін. Зростають витрати на підготовку якісної робочої сили у високотехнічних галузях промисловості. У США, наприклад, проходять перепідготовку 75-85% керівників, спеціалістів, робітників. У приватному секторі щороку навчається майже третина зайнятих.

5. Ринок робочої сили

Важливу роль у формуванні структури і зайнятості відіграє ринок робочої сили. Він є невід'ємною складовою частиною системи ринкового господарства. Під **ринком робочої сили (ринком праці)** розуміють сукупність засобів, установ та соціальних організацій, з допомогою яких роботодавці наймають працівників для реалізації своїх проектів, а ті, хто шукає роботу, знаходять її відповідно до своєї професії, кваліфікації, бажання тощо. Ринок робочої сили характеризується системою відносин між продавцями (власниками) робочої сили і її покупцями

та відповідною інфраструктурою.

Головними суб'єктами ринку робочої сили є найманий працівник та роботодавець. Кожен з них має свою суспільну форму і розгалужену структуру. Систему суб'єктів ринку робочої сили доповнюють посередники.

З одного боку, ринок праці подібний до інших ринків (засобів виробництва чи споживчих товарів), а з іншого - він має низку характерних особливостей. Як і будь-який інший, ринок праці регулюється законами попиту та пропозиції. Внаслідок їх дії формується рівноважна ціна товару "робоча сила", яка називається заробітною платою. Зрозуміло, що ринок праці є узагальнюючим поняттям щодо множини різних конкретних ринків праці, на яких пропонується й купується праця різних спеціальностей.

Механізми ринку праці складають попит на працю, пропозиція праці, заробітна плата - ціна праці.

Пропозиція робочої сили - це кількість праці, яка пропонується для реалізації при визначених ставках заробітної плати. Як і для будь-якого товару, величина пропозиції збільшується, коли росте ціна - заробітна плата зменшується - при її зниженні. Пропозиція робочої сили носить вільний характер: люди самі добровільно вибирають між зайнятістю і незайнятістю, визначають професію, вид діяльності, приймають рішення про зміну роботи. Одночасно ця свобода носить обмежений характер, це вибір в межах певного "коридору свободи". Факторами, що обмежують вибір, або іншими словами, встановлюють цей "коридор свободи" є:

- наявний рівень освіти, професійна спеціалізація. Металургу, наприклад, важко пропонувати себе вчителем математики, а юристу - спеціалістом з ремонту комп'ютерів;

- фізіологічні можливості людини. Вік, стать, стан здоров'я, інші індивідуальні дані накладають свій відбиток на конкурентоспроможність людини на певних спеціалізованих ринках праці, об'єктивно відбиваються на її можливості виконати ту, чи іншу роботу. Нерідко сам роботодавець спочатку фіксує свої вимоги найму;

- соціальні умови. Місце проживання, сімейні обставини також обмежують можливості пропозиції праці на певних ринках. Наприклад, для жінки, яка має малолітніх дітей, буде дуже проблематично пропонувати свою працю там, де робота пов'язана з відрядженнями, або ведеться в декілька змін;

- відсутність досвіду. Тут зі сторони наймача встановлюються зразу ж певні вимоги до здібностей робітника. Наприклад, можна зустріти таке оголошення: "Потрібен бухгалтер зі стажем роботи не менше 5 років..."

В цілому до основних факторів, які визначають поведінку робітників на ринку праці, можна віднести:

- * величину заробітної плати;

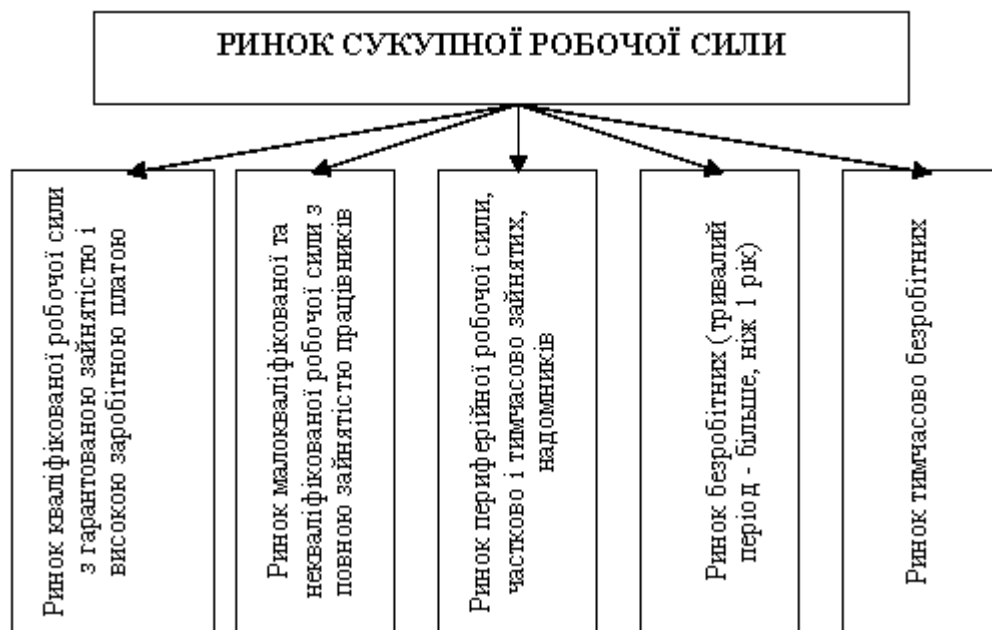
- * умови праці (фізичне навантаження, інтенсивність, змінність, екологію); віддаленість роботи від місця проживання; престижність праці та ін.

Другою стороною на ринку праці виступає роботодавець - той, хто формує попит на працю. **Попит на робочу силу** - це платоспроможна потреба роботодавців щодо трудових послуг працівників певних професій і кваліфікації. Величина попиту залежить в першу чергу від економічного стану країни, темпів зростання економіки, а також від умов діяльності підприємства, положення підприємства. Високі темпи зростання створюють підвищений попит на робочу силу. Коли економіка перебуває в кризовому стані, то кількість робочих місць зменшується, а попит на робочу силу падає.

Співвідношення попиту та пропозиції на ринку праці визначає ціну робочої сили. Ціною праці є ставка заробітної плати, або оплата праці за одиницю часу: годину, день, місяць. За певних умов криві попиту та пропозиції робочої сили можуть не перетинатися. Це має місце тоді, коли наймані працівники вимагають такого рівня оплати, на який не погоджуються роботодавці, а останні пропонують таку оплату, яка не влаштовує робітників. Така ситуація складається досить рідко і стосується тільки окремих професій. У цілому ж роботодавці та наймані робітники не можуть обійтись одні без одних.

Різниця у співвідношенні попиту і пропозиції за професійно-кваліфікаційними,

галузевими і статево-віковими групами зумовила поділ ринку робочої сили на ряд сегментів, що відрізняються передусім ступенем забезпечення робочими місцями та їх надійністю (рис.).

Рис. Основні сегменти сучасного ринку робочої сили

Складаються два ринки. Перший ринок складної, кваліфікованої робочої сили, що забезпечує повну зайнятість. Основна частка на ньому належить представникам нових спеціальностей і галузей високої технології. Ця робоча сила потребує великих затрат, характеризується функціональною гнучкістю, відрізняється відносно високим ступенем захищеності.

Другий ринок робочої сили представлений в основному робітниками і службовцями середньої та низької кваліфікації, працівниками галузей, що зазнали структурної перебудови, частково зайнятими, тимчасовими працівниками, надомниками, безробітними. На цьому ринку гнучкість досягається переважно за рахунок кількісних коливань, що зумовлюють нестійку зайнятість. Процес сегментації робочої сили може тривати, його межі і внутрішній зміст теж можуть зазнавати змін.

Ринок робочої сили існує не одне століття. Суть його залишилась та сама, однак форми, інституціональні межі, механізми, за допомогою яких він функціонує, зазнали серйозних змін, зумовлених науково-технічним розвитком, новими можливостями конкретної держави, підприємців і самих трудівників у формуванні людської особистості.

Особливості ринку робочої сили визначаються такими її унікальними властивостями, як універсальність і прагнення соціальної справедливості. Універсальність робочої сили полягає в здатності працівників завоювати нові професії та підвищувати свій професійний рівень, а також змінювати місце роботи, тобто переходити з однієї фірми, установи, місцевості в іншу фірму, установу, місцевість. Прагнення соціальної справедливості виявляється в намаганні домогтися однакового рівня оплати праці на різних фірмах (підприємствах) і в різних галузях для робітників тієї самої професії і того самого рівня майстерності (розряду праці).

Ці особливості робочої сили відчутно впливають на її ринок. Мобільність найманих робітників дає їм змогу постійно змінювати місце роботи, шукаючи такі фірми, які пропонують кращі умови та вищу оплату праці. Роботодавці змушені конкурувати між собою за можливість використати робочу силу. Відтак повсюдно поліпшуються умови праці та зростає її оплата.

Необхідно відзначити, що для того, щоб ринок робочої сили діяв ефективно, потрібно забезпечити певні додаткові умови. Так, наприклад, у країні має бути достатньо розвиненим ринок житла. Той, хто бажає змінити місце роботи і переселитися в інше місто, повинен мати можливість продати й купити житло. Як і на інших ринках, попит на найману працю має перевищувати її пропозицію, щоб роботодавці змушені були конкурувати між собою.

Серед сучасних тенденцій формування ринку робочої сили в країнах з розвинутою

ринковою економікою, крім названих, слід виділити: посилення й ускладнення конкуренції як серед працівників (за робочі місця з високою оплатою, додатковими соціальними гарантіями, перспективою просування по службі), так і серед роботодавців (за найбільш цінні кадри); збільшення частки до однієї третьої висококваліфікованих кадрів у структурі трудових ресурсів, тривалості загальноосвітньої підготовки; уповільнення припливу працездатного населення, його старіння; ускладнення форм трудової діяльності та трудових відносин тощо.

6. Безробіття: суть, причини, види

Хоч як бездоганно працювали б ринкові механізми, вони не можуть, проте, забезпечити повної зайнятості навіть за наявності вільних робочих місць. Багато представників різних напрямів економічної думки вважають безробіття центральною проблемою сучасного суспільства. Воно є невід'ємним атрибутом ринкової економіки.

Безробіття - це соціально-економічне явище, за якого частина працездатного населення не може знайти роботу, стає відносно надлишковою, поповнюючи резервну армію праці.

Безробіття в ринковій економіці - це стан ринку робочої сили за умов, коли пропозиція робочої сили перевищує попит на неї. Безробіття має циклічний характер.

Безробітними за класифікацією Міжнародної організації праці є особи, зареєстровані на біржі праці, які активно шукають роботу. Тимчасово звільнені й ті, хто має намір приступити до роботи протягом 30 днів, вважаються безробітними, якщо вони і не виконують другої вимоги щодо активних пошуків роботи.

До **незайнятого** належить те населення, яке відмовляється від пропонованої йому роботи. Сукупність зайнятого і безробітного населення називається **самодіяльним населенням**.

У процесі класифікації економічно активного населення, віднесення його до тієї чи іншої групи найскладнішим є чітке розмежування безробітних і незайнятих. Крайні випадки розрізнити неважко. Деякі люди роблять все, аби тільки знайти роботу, водночас інших важко примусити працювати, але навіть і серед тих людей, які активно шукають роботу, є такі, що відхилять надані їм пропозиції, сподіваючись знайти щось краще. Люди, які кажуть, що не можуть знайти роботу, мають на увазі, що вони не можуть знайти місце роботи, де їм би хотілося працювати. Ті, хто говорить, що вони не хочуть працювати, мають на увазі, що вони не хочуть працювати на жодній з робіт, які можуть знайти. У деяких випадках відмінність між цими двома ситуаціями стає просто невидимою.

Західні економічні школи дотримуються різних поглядів на суть та причини безробіття.

Безробіття уперше виникло у Великобританії на початку XIX ст. Проте до кінця століття воно не мало масового характеру, зростало лише в період економічних криз. Так, у США в 1920-1929 рр. середня кількість безробітних становила 2,2 млн. чол., а в 30-х - близько 20% осіб найманої праці.

Першу спробу пояснити сутність безробіття зробив англійський економіст Т.Мальтус. Він пояснив його надто швидким зростанням населення, яке випереджає збільшення кількості засобів до існування. Причину такого явища він вбачав у вічному біологічному законі, властивому всім живим істотам, - розмножуватися швидше, ніж збільшується кількість засобів до існування. Ця теорія з певними модифікаціями існує й нині. Засобами усунення безробіття Мальтус і неомальтузіанці вважають війни, епідемії, свідоме обмеження народжуваності та ін.

У середині 50-х рр. виникла технологічна теорія безробіття, згідно з якою його причиною є прогрес техніки, технічні зміни у виробництві, особливо раптові. Боротися з безробіттям на думку її авторів слід через обмеження технологічного прогресу, його сповільнення.

Найпоширенішою в наш час є кейнсіанська теорія безробіття. Згідно з якою його причиною є недостатній сукупний попит на товари. Держава, підвищуючи доходи, або знижуючи податки, може збільшити в економіці суспільний попит, що зумовить зростання попиту на робочу силу, а це, в свою чергу, знизить рівень безробіття.

Ще одна концепція безробіття (класичний підхід) не вбачає у безробітті серйозної економічної проблеми, оскільки причиною його вважає надто високу заробітну плату, а в умовах вільного ринку такий стан довго зберігатися не може. Дійовим заходом проти безробіття вважається зниження заробітної плати до рівня економічної рівноваги. **Безробіття**

зумовлене комплексом причин:

- структурними змінами в економіці;
- нерівномірністю розвитку продуктивних сил у народному господарстві, в окремих регіонах;
- постійним прогресом техніки, особливо його революційної форми - НТР;
- пошуком працівниками нових робочих місць, де вища заробітна плата, змістовніша робота;
- диспропорційністю розвитку економіки;
- обмеженістю попиту на товари і послуги тощо.

Як бачимо, причин безробіття може бути чимало. Тому економісти нині розглядають не безробіття взагалі, а його конкретні форми чи види.

На сьогодні за даними ООН, близько 800 млн. чол., тобто практично кожний третій працездатний у світі, не має роботи взагалі або має випадковий чи сезонний заробіток. Чим нижчий рівень соціально-економічного розвитку країни, тим вищий рівень безробіття, і навпаки. На території колишнього СРСР безробіття було приховане (або внутрішньозаводське).

Приховане безробіття має місце, якщо кількість працівників на виробничих дільницях перевищує об'єктивно потрібну. Наслідками його є депрофесіоналізація, низька якість продукції, падіння дисципліни праці, зрівнялівка в оплаті праці, зниження реальної заробітної плати. Серед поширених форм прихованого безробіття - вимушені виробничі простої з технологічних причин, прогули і простої, пов'язані з недобросовісним відношенням робітників до праці.

Для суспільства небезпечним є не саме безробіття, а відсутність механізму його регулювання, надійного захисту безробітних.

Загроза безробіття в умовах України пов'язана не з кризою надвиробництва, вичерпанням місткості ринку, як у західному світі, а з сучасною кризою недовиробництва, неузгодженістю процесів вивільнення, перерозподілу та працевлаштування робітників, тобто з глибокими деформаціями, що мали місце в попередній економічній системі та наступною економічною політикою.

Розрізняють такі види безробіття:

- фрикційне;
- структурне;
- циклічне.

Фрикційне безробіття виникає тоді, коли частина людей добровільно змінює місце роботи, частина шукає нову роботу через звільнення, частина тимчасово втратила сезонну роботу, а частина, особливо молодь, вперше шукає роботу. Фрикційне безробіття вважається неминучим і деякою мірою бажаним, оскільки частина працівників тимчасово втративши роботу, переходить з низькооплачуваної, малопродуктивної роботи на вище оплачувану і продуктивну. Це означає більші доходи для робітників і раціональний розподіл трудових ресурсів, а отже і більший реальний обсяг національного продукту.

Структурне безробіття є продовженням фрикційного. Воно виникає тоді, коли в результаті НТП відбуваються важливі зміни в техніці, технології та організації виробництва, які змінюють структуру попиту на робочу силу. Ці зміни призводять до того, що попит на деякі професії зменшується або взагалі зникає, а на інші професії, яких раніше не існувало, зростає. "Структурні" безробітні не можуть знайти роботу без відповідної перепідготовки, додаткового навчання, а то і місця проживання. Фрикційне безробіття має короткостроковий характер, а структурне - довгостроковий, тому і вважається більш важким.

Циклічне безробіття виникає за циклічних спадів, коли відбувається скорочення обсягів виробництва. Внаслідок цього падає сукупний попит на робочу силу і зайнятість скорочується, а безробіття зростає.

Зусилля багатьох держав, зокрема і нашої, тривалий час були спрямовані на ліквідацію безробіття, на те, щоб усі працездатні були зайняті у суспільному виробництві. Проте час показав, що таку "повну" зайнятість забезпечити неможливо, бо існує фрикційне та структурне безробіття, які є неминучими. Тому останнім часом повну зайнятість визначають як зайнятість,

при якій оплачувану роботу мають менш як 100% працездатних. Тобто при повній зайнятості рівень безробіття дорівнює сумі фрикційного та структурного безробіття. Таке безробіття називається природним (нормальним).

Рівень безробіття визначають за формулою:

$$\text{Рівень безробіття} = \frac{\text{кількість безробітних}}{\text{кількість працездатних}} \times 100$$

Отже, існування природного рівня безробіття вважається закономірним явищем і не виключає можливості повної зайнятості. Його величина, яка коливається від 4 до 6% для регіонів, де зареєстроване безробіття нижче, дорівнює або вище від загальнодержавного рівня, зменшує сферу прикладання праці.

Безробіття вважається, з одного боку, важливим стимулятором активності працюючого населення, а з другого - великим суспільним лихом. До негативних наслідків безробіття можна віднести:

- * зменшення рівня життя;
- * поява невпевненості в майбутньому;
- * морально-психологічної травми (зайва людина);
- * виникнення почуття власної неповноцінності;
- * зниження кваліфікації працівників;
- * ріст злочинності та ін.

Різноманітність типів безробіття дуже ускладнює завдання його скорочення. Оскільки єдиних "ліків від безробіття" бути не може, то для вирішення цієї проблеми доводиться використовувати різні методи, заходи як на рівні держави, так і на рівні підприємств.

Український ринок праці та зайнятості мають свої особливості. Йдеться про ті з них, що виявились упродовж 90-х років ХХ ст. Акцентування уваги саме на цьому періоді зумовлене тим, що раніше в Україні існувала інша економічна система. Отже, в останнє десятиріччя відбулись такі зміни:

* Скорочення зайнятості і зростання рівня безробіття, починається з середини 90-х років. Основною причиною звільнень працівників є розпочата структурна перебудова економіки: припинення діяльності підприємств, продукція яких не знаходить збуту або виявляється неконкурентоздатною, перехід до інших форм власності. Такі процеси переживали всі країни перехідної економіки і скрізь, де вони розпочинались, зростала кількість безробітних, але в умовах, коли перехід до ринку відбувається послідовно, працездатні, звільнені з державних установ та підприємств, знаходять роботу на нових підприємствах недержавної форми власності, розпочинають власну справу тощо.

* Існування в Україні вимушеної неповної зайнятості (прихованого безробіття). До тих, хто є неповно зайнятими, належать люди, які перебувають у вимушених відпустках з ініціативи адміністрації, працюють неповний робочий день або тиждень.

* Зміна структури зайнятості, тобто співвідношення між людьми, що працюють у різних сферах (галузях) економіки.

Завданням сучасного етапу в сфері регулювання зайнятості є перехід до активної політики на ринку праці, яка, на жаль, не здійснюється зараз. В основу має бути покладена модель управління, центральними елементами якої є основні регулятори ринкової організації праці: заробітна плата як ціна послуг праці, конкуренція на ринку праці, трудова мобільність, рівень безробіття. Саме за цими параметрами здійснюється, з одного боку, саморегулювання на ринку праці, а з іншого - відбувається втручання держави, яка реалізує координуючу, стимулюючу чи обмежуючу роль у процесі управління.

Пріоритетними напрямками реформування українського ринку праці є вдосконалення системи оплати праці, розширення можливостей отримання населенням офіційних основних і додаткових доходів, соціальна підтримка окремих груп, підвищення якості та конкурентоспроможності робочої сили; сприяння ефективним і доцільним переміщенням працездатного населення; запобігання зростанню безробіття через створення робочих місць за рахунок різних джерел фінансування, впровадження механізмів звільнення і перерозподілу, реструктуризації економіки і піднесення вітчизняного виробництва.

Соціальна політика держави

Соціальна політика - це заходи держави, спрямовані на пом'якшення нерівності в розподілі доходів, що є неминучою характерною рисою ринкової економіки. Вона спрямована на послаблення диференціації доходів і майна, пом'якшення суперечностей між учасниками ринкової економіки і запобіганню соціальних конфліктів на економічному ґрунті.

Тому важливим завданням соціальної політики є адресна (тобто призначена для конкретних груп населення) соціальна підтримка зі сторони держави, в першу чергу найменш захищених верств. Для того, щоб допомогти цим людям, гарантувати їм необхідні засоби, існує соціальна галузь економіки, яка називається соціальним забезпеченням. На організації соціального забезпечення держава покладає турботу про ті категорії населення, які в законодавчому порядку мають право на довготривалу або постійну допомогу у зв'язку з віком, інвалідністю, обмеженою працездатністю, відсутністю інших джерел існування.

Найбільш поширений вид соціального забезпечення - пенсійне забезпечення. Пенсіонерам за віком виплачується пенсія, яка залежить від стажу роботи і рівня заробітної плати, яку отримувала людина до виходу на пенсію. Окрім трудових пенсій за віком, за вислугу років, виплачуються пенсії по інвалідності. Пенсії по інвалідності не залежать від віку і обумовлені тільки станом здоров'я, неможливістю або обмеженою можливістю людини здійснювати трудову діяльність. Пенсії виплачуються з пенсійного фонду, створеного за рахунок страхових внесків підприємств та громадян.

Соціальна допомога надається також за рахунок асигнувань з державного та місцевих бюджетів. Нині діють такі форми соціальної допомоги :

- надання грошової допомоги і пільг сім'ям, що виховують дітей;
- надання натуральної допомоги малозабезпеченим громадянам (забезпечення безплатними обідами, одягом і паливом, пільгами щодо оплати транспорту, житла тощо);
- обслуговування пенсіонерів, інвалідів, одиноких непрацездатних громадян у будинках-інтернатах, територіальних центрах соціального обслуговування пенсіонерів, інвалідів, одиноких непрацездатних громадян, відділеннями соціальної допомоги вдома.

Поширеним видом грошової допомоги студентській молоді є виплата стипендій.

Особливий вид соціальної допомоги - медична допомога. В період переходу України до економіки ринкового типу неминуче часткове використання грошових засобів населення і підприємств на потреби охорони здоров'я в формі платної і страхової медицини. Фонд медичного страхування утворюється за рахунок страхових внесків підприємств та громадян, а також благодійних внесків громадян і підприємств, кредитів банків, інших кредиторів та інших джерел, формування яких не заборонено законодавством України. Медичне страхування забезпечує право працюючих громадян та членів їх сімей на кваліфіковане медичне обслуговування, матеріальне забезпечення у разі захворювання.

Держава надає також значну допомогу безробітним. Перш за все вона проявляється у вигляді виплати офіційно зареєстрованим безробітним державної допомоги по безробіттю. Кошти фонду спрямовуються на фінансування професійної орієнтації населення, професійного навчання вивільнюваних працівників і безробітних, що сприяє їх працевлаштуванню та організації додаткових робочих місць.

В умовах переходу до ринкової економіки відбувається різке збільшення диференціації доходів населення і гостро проявляється проблема соціального захисту населення від зростання цін. Для того, щоб ріст цін на товари і послуги не призводив до катастрофічного зниження споживання і життєвого рівня, частково здійснюється індексація доходів. Це означає, що заробітна плата, пенсії, стипендії, інші види доходів збільшуються в міру зростання роздрібних цін.

Індексація доходів населення застосовується в різних країнах, хоч, наприклад, у Франції і Німеччині відмовились від індексації доходів населення, вважаючи, що її негативні наслідки для економіки переважають позитивні. Проте в умовах значного зростання роздрібних цін протягом останніх років індексація доходів населення неминуча і виправдана. Але певна нерівність все ж повинна зберігатися, зрівняльний розподіл суперечить ринковим принципам.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому полягає сутність розподілу доходів?
2. Перелічіть форми розподілу доходів.
3. Назвіть показники рівня життя.
4. Що таке бідність, малозабезпеченість і які показники для них характерні?
5. Проаналізуйте визначення категорії "заробітна плата" в економічній літературі.
6. Розкрийте сутність заробітної плати.
7. Які є форми заробітної плати?
8. Чому потрібна індексація доходів населення?
9. У чому полягає сутність зайнятості та які її основні види і форми?
10. Що являє собою ринок робочої сили, які умови його існування?
11. Охарактеризуйте види безробіття.
12. Які особливі зайнятості та безробіття в Україні?
13. У чому полягає сутність соціальної політики держави в умовах ринкової економіки?
14. Основні напрямки підвищення якості життя в Україні

Тема 20. Інтернаціоналізація господарського життя і світовий ринок

План

1. **Світове господарство: його суть та структура**
2. **Міжнародний поділ праці і спеціалізація. Інтернаціоналізація господарського життя**
3. **Міжнародна економічна інтеграції. Головні інтеграційні угруповання**
4. **Проблеми інтеграції України у світове господарство**

1. Світове господарство: його суть та структура

Для сучасного періоду міжнародного економічного розвитку характерне широке залучення країн у міжнародні взаємозв'язки, посилення їх взаємозалежності, що стало основою формування світового господарства. **Світове господарство (всесвітнє, світова економіка)**, – це внутрішньо суперечлива єдність національних економік та економічних відносин між ними, які розвиваються на основі інтернаціоналізації виробництва і створюють цілісну глобальну економічну систему. Зростаюча інтернаціоналізація і міцніюча **цілісність світового господарств** об'єктивно обумовлена дією таких факторів. По-перше, розвитком науково-технічної революції, в умовах якої жодна з країн світу не може самостійно використовувати всі досягнення науки і техніки, тому вони повинні поєднувати свої зусилля в цій сфері. По-друге, істотним фактором розвитку світового господарства виступає інтернаціоналізація господарського життя, міжнародний поділ праці. По-третє, необхідністю об'єднання зусиль країн при розв'язуванні глобальних проблем (екологічних, продовольчих, демографічних, наукових та ін.), потребою у взаємній допомозі в екстремальних ситуаціях (землетрусах, ядерних аваріях і т.п.). А також – доцільністю об'єднання господарських зусиль країн-партнерів для спільного освоєння багатств світового океану, використання усе більш складних інформаційних систем, збереження як уже накопичених людством знань, ідей, так й переробці і використання міжнародного інформаційного банку даних, якими могла б користуватися у відповідності зі своїми потребами кожна країна світової співдружності. По-п'яте, необхідністю об'єднання зусиль світового товариства для боротьби з міжнародним тероризмом і корупцією.

Початковий етап становлення світового господарства багато хто пов'язує з остаточною перемогою капіталістичного виробництва над феодальним, коли був довершений промисловий переворот, стала панувати вільна конкуренція, що значно прискорило становлення світової системи, і світовими кризами надвиробництва. До середини XIX ст. капіталістичне виробництво формується як світова господарська система, воно стає світовим, а відтворення капіталу інтернаціоналізованим.

Наступний етап розвитку світового господарства пов'язаний з утворенням монополій, вивозом капіталу. Велику роль у структурі світового господарства відіграють транснаціональні компанії (ТНК). Утворення світової системи соціалізму привело до посилення протистояння

двох світових соціально-економічних систем.

Сучасний етап розвитку світового господарства характеризується формуванням єдиного світового ринку товарів і факторів виробництва, переходом колишніх колоній і соціалістичних країн до відкритої економіки, що передбачає не тільки активну участь країн у світовому ринку і світовому господарстві, але і міждержавну координацію економічної поведінки і прийняття спільних адекватних заходів для її коректування.

В сучасних умовах для розвитку світового господарства характерними стали дві тенденції: глобалізація виробництва і капіталу та поглиблення розвитку національних господарств. Глобалізація характеризується якісними і кількісними показниками, серед яких слід зазначити зростаючу взаємозалежність економік різних країн, усе більшу цілісність і єдність світового господарства. Глобалізація також виявляється в тім, що окремі нації і держави поступово передають свої функції суб'єктів міжнародних відносин і міжнародного права наднаціональним органам для зовнішнього контролю. Впровадження новітніх інформаційних технологій, систем електронного зв'язку обумовили зростання світових комунікаційних мереж, розвиток яких здійснюється значною мірою позадержавним контролем. В цих умовах кожна національна економіка прагне розвиватися суверенно і зберігати притаманну їй своєрідність. Звідси й основні суперечності в сучасному світовому господарстві, в розвитку міжнародної економіки: економічні, соціальні, політичні, культурно-цивілізаційні.

У соціально-економічному плані світове господарство неоднорідне і представляє утворення, яке складається з різних частин, підсистем, що мають відповідну спільність і відмінність. Для виділення підсистем світового господарства застосовують низку критеріїв, що дають змогу виділити його компоненти, згрупувати їх за певними ознаками і судити про стан і динаміку розвитку. Мова йде про комплекс критеріїв. Але не існує єдиного універсального показника, здатного відбити всю складність і суперечливість світового господарства.

Найпростіший й очевидний підхід – виділення підсистем світового господарства **за географічною ознакою** згідно особливостями регіонального розвитку (Західна Європа, Північна Америка, Близький Схід, країни Південно-Східної Азії тощо).

Найбільш розповсюдженим критерієм виступає **рівень економічного розвитку** – системне поняття, що характеризується сукупністю низки показників, серед яких – виробництво валового внутрішнього продукту на душу населення, галузева структура національної економіки та специфіка багатокладності економіки, тип економічного зростання, особливості державного регулювання господарського життя, рівень і якість економічного життя населення. Обсяг ВВП на душу населення – один із найбільш поширених критеріїв. Світовий банк, статистика якого охоплює 209 країн, виділяє три основних рівні розвитку: 1) країни з доходами нижче середнього рівня – 66 держав, у яких ВВП на душу населення склав 725–2895 дол. у 1994 році; 2) країни з доходами вищими за середній рівень – 35 держав, у яких ВВП на душу населення складає 2896–8995 дол.; 3) країни з високим рівнем доходів, у яких ВВП на душу населення склав більш 8995 дол. Але такий показник сам по собі не є достатнім для характеристики рівня економічного розвитку. Адже за таким показником, наприклад, найбільш розвинена країна сучасного світу США опиняється лише на третьому місці (26397 дол. на душу населення в 1995 р.), пропустивши поперед себе Люксембург (34155 дол.) і Бруней (30447 дол.).

В аналітичних цілях **країни** поділяються на **три великі групи: індустріальні** - 24 промислово розвинені країни Північної Америки, Західної Європи і Тихоокеанського басейну; що **розвиваються** – 132 держави Азії, Африки, Латинської Америки; країни з **перехідною економікою** – 28 держав Центральної та Східної Європи і колишнього СРСР.

У сучасній світовій статистиці для характеристики рівня економічного розвитку почали застосовувати такий узагальнюючий показник як **індекс людського капіталу**, що включає три основних компонента: тривалість життя і стан здоров'я, рівень освіти й рівень доходів, який забезпечує прийнятні умови життя. До кінця 90-х років згідно з доповіддю Комісії ООН щодо людського розвитку серед 175 країн, для яких обчислюється індекс людського розвитку, 64 країни мали високий рівень, 66 країн – середній, і 45 країн – низький рівень. Інакше кажучи, із 6 млрд. мешканців Землі 1,3 млрд. (23%) користувалися умовами високого рівня людського

розвитку, 2,6 млрд. (45%) – середнього і 1,8 млрд. (32%) проживали в умовах нижче середнього рівня.

Таким чином, світове господарство є складною системою, основою формування якої виступає її цілісність, що зумовлює економічну взаємодію всіх складових частин на досить стійкому рівні. Тільки в цьому випадку можлива циркуляція відтвореного продукту в глобальному масштабі і забезпечення постійної діяльності, життєздатності системи, її саморегулювання.

2. Міжнародний поділ праці і спеціалізація. Інтернаціоналізація господарського життя

Основою світового господарства складає **міжнародний поділ праці** – вища ступінь розвитку суспільного поділу праці між країнами, що передбачає стійку концентрацію виробництва в окремих країнах певної продукції, якою вони обмінюються. Міжнародний поділ праці обумовлює зростання міжнародної спеціалізації та кооперації виробництва.

Розрізняють такі види міжнародного поділу праці **загальний** (між великими сферами економіки різних країн – промисловістю, сільським господарством, транспортом тощо), **частковий** (між галузями та всередині галузей великих сфер економіки) і **одиничний** (в окремих підприємствах, фірмах). Частковий і особливо одиничний міжнародний поділ праці тісно пов'язані з процесом регіональної економічної інтеграції, а також з функціонуванням ТНК, спільних підприємств, вільних економічних зон тощо. Частковий та одиничний міжнародний поділ праці виявляються також у предметній, подетальній (повузловий) і технологічній (постадійний) спеціалізації та кооперуванні виробництва. Спеціалізація виробництва все більш розвивається не за кінцевою продукцією, а за напівфабрикатами, деталями, вузлами, комплектуючими виробами тощо.

Розвиток **внутрішнього- і міжфірмового** міжнародного поділу праці безпосередньо приводить до взаємовідносин у науці, техніці і виробництві на основі **кооперування** спеціалізованих великих, середніх і дрібних підприємств, при якому самостійні виробники різних країн на договірній основі здійснюють спільну діяльність по створенню окремих видів продукції, що має строго адресне призначення і складає елемент кінцевої продукції. Підприємства, що кооперуються чи спеціалізуються, розмежовують між собою виробничі обов'язки по спільному випуску погодженої продукції. Міжнародна науково-виробнича кооперація передбачає спільне вирішення науково-технічних проблем (наприклад, освоєння космосу), обмін науково-технічною інформацією, продаж і купівля ліцензій, “ноу-хау”, обмін вченими тощо.

Завдяки участі в міжнародному поділі праці кожна країна отримує певні переваги, зумовлені вибором країнами форм спеціалізації та кооперації виробництва, які найбільшою мірою відповідають: 1) її природним умовам; 2) досягнутому рівню розвитку продуктивних сил (передусім, особистого фактора і техніки) і 3) національним затратам праці.

Таким чином, сутність міжнародного поділу праці виявляється в діалектичній єдності поділу й об'єднання процесу виробництва і виступає не тільки як процес розриву, але і як спосіб об'єднання праці у світовому масштабі. Найважливішими передумовами міжнародного поділу праці є **міжнародний поділ факторів виробництва** – історично сформоване зосередження окремих факторів виробництва (праці, капіталу, технології, землі) у різних країнах, що є передумовою виробництва ними відповідних товарів економічно більш ефективно, чим в інших країнах. Поглиблення міжнародного поділу праці є шляхом для підвищення ефективності виробництва і на цій основі розвитку людської цивілізації. На основі інтернаціоналізації виробництва і всього господарського життя розвиваються процеси економічної інтеграції, які зумовлюють тенденцію до економічної єдності світу, глобалізації економічних явищ і процесів.

Міжнародний поділ праці і його кооперування заклали основу для виникнення **міжнародних економічних відносин** (МЕВ), які являють собою функціональну підсистему світового господарства і є матеріальною основою мирного співіснування, спілкування і взаємопереплетення інтересів різних держав. МЕВ – це сукупність міжнародних економічних зв'язків, що формуються під впливом розвитку продуктивних сил, економічного устрою,

політичної організації країн та інших чинників.

У сучасних умовах інтернаціоналізації господарського життя МЄВ виступають у різноманітних формах, що поділяються на три основні групи: традиційні, стратегічні та перехідні до стратегічних. До **традиційних**, які виникли в глибоку давнину, належать різноманітні форми обміну у вигляді міжнародної торгівлі, що нині мають нові різновиди та вияви. **Стратегічними**, за якими майбутнє розвитку світогосподарських зв'язків в умовах транснаціоналізації виробництва, є виробничо-інвестиційні зв'язки у формі спеціалізації і кооперування безпосереднього виробництва. **Перехідними до стратегічних** формами МЄВ стали: вивіз капіталу та міжнародна інвестиційна діяльність, міжнародна міграція робочої сили, науково-технічні зв'язки, міжнародні валютні відносини. Останні обслуговують розвиток усіх груп МЄВ.

Особливе місце серед форм МЄВ займає **регіональна економічна інтеграція** як синтезована форма, що може поєднувати у собі усі три групи з наголосом на виробничо-інвестиційні МЄВ. Нарешті, специфічною формою МЄВ, яка набуває все більшого розвитку сьогодні, є **міжнародний туризм**, специфіка якого полягає в тому, що в ньому поряд з економічними чинниками діють історико-культурні, психологічні та ін. Система міжнародних ринкових відносин функціонує і розвивається за загальними економічними законами. Передусім – це закони вартості, попиту та пропозиції, діям яких властиві як загальні ознаки, так і специфічні для світового товарного виробництва особливості. Діалектична єдність цих ознак та особливостей визначає якісну своєрідність світових ринкових відносин, відрізняє їх від інших форм.

На основі внутрішніх ринків, що поступово виходять за національні кордони, створився **світовий ринок** – сфера стійких товарно-грошових відносин між країнами, заснованих на міжнародному поділі праці, і інших факторів виробництва. Розвиток світового ринку товарів сприяв бурхливому розвитку продуктивних сил, інтенсифікації міжнародного економічного спілкування і виникненню світового господарства, що представляє собою глобальний економічний організм, у якому склалися і зростають взаємозв'язок і взаємозалежність усіх країн і народів планети.

В основі поглиблення міжнародного поділу праці лежить процес **інтернаціоналізації продуктивних сил**, які є однією зі сторін суспільного способу виробництва. Інтернаціоналізація продуктивних сил може розглядатися у контексті продуктивного формування однакових елементів, сторін у взаємодії людини з природою (оскільки така взаємодія у процесі праці є змістом продуктивних сил) з одного боку, і як процес інтернаціоналізації кожного елемента системи продуктивних сил – людини (у даному разі – людини працівника, її робочої сили), науки, засобів праці, предметів праці, інформації, сил природи, що використовуються людьми, форм і методів організації виробництва, з іншого боку. Інтернаціоналізація процесу взаємодії людини з природою відбувається тією мірою, якою поширюється один із технологічних способів виробництва, що базується на машинній або на автоматизованій праці. Процес інтернаціоналізації людини (як головної складової продуктивних сил) виявляється, по-перше, у поступовому підвищенні загальноосвітнього рівня робочої сили, її кваліфікації, по-друге, у посиленні міграційних процесів, здебільшого, до розвинених країн світу, де робоча сила пристосовується до нових умов виробництва, по-третє, під час вивезення капіталу ТНК у підприємницькій формі, тобто будівництві заводів і філіалів цих корпорацій у інших групах країн (що розвиваються і країн з перехідною економікою), шляхом поступового впровадження єдиних умов продажу робочої сили та її використання, які регулюється Міжнародною організацією праці та ін.

Іншою стороною інтернаціоналізації суспільного способу виробництва є процес інтернаціоналізації відносин економічної власності або капіталу, якщо мова йдеться про капіталістичний спосіб виробництва. **Інтернаціоналізація капіталу** – це процес взаємопереплетіння і об'єднання різних форм національного та інтернаціонального капіталу, котрий розпочинається на нижчій стадії розвитку капіталізму у зв'язку з вивезенням капіталу у підприємницькій формі. Але зрілих форм він набуває на вищій стадії капіталізму, коли вивезення капіталу переважає порівняно з вивезенням товарів, а міжнародний поділ

розвивається від часткового до одиничного типу. Взаємопереплетіння і об'єднання капіталів двох і більше країн приводить до виникнення і розвитку якісно нової форми власності – міжнародної колективної капіталістичної форми власності, яка означає процес переплетіння, взаємопроникнення і зрощування власності міжнародних монополій інтегрованих країн, національних державно-корпоративних капіталів і власності наднаціональних органів у один механізм.

Головною ланкою міжнародного поділу праці та міжнародних економічних відносин, що розвиваються на його основі, є **транснаціональні корпорації** – це наймогутніші монополії, які діють у міжнародному масштабі на основі монополізації (а отже, контролю) значної частки промислового світового виробництва, інтелектуальної власності, торгівлі, привласнюють найвищі (транснаціональні) прибутки. ТНК є міжнародними за характером своєї діяльності, але національними щодо контролю над ними і утворюються на основі транснаціоналізації (просування за кордон) своєї підприємницької діяльності. Свідченням цього є те, що від 1/3 до 1/2 своїх активів ТНК розміщують за кордоном. Більшу частку привласнюваних прибутків вони отримують від зарубіжної діяльності. Наприкінці 90-х рр. під контролем ТНК було майже 40% промислового виробництва, більше половини світової торгівлі, майже 80% патентів на нову техніку і технологію, понад 40% світового суспільного продукту (із майже 33 трлн. дол.), понад 80% торгівлі найновішими технологіями, вони експлуатують понад 20% світової робочої сили. Загалом у цей час налічується приблизно 55 тис. ТНК (у 1980-ті роки їх було 15 тис., а в 70-ті – 7 тис.) та понад 450 тис. зарубіжних філіалів.

Водночас ці дані великою мірою приховують могутність справжніх, майже 700, ТНК з обсягом продажу та сумою активів майже 4 млрд. дол. кожна. На переважну кількість так званих малих ТНК, наприклад у США, припадає менше 1% сукупних активів ТНК. Загалом на американські ТНК у 1998 р. припадало майже 1/3 наймогутніших ТНК світу, на Японію – 10%.

На основі діяльності транснаціонального монополістичного капіталу виникає і розвивається транснаціональний фінансовий капітал. Останній означає процес зрощування транснаціональних фінансово-кредитних монополій із транснаціональними монополіями інших сфер і галузей (промисловими, транспортними та ін), організаційною формою якого є виникнення транснаціональних фінансових груп, очолюваних транснаціональною фінансовою олігархією. До транснаціональних фінансово-кредитних монополій відносяться транснаціональні банки, страхові компанії, інвестиційні компанії, різноманітні фонди та ін. Вирішальну роль серед них відіграють **транснаціональні банки (ТНБ)** – наймогутніші універсальні банківські інститути розвинених капіталістичних країн, які мають значні зарубіжні активи, велику мережу закордонних філіалів і за підтримки держави та міжнародних фінансово-кредитних інститутів здійснюють контроль над валютно-кредитними операціями у світовому господарстві. Наслідком цього є інтернаціоналізація фінансово-кредитної сфери. ТНБ, зазвичай, очолюють транснаціональні фінансові групи. До ТНБ належить майже 100 наймогутніших банків капіталістичного світу, які зосередили лівову частку активів транснаціональних банків і фінансово-кредитних операцій. Кількість зарубіжних філіалів цих банків у середині 90-х рр. становила понад 6,5 тис.

Транснаціональні фінансово-кредитні монополії зрощуються з ТНК на основі системи участі, особистої унії, управління цінними паперами за довіреністю через трастові відділення банків, встановлення міцних довготривалих зв'язків шляхом надання банками всього комплексу фінансово-кредитних та інших послуг (інформаційних, консалтингових, проектне фінансування тощо). Внаслідок зрощування цих форм капіталу транснаціональна фінансова олігархія отримала можливість значно більшого впливу на економіку і політику окремих країн, привласнення високих транснаціональних прибутків.

3. Міжнародна економічна інтеграції. Головні інтеграційні угруповання

Закономірним результатом розвитку міжнародного руху товарів і факторів виробництва стала **економічна інтеграція** - процес господарського, організаційного і політичного об'єднання країн на базі глибокого поділу праці і стійких взаємозв'язків між національними

господарствами, взаємодії їхніх економік на макро- і мікрорівнях у різних сферах.

Економічна інтеграція – вища на сучасному етапі ступінь інтернаціоналізації господарського життя. Між учасниками цього процесу поглиблюється міжнародний поділ праці, ведеться інтенсивний обмін товарами, послугами, капіталами, робочою силою, зростає і рівень усуспільнення виробництва на основі цілеспрямованого, планомірного регулювання економічних процесів у масштабі інтеграційних об'єднань.

Передумовами інтеграції є: 1) близькість рівнів економічного розвитку і ступеня ринкової зрілості країн, що інтегруються; 2) географічна близькість країн, що інтегруються, наявність у більшості випадків загального кордону й історично сформованих економічних зв'язків; 3) спільність економічних і інших проблем, що стоять перед країнами в області розвитку, фінансування, регулювання економіки, політичного співробітництва; 4) демонстраційний ефект та “ефект доміно”.

Численні інтеграційні об'єднання, що виникають і розвиваються в сучасній міжнародній економіці, ставлять перед собою в принципі схожі **задачі**: 1) використання переваг економіки масштабу. Обсяги ринків дозволяють залучити прямі іноземні інвестиції; 2) створення сприятливого зовнішньоекономічного середовища; 3) вирішення задач торгової політики; 4) сприяння структурній перебудові економіці; 5) підтримка молодих галузей національної економіки.

Історично **інтеграція проходить** у своєму розвитку кілька **ступенів**, кожен з яких свідчить про рівень її зрілості. На **першому рівні**, коли країни ще тільки роблять перші кроки до взаємного зближення, між ними укладають преференційні торгові угоди; на **другому рівні інтеграції** країни переходять до створення зони вільної торгівлі, що передбачає скасування митних тарифів у взаємній торгівлі при збереженні національних митних тарифів у відносинах із третіми країнами. **Третій рівень інтеграції** пов'язаний з утворенням митного союзу (ТС) – погодженим скасуванням групою національних митних тарифів і введенням загального митного тарифу і єдиної системи нетарифного регулювання. Коли інтегруючі країни досягають **четвертого рівня** – загального ринку (ЗР) – інтегруючі країни домовляються про вільний рух не тільки товарів і послуг, але і факторів виробництва – капіталу і робочої сили. На **п'ятому рівні інтеграції** перетворюється в економічний союз (ЕС), що передбачає поряд із загальним митним тарифом і вільним рухом товарів і факторів виробництва також і координацію макроекономічної політики, і уніфікацію законодавств у ключових галузях – валютній, бюджетній, грошовій. На цьому рівні уряди країн відмовляються від частини своїх функцій і тим самим уступають частину свого суверенітету на користь наддержавних органів.

Принципово можливе існування і **шостого рівня інтеграції** – політичного союзу (ПС), що передбачав би передачу національними урядами більшої частини своїх функцій у відносинах із третіми країнами наддержавним органам. Це означало б створення міжнародної конфедерації і втрату суверенності окремими державами. Але жодне інтеграційне об'єднання поки що такої цілі не ставить.

У різних регіонах земної кулі виникло кілька **інтеграційних об'єднань**, котрі істотно відрізняються один від одного за характером відносин, які складаються між країнами-учасниками, та організаційними формами і результатами діяльності.

З міждержавних регіональних економічних об'єднань у Європі найбільшим є **Європейський Союз (ЄС)**, до складу якого входять Австрія, Німеччина, Велика Британія, Італія, Ірландія, Франція, Іспанія, Португалія, Фінляндія, Швеція, Данія, Бельгія, Люксембург, Нідерланди, Греція. В ЄС переважають децентричні тенденції, що забезпечують вільне переміщення товарів, послуг, капіталів і робочої сили. Керівні органи товариства мають право вирішального голосу (наднаціональне право) у сфері сільськогосподарської, антитрестовської, транспортної політики та у сфері зовнішньої та внутрішньої торгівлі. 1 січня 1999 р. була введена єдина валютна система і єдина валюта – євро. Згідно з рішенням Маастрихтського договору, в ЄС запроваджено єдине громадянство. Сьогодні відбувається безпрецедентне розширення з точки зору кількості країн, що приєднуються до ЄС найближчими роками. Першого травня 2004 року до ЄС приєдналися 10 нових країн: 8 країн Центрально-Східної Європи (Естонія, Литва, Латвія, Польща, Чехія, Словачів, Словенія, Угорщина) і дві

середземноморські країни (Мальта і Кіпр). В 2007 році очікується приєднання Болгарії та Румунії. Це збільшить територію ЄС на третину (34%), а кількість населення – на 28%. Це створить внутрішній ринок з майже 500 млн. споживачів, що більше, ніж у США та Японії разом узятих. Водночас, сукупний ВВП об'єднання збільшиться при цьому лише на 4,8%, оскільки більшість країн-кандидатів на сьогоднішній день серйозно відстають за економічними показниками від середніх рівнів ЄС.

Україна прагне до вступу в ЄС і вживає активні заходи щодо виконання економічних, політичних та правозахисних вимог, що пред'являються до держав Євросоюзу. Але строки її приєднання досі не визначені.

Зміцненню стабільності у Європі за допомогою розширення співробітництва у різних галузях (політичній, економічній, культурній, науковій) сприяє регіональне об'єднання – **Центральноєвропейська ініціатива**, до складу якого входить і Україна.

В Північній Америці в 1988 р. було створено одне з найбільших економічних об'єднань – Північноамериканська асоціація вільної торгівлі – (НАФТА) спочатку в складі двох розвинених країн – США, Канади, а з 1993 р. до них приєдналась країна, що розвивається – Мексика.

Інтеграційні процеси охопили також країни Азії, Латинської Америки й Африки. Серед 20 регіональних угруповань у цих країнах виділяються Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН – Малайзія, Філіппіни, Таїланд, Індонезія, Сінгапур, Бруней, В'єтнам, Лаос, М'янма), МЕРКОСУР (Бразилія, Аргентина, Парагвай, Уругвай), Антський пакт (Венесуела, Колумбія, Еквадор, Перу, Болівія), Організація азіатсько-тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС – Австралія, Бруней, Малайзія, Сінгапур, Таїланд, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея, Індонезія, Філіппіни, Тайвань, Гонконг, Японія, Південна Корея, Китай, Канада, США, Мексика, Чилі) і ін.

Необхідно відзначити позитивні і перспективні намагання України співпрацювати з багатьма регіональними об'єднаннями.

4. Проблеми інтеграції України у світове господарство

Рациональне використання переваг міжнародних економічних відносин сприяє інтеграції України у світове господарство. Цей процес обумовлений **об'єктивними і суб'єктивними факторами**. **По-перше**, тим, що Україна стала незалежною державою. **По-друге**, варто враховувати, що світове господарство досягло високого рівня розвитку і характеризується системою, яка набуває цілісності. Тому включення молодих незалежних держав у світове господарство – складний і тривалий процес. **В-третьє**, Україна не мала достатнього самостійного досвіду встановлення економічних зв'язків із країнами світового співтовариства, що гальмує інтеграцію національної економіки у світове господарство.

Необхідність інтеграції України в систему світового господарства обумовлена тим, що цивілізована країна не може бути осторонь глобальних процесів, що охоплюють і характеризують напрямки і перспективи розвитку світової економіки і людського суспільства в цілому. Потреба в розвитку міжнародних зв'язків обумовлена необхідністю використання величезного світового науково-технічного потенціалу. Співробітництво з іноземними фірмами в цьому напрямку принесе вигоду країні не тільки від впровадження досягнень НТП, але і від участі в його розвитку. Адже в сучасних умовах акцент у міжнародній сфері переноситься на наукову і виробничу кооперацію, інформацію, інфраструктуру, обмін послугами.

Україна входить в об'єднання організацій співробітництва пострадянських країн – СНД, що було засновано в 1991 р. представниками 11 незалежних держав з метою плавного переходу від єдиного народногосподарського комплексу СРСР до формування збалансованих національних економік суверенних держав з використанням взаємовигідного співробітництва між ними. Україна вибрала модель асоційованого, а не повного учасника в діяльності співробітництва. Це дає їй можливість активно працювати в основних органах СНД і разом з тим відокремлюватися від роботи тих органів, рішення яких порушують національний суверенітет чи не відповідають інтересам України, її міжнародним зобов'язанням щодо інших країн.

Україна приділяє багато уваги розвитку співробітництву з членами СНД на двосторонній основі. Вона має договір про вільну торгівлю з РФ і Белоруссю. Країни СНД залишаються важливим регіоном світу, з яким Україна вступає в торгово-економічні відносини, хоча їхня частка в торговому балансі за останні п'ять років істотно знизилася. Галузева структура зовнішньої торгівлі України з членами СНД характеризується такими основними експортними товарами: продукція чорної металургії, АПК (цукор, горілчані вироби, пісна олія), хімічної індустрії, машинобудування. Проникнення українських товарів на ринок СНД постійно ускладнюється посиленням прямого захисту цими країнами власного виробника, низкою конкурентоздатність виробів українських підприємств, відсутністю надійної мережі просування товарів, реклами, сервісної служби і т.д. Послаблення позиції України на ринку СНД згубно впливає на її стан на ринку енергоносіїв, потреби в який дуже високі. Частина цієї товарної групи в імпорті (майже половина ввозу) є унікальної у світовій практиці і пов'язана з нерациональною структурою національної економіки й екстенсивним характером її функціонування. Україна майже всю нафту одержує з Росії, а газ – з Росії і Туркменістану.

Особливістю торгових відносин України з країнами СНД є висока частка такої неефективної форми, як бартерні операції, операції з давальницькою сировиною й ін. Таким чином, торгові відносини України з країнами СНД мають складний і суперечливий характер. Українські експортери не змогли забезпечити собі стабільного стану на ринку СНД, ефективність зв'язків з більшістю партнерів невисока. Але відсутність навіть таких позицій в інших регіонах світу спонукує зберігати зовнішньоекономічні зв'язки зі СНД і робити їх більш ефективними.

Разом з тим слід зазначити і тенденцію до переходу більшості країн СНД на прискорений розвиток відносин поза межами цієї організації, і, перш за все, з найбільш розвинутими країнами. Україна перша серед країн СНД підписала договір про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом. Контакти між країнами ЄС і Україною особливо в виробничій сфері підтримувалися й у радянський час. У сучасних умовах входження України у високорозвинену Європу можливо тільки при інтенсивному продовженні політичних, економічних і правових реформ. В основу взаємин ЄС й України покладений ряд принципів: 1) повага демократичних порядків і прав людини; 2) розвиток економіки на принципах ринку; 3) створення вільних економічних зон; 4) розвиток усіх форм економічних відносин, особливо в торгівлі; 5) створення режиму найбільшого сприяння.

Україна зацікавлена в розвитку взаємин з ЄС у сфері підприємницької діяльності й інвестицій. Сторони зобов'язалися забезпечити умови для створення українських компаній на території країн ЄС і підтримувати діяльність іноземних компаній на території України. Україна і ЄС впроваджують спільні антимонопольні закони про обмеження конкуренції і державного втручання у вільну ринкову торгівлю. Розвитку ділових зв'язків між Україною і ЄС сприяє також підтвердження сторонами інтересу в наступних областях: промисловості, залученні і захисті інвестицій, гірської промисловості, стандартизації, підтримці малих і середніх підприємств.

Співробітництво ЄС і України в області фінансів, фінансової і валютно-грошової політики складається в наданні банківських фінансових послуг, розвитку спільного ринку кредитних ресурсів, входженні України до загальноприйнятої системи взаємних розрахунків. Для ефективного співробітництва ЄС з Україною необхідно досягти зближення митних систем двох сторін, привести у відповідність українські стандарти з технічними правилами ЄС, розвивати співробітництво в сфері транспорту і зв'язку, адаптувати статистичну систему України до міжнародних стандартів.

Таким чином, Україна, як незалежна держава, член світового співтовариства, повинна активно включатися у взаємовигідні господарські зв'язки з країнами-партнерами. Такі відносини будуть сприяти стабілізації економіки і забезпечать збільшення добробуту народу України.

Контрольні запитання і завдання

1. Назвіть і охарактеризуйте основні тенденції розвитку сучасного світу.

2. Які фактори зумовлюють взаємозалежність держав сучасного світу?
3. Зазначте основні суперечності світового господарства.
4. Чому міжнародний поділ праці є необхідною умовою створення світового господарства?
5. Які особливості міжнародної торгівлі і світового ринку?
6. У чому полягає об'єктивна необхідність інтеграції України у світове господарство?
7. Розкрийте суть глобальних проблем сучасності.
8. Назвіть основні шляхи подолання глобальних проблем людства.

Тема 21. Глобалізація світогосподарських зв'язків та загальноцивілізаційні проблеми людства.

План

- 1. Сутність та фактори глобалізації**
- 2. Наслідки та прояви глобалізації**
- 3. Україна в системі глобалізації економіки**
- 4. Економічні аспекти глобальних проблем та шляхи їх розв'язання.**

1. Сутність та фактори глобалізації

Останнім часом одним з найважливіших процесів в світі, що роблять значний вплив на подальші перспективи розвитку всього людства, стала **глобалізація**. Їй присвячені десятки конференцій і симпозіумів, сотні книг, тисячі статей. Про неї говорять і сперечаються учені, політики, бізнесмени, релігійні діячі, люди мистецтва, журналісти.

Термін «**глобалізація**» вперше був введений в науковий обіг Т. Левитом в 1983 р. Він визначив «глобалізацію» як феномен злиття ринків окремих продуктів в процесі діяльності транснаціональних корпорацій (ТНК). Американський учений І. Валлерстайн визначає **глобалізацію** («світ-економіку») як системне утворення з єдиним розподілом праці і множиною культур. **Глобалізація** виявляється у зростанні міжнародної торгівлі й інвестицій, небаченій до цього диверсифікації світових фінансових ринків і ринків робочої сили, значному підвищенні ролі ТНК у світогосподарських процесах, загостренні глобальної конкуренції, появі систем глобального, стратегічного менеджменту.

На початку XXI століття глобалізація стала, мабуть, найголовнішою тенденцією в розвитку світової економіки. При цьому роль глобалізації в житті людства не обмежена тільки зміною структури економіки – її прояви ми випробовуємо на собі і в соціальній, і в культурній сфері.

Глобалізація – це загальний термін, який означає все більш складний комплекс трансграничних взаємодій між фізичними особами, підприємствами, інститутами і ринками, який виявляється в розширенні потоків товарів, технологій і фінансових коштів, в неухильному зростанні і посиленні впливу міжнародних інститутів цивільного суспільства, в глобальній діяльності транснаціональних корпорацій, в значному розширенні масштабів трансграничних комунікаційних і інформаційних обмінів, перш за все через інтернет, в трансграничному перенесенні захворювань і екологічних наслідків і у все більшій інтернаціоналізації певних типів злочинної діяльності.

Також під глобалізацією можна розуміти поступове перетворення світового простору в єдину зону, де безперешкодно переміщуються капітали, товари, послуги, де вільно розповсюджуються ідеї і пересуваються їх носії, стимулюючи розвиток сучасних інститутів і шліфуючи механізми їх взаємодії. Глобалізація, таким чином, має на увазі утворення міжнародного правового і культурно-інформаційного поля, свого роду інфраструктури міжрегіональних, в т.ч. інформаційних, обмінів. Глобалізація зачіпає всі області суспільного життя, включаючи економіку, політику, міжнародні відносини, соціальну сферу, культуру, екологію, безпеку і вносить значні корективи до подальших перспектив розвитку всієї світової спільноти.

Проводять відмінності між поняттями "інтернаціоналізація" і "глобалізація" економіки. У першому випадку мова йде про посилення взаємозалежності окремих національних економік під впливом економічної інтеграції, при збереженні ключової ролі національної держави і відносно автономності національних економік. Глобалізація ж приводить до того, що національні економіки стають частиною єдиної світової економічної системи, тобто глобальної економіки. Якщо раніше, за образним висловом О. Неклесі, світова економіка була полем, на якому діяли суверенні держави, то в умовах глобалізації вона перетворюється на самостійний суб'єкт, що діє на полі суверенних держав. Це означає, по-перше, вихід діяльності національних економічних суб'єктів за рамки національно-державних об'єднань. По-друге, на глобальний рівень піднімаються "приватні" економічні проблеми - розвиток економічної ситуації і процесів в окремих країнах впливає на інші держави. По-третє, стає актуальною загальносвітова координація національної економічної політики різних держав як умови стабільності світової економічної системи.

Глобалізація - це процес, тому їй характерна нерівномірність розвитку: вона може призупинятися, прориватися на якісно новий рівень, по-різному впливати на різні країни. Цей процес є об'єктивним, обумовленим новим етапом розвитку світової економічної системи, але він схильний до значного впливу суб'єктивних сил: окремих держав, транснаціональних компаній, міжнародних інститутів. Поширено сприйняття глобалізації, як процесу вигідного, перш за все, США і низці розвинених країн. Тому глобалізація часто розглядається як "американізація" або "вестернізація" світової економіки.

Темпи глобалізації стрімко розвинулися в останні два-три десятиліття, що було детерміноване дією ряду сукупності **глобальних факторів**. Серед них:

- науково-технічний прогрес, революція в інформаційних технологіях;
- розвиток міжнародної інфраструктури, нових поколінь транспорту і зв'язку;
- поглиблення міжнародного поділу праці, подальший розвиток інтернаціоналізації виробництва;
- геоекономічні та геополітичні трансформації, пов'язані із розпадом соціалістичної системи та посиленням ринкової уніфікації сучасного світу;
- послаблення ролі традицій, соціальних зв'язків і звичаїв, інтернаціоналізація освіти, культурного простору тощо.

Глобальні проблеми – проблеми, пов'язані з природно-антропогенними явищами, що виникли у процесі розвитку сучасної цивілізації і мають загальнопланетарний характер як за своїми масштабами та значенням, так і за способами вирішення. Вони класифікуються таким чином:

- 1) проблеми взаємодії природи і суспільства (забезпечення людства сировиною, енергією, продовольством, збереження навколишнього природного середовища, раціональне використання ресурсів Світового океану, мирне освоєння космічного простору тощо);
- 2) проблеми суспільних взаємовідносин (відвернення світової термоядерної війни та забезпечення миру, подолання економічної відсталості частини регіонів та країн світу; недопущення регіональних та міжнародних конфліктів; роззброєння і конверсія тощо);
- 3) проблеми розвитку людини та забезпечення її майбутнього (приспосовування людини до умов природного і соціального середовища, що змінюється під впливом НТП, подолання епідемій, тяжких захворювань (СНІДу, наркоманії тощо), боротьба з міжнародною злочинністю, наркобізнесом, тероризмом, проблеми демократизації та охорони прав людини тощо).

В сучасних умовах сформовані такі основні форми міжнародного співробітництва у розв'язанні глобальних проблем:

- здійснення спільних проектів і програм по ліквідації зон економічного лиха;
- встановлення уніфікованих норм та правил природокористування;
- роззброєння і конверсія;
- виділення кредитів та допомога країнам, що розвиваються у вирішенні проблем злиднів, голоду, хвороб, неграмотності;
- загальнопланетарні та регіональні угоди під егідою ООН та інших міжнародних

організацій тощо.

2. Наслідки та прояви глобалізації

Глобалізація зачіпає всі області суспільного життя, включаючи економіку, політику, міжнародні відносини, соціальну сферу, культуру, екологію, безпеку і вносить значні корективи до подальших перспектив розвитку всієї світової спільноти. Головними проявами глобалізації є: **лібералізація торгівлі, фінансових потоків, технічний прогрес, трансформація політичної системи, зростання мобільності населення.**

Лібералізація ринку закладена в самій суті ринкового господарства. Сучасна форма лібералізації – зовнішньоекономічна лібералізація – характеризується високою інтенсивністю економічної конкуренції, розвитку ринкових інститутів і інститутів соціальної інфраструктури, високим ступенем індустріалізації, зниженням частки державного сектора, стійкістю економіки на макрорівні. Відмінності між країнами в рівні розвитку ринкової системи визначають багато в чому ступінь їх готовності до зовнішньої лібералізації і зниження впливу держави на економічні процеси.

Тим часом, політика лібералізації приводить до руйнування національних бар'єрів з метою більшої відкритості і інтеграції країн в світові ринки. Бар'єри усуваються в сферах фінансів і фінансових ринків, торгівлі і прямих іноземних інвестицій. У розвинених країнах основна маса торгових бар'єрів доводиться на такі галузі, як сільське господарство, текстиль і деякі промислові товари. У країнах, що розвиваються, загальний рівень торгових бар'єрів залишається вищим. Беручи до уваги, що на долю країн, що розвиваються, доводиться тільки п'ята частина світової торгівлі, можна констатувати, що в результаті активної лібералізації торгівлі, торгові бар'єри за останні 50 років знизилися майже на 80%.

Глобалізація фінансової системи пов'язана з фінансовою лібералізацією в розвинених країнах світу, відмовою від золотовалютного стандарту, жорсткою фіксацією курсів національних валют і розвалом Бреттон-вудської валютної системи. Система плаваючих валютних курсів радикально змінила принципи функціонування міжнародної фінансової системи. Відбувся перехід від "організованої" системи врегулювання дефіцитів платіжних балансів окремих країн за рахунок кредитів, що надаються МВФ, до прямих запозичень міжнародної ліквідності на фінансових ринках. Почалася ера вільного переміщення капіталу. Фінансова сфера, під дією комунікаційних і обчислювальних технологій трансформувалося в світову, значно розширивши спектр галузей і окремих фінансових послуг і інструментів. Нові інформаційні і комунікаційні технології дозволяють оперувати одночасно практично на всіх світових біржах в режимі реального часу 24 години за добу, у багато разів збільшують швидкість переміщення капіталів. Завдяки електроніці з'явилися нові фінансові послуги і продукти.

Глобалізація в сферах фінансів і торгівлі доповнюється зростанням світових об'ємів прямих іноземних інвестицій. Враховуючи, що прямі іноземні інвестиції є основою міжнародного виробництва транснаціональних корпорацій, зростання інвестицій безпосередньо пов'язане із зростанням **глобалізації виробничої сфери.**

В той же час існує точка зору, що головним проявом глобалізації є не збільшення потоків прямих інвестицій або розширення торгового обміну, здійснюваних транснаціональними корпораціями, а розповсюдження ними уніфікованої практики і стандартів ведення бізнесу.

Зокрема, цей процес супроводжується розповсюдженням американо-англосакської корпоративної культури, принципів організації виробництва, збуту, стандартів фінансового обліку і звітності, торгових законів і прав інтелектуальної власності.

Справжній бум в **лібералізації інвестиційних режимів** країн почався в середині 80-х рр. (допуск іноземних інвесторів до приватизації, зниження податків, зняття обмежень з пайової участі іноземного капіталу, репатріації капіталу). Всього в 2000-их рр. заходи, направлені на поліпшення інвестиційного клімату, складають понад 90% всіх регуляторних змін в інвестиційних режимах країн світу. Ці тренди на національному рівні доповнювалися і посилювалися укладанням двосторонніх і багатобічних інвестиційних угод.

Науково-технологічний прогрес глобалізує світову економіку через розвиток транспортних, комунікаційних і інформаційних технологій.

Розвиток транспорту привів до того, що значно прискорилися і стали дешевшими перевезення вантажів і пасажирів, скоротилася "економічна відстань" між країнами, які як би наблизилися один до одного. Найбільші зміни відбулися в авіап перевезеннях, які за винятком авіапошти не існували 50 років тому. Тепер для великого круга товарів авіап перевезення є найбільш швидким і рентабельним видом транспортування. Океанські і морські перевезення також стали менш витратними, скоротившись у вартості в 4–5 разів. Вартість наземних транспортних перевезень також знизилася, хоч і у меншій мірі в порівнянні з авіап перевезеннями.

Ключову роль в технологічному прогресі зіграло стрімке впровадження інформаційних технологій. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій спричинило зниження вартості передачі звуку. Впровадження технологій цифрової обробки даних і конвергенція (інтеграція) засобів комунікацій і обчислювальної техніки дозволяє транспортувати величезні потоки інформації в найкоротші терміни за низькою вартістю.

Завдяки зниженню вартості міжнародних телефонних переговорів і зростаючій міжнародній діяльності, графік міжнародних телефонних переговорів в 2000 р. вперше перевищив відмітку в 100 млрд. хвилин. Широкого поширення набув Інтернет, в якому вже працює більше 250 млн. чол., причому ця цифра стрімко росте. Лідерами тут є – Швеція, Фінляндія, Норвегія, і країни Північної Америки – США і Канада. Зараз число користувачів Інтернетом перевищує 45% всього населення Швеції, 40% населення США і Канади. З впровадженням інформаційних технологій торгова сфера зазнає революційні зміни. Розвивається електронна комерція (e-commerce). E-commerce дозволяє суб'єктам, що знаходяться в різних кінцях світу, легко знаходити торгових партнерів як у сфері оптової, так і роздрібної торгівлі. Розвиток телекомунікацій значно вплинув на глобалізацію виробничої сфери. Наприклад, сьогодні дизайн нового комп'ютерного чіпа може бути здійснений в Силіконовій долині і переправлений для виробництва на фабрики в Південно-східній Азії. Завдяки розповсюдженню інтернету і комунікаційних технологій скандинавські країни практично повністю переорієнтували свої традиційні виробництва і інжиніринг на роботу у сфері інформаційних технологій. На сьогодні в Швеції і Фінляндії знаходяться дві найкрупніші компанії по виробництву мобільних телефонів - Ericsson і Nokia. Це дозволило цим двом країнам зайняти третє і п'яте місце в Індексі найбільш глобалізованих країн світу.

Глобалізація трансформує політичну систему в національному та міжнародному масштабах. *По-перше*, це демократизація політичної системи в більшості розвинених держав, заснована на волі прав людини, стабільності, зовнішній відкритості і ліберальній формі конкуренції. *По-друге*, це пов'язано із зміною геополітичної ситуації в світі, унаслідок закінчення холодної війни і краху глобального ідеолого-політичного і військового протистояння, розвитку процесу політичного діалогу, політичної інтеграції, у тому числі і на регіональному рівні. *По-третє*, глобалізації також сприяло посилення політичної однополярності миру. У зв'язку з цим отримують розвиток такі концепції, як обмеженого національного суверенітету, створення єдиного світового правового поля, світових органів економічного управління.

Розвиток ЗМІ і технологій дії на масову свідомість привели до справжньої інформаційної революції. Інформаційні технології дають можливість глибокої перебудови масової свідомості. Інформаційні технології вперше зробили дію на свідомість прибутковою з комерційної точки зору. Найбільш науковий прояв цього – світовий бум маркетингу, реклами і public relations. Іншими засобами перебудови свідомості є елементи масової культури – кіно, музика, телебачення. Перебудову свідомості, менталітету "під глобалізацію" вже важко контролювати, оскільки її плоди пустили коріння в свідомості цілих поколінь планети. Це стає основою економічної експансії розвинених країн в нові регіони.

Глобалізації надає інтернаціональній економіці таких нових рис:

– формується глобальне світове виробництво на основі інтенсифікації діяльності транснаціональних корпорацій та розвитку довгострокових виробничих зв'язків;

– кардинально міняється зміст світових господарських зв'язків: темпи зростання міжнародної торгівлі випереджають темпи зростання виробництва, а фінансові операції перевищують обсяги експорту товарів та послуг;

– змінюється спрямованість і структура міжнародної торгівлі, зростає товарообмін наукоємною, високотехнологічною продукцією між розвинутими країнами;

– зростає орієнтація розвинутих економік на активізацію людського фактора, здатність генерувати нові знання, швидко їх застосовувати, використовуючи сучасні методи обробки інформації;

– інтенсифікується пошук світового центру управління та інструментів регулювання глобальних світогосподарських процесів.

Водночас глобалізація здійснює суперечливий вплив як на окремі держави, так і на світову економіку в цілому. З одного боку, вона відкриває нові можливості економічного зростання, а з іншого, породжує небачені загрози та ризики.

Позитивними наслідками глобалізації є:

– прискорення процесу поширення передових технологій, розвитку творчості та нововведень;

– удосконалення механізму розподілу ресурсів, підвищення ефективності їх використання на основі розвитку глобальної конкуренції;

– підвищення якості життя, покращення добробуту сімей, розширення можливостей вибору та доступу до нових ідей, знань;

– посилення міжнародної координації, зменшення загрози міжнародних конфліктів, локальних воєн;

– поширення ідей гуманізму, демократії, захисту громадянських прав та основних свобод людини.

Негативними наслідками глобалізації є:

– поглиблення нерівності соціально-економічного розвитку країн в глобальних масштабах;

– посилення диспропорцій у світовій економіці, зростання розриву між товарними та фінансовими ринками, загрози глобальних криз;

– зростання конфліктів різного характеру та масштабу, створення глобальної сітки злочинного бізнесу, міжнародного тероризму;

– втрати національної ідентичності, поширення єдиних стандартів на національні культури;

– загострення глобальних проблем.

Можна зробити висновок, що глобалізація – це реструктуризація і трансформація світової економіки, яка змінює правила гри для всіх учасників, для якої характерним є посилення нерівномірності економічного розвитку, економічна взаємозалежність держав і небувале збільшення можливостей економічного, технологічного та інформаційного впливу на розвиток цивілізації.

Виділяється двадцятка найбільш глобалізованих країн світу: 1. Сінгапур. 2. Нідерланди, 3. Швеція. 4. Швейцарія. 5. Фінляндія. 6. Ірландія. 7. Австрія. 8. Великобританія. 9. Норвегія. 10. Канада. 11. Данія. 12. США. 13. Італія. 14. Німеччина. 15. Португалія. 16. Франція. 17. Угорщина. 18. Іспанія. 19. Ізраїль. 20. Малайзія.

3. Україна в системі глобалізації економіки

Реалії глобалізації, з якими зіштовхується будь-яка національна економіка, змушують кожну з них шукати своє "природне" місце в системі міжнародних відносин. Україна займає 42 місце у світі за рівнем глобалізації. У рейтингу враховувалися дані по 62 країнам миру, що поєднує 88% населення земної кулі й більше 91% світової економіки. На думку різних учених існують різні можливості і напрями ефективної інтеграції України в світове господарство: 1) інтеграція через участь в загальноєвропейському економічному просторі, який починає

формуватися. При цьому необхідний перехід до ринку і визначення галузей виробництва, які складатимуть профіль міжнародної спеціалізації економіки України. Стимулювання цих галузей і виробництво методами ринкової економіки покажуть пріоритетні зміни в народному господарстві; 2) через визначення специфічних сфер співпраці з країнами інших континентів; 3) можливість інтеграції через підключення до загальносвітової співпраці на галузевій основі, а особливо в науково-технічній, енергетичній, продовольчій і екологічній сферах.

Наша держава тільки входить в систему світового господарства, і від того, як цей процес відбуватиметься, залежить, перш за все, можливість подальшого економічного і соціального розвитку держави як органічної підсистеми світової економіки. Але Україна ще не визначилася повною мірою з основними напрямками і механізмом структурної перебудови економіки, критерії якої повинні вироблятися з урахуванням особливостей розвитку світової системи господарювання, а також реальних можливостей і напрямів інтеграції в неї України. Дуже гостро стоять питання як безпеки у сфері зовнішньоекономічних відносин, так і взагалі економічній безпеці, які необхідно вирішувати з позиції активного конкурентного протистояння на світовому ринку. Слід зазначити, що високий рівень конкуренції на світовому ринку, гнучкість стратегії і тактики товаровиробників, вимагає створення в Україні структур, які б забезпечували і координували функціонування зовнішньоекономічного комплексу, а також всі інфраструктури зовнішньоекономічних зв'язків (страхового і інформаційного обслуговування, судових і арбітражних органів).

Враховуючи те, що Україна через наявні гео економічні позиції не залишиться осторонь світових глобалізаційних процесів, особливої актуальності набувають дослідження сучасних тенденцій фінансової глобалізації та їхнього впливу як на національну економіку взагалі, так і на її ключові складові, в т.ч. банківський сектор.

Банківська система, як і весь фінансовий сектор України, на початковому етапі становлення і розвитку (перша половина 1990-х рр.) була малопривабливою для іноземного капіталу через наднизьку ефективність та надмірну концентрацію ризиків. У процесі розвитку фінансового ринку, досягнення макроекономічної стабілізації, розгортання приватизаційних процесів присутність іноземного капіталу в банківському секторі України поступова зростає. Зараз в Україні функціонує 23 банки з іноземним капіталом, з яких 9 – зі 100%-м іноземним капіталом (всі вони є дочірніми). Останнім часом стратегія приходу іноземного фінансового капіталу на український ринок змінюється у бік сегментів споживчого та іпотечного кредитування, фінансових послуг для домогосподарств.

Основними формами входження іноземного капіталу в банківський сектор України були відкриття представництв, придбання пакетів акцій українських банків та відкриття дочірніх банків. На відкриття філій іноземних банків в Україні існує заборона. Однак, це не означає, що ізоляція від приходу західного фінансового капіталу є вирішенням проблеми. У такий спосіб навряд чи вдасться підвищити конкурентоспроможність українських банків. Західний фінансовий капітал все одно буде проникати на ринок України. Для цього є об'єктивні передумови - привабливий рівень дохідності в банківському секторі України, макроекономічна та структурна розбалансованість економіки, відсутність достатньої кількості надійних фінансових посередників. Спроби активного спілкування і діалогу з міжнародними фінансовими інститутами – як гарантими входження України в світовий ринок і оновлення економіки – поки ведуть за собою неадекватну реакцію широких кругів української громадськості, оскільки до цих пір не визначені чітко орієнтири нашої держави ні в розвитку його «внутрішньої» економіки, ні у пошуках його майбутнього місця в світовому господарстві.

Посилення процесів глобалізації так чи інакше торкнулось і процесів природокористування. Значна диференціація країн як за запасами природних ресурсів, так і за ступенем техногенного та антропогенного впливу на довкілля вимагає зваженого підходу до формування глобальної конструкції екологічного регулювання. Система міжнародного співробітництва, яка склалася в екологічній сфері, є достатньо складною за структурою, функціями та внутрішніми процесами, її можна кваліфікувати як сукупність національних, регіональних і міжнародних суб'єктів, які перебувають у процесі взаємодії і пом'якшують екологічну кризу, забезпечують стабільний економічний розвиток в умовах глобальної

взаємозалежності світу. Аналіз світогосподарських аспектів екологічної проблематики має практичний інтерес для України та країн з перехідною економікою, які включені в систему міжнародного природоохоронного співробітництва. Існуюча довгий час командно-адміністративна система з її диктатом і централізованим розподілом ресурсів виявилася не в змозі сформувати власний механізм ефективного використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища, здійснити перехід до екологізованого виробництва, побудованого на принципах ресурсо- і енергозбереження, створити умови для проведення скоординованої природозахисної політики.

Подолання екологічних загроз є складовою економічної політики держави та основним завданням екологічної політики. У стратегічному аспекті економічну безпеку гарантує лише конкурентоспроможна економіка. Екологічну безпеку уможливорює реалізація стратегічних цілей дотримання національного екологічного інтересу, що потребує постійного державного піклування, передусім на інституціональному рівні. Тим більше, національний екологічний інтерес України має постійний характер і певні особливості на зовнішніх і внутрішніх векторах прояву. На загальнодержавному рівні необхідно розробити дієві механізми розв'язання актуальних екологічних проблем. Цього можна досягнути шляхом ефективного інвестиційного забезпечення реалізації перспективних природоохоронних проектів (розширення заповідних зон, розбудова індустрії рекреаційного природокористування, поглиблення комплексності використання природних ресурсів у господарському обороті), фіскального стимулювання оновлення природоохоронної інфраструктури як в окремих регіонах, так і на підприємствах, системного інституціонального супроводу через розширення прав і повноважень місцевих органів влади в питаннях екологізації відтворювальних пропорцій, формування конкурентного середовища на ринку природних ресурсів та дозволів на викиди шкідливих речовин, становлення підприємницького сектора.

В сучасному процесі глобалізації для забезпечення національних інтересів України її зовнішня політика спрямована на виконання наступних завдань: утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави; забезпечення стабільності міжнародного становища України; збереження територіальної цілісності держави; включення національного господарства у світову економіку для його повноцінного економічного розвитку, забезпечення потреб громадян і підвищення добробуту народу; захист прав та інтересів резидентів України за кордоном; поширення у світі образу України як надійного партнера. Об'єктивність глобалізації потребує прийняття рішень щодо утворення суб'єктивних глобальних об'єднань, таких, наприклад, як Світова організація торгівлі (СОТ)

Вступ України до СОТ означатиме:

По-перше, ширшу участь у міжнародному розподілі праці. Україна отримує шанс скористатися з високого рівня освіченості населення – важливої конкурентної переваги в сучасній глобальній економіці. У випадку вступу до СОТ саме якість людських ресурсів може залучити інвестиції в сектор послуг і технологічний сектор.

По-друге, отримання сприйнятливіших у порівнянні з існуючими та недискримінаційних умов для доступу української продукції на іноземні ринки. Українська економіка за своїми параметрами є однією з найбільш відкритих на європейському континенті. Це також має свій вираз і у показниках міжнародної торгівлі за участю України. Навіть попри погіршення зовнішньоекономічної кон'юнктури міжнародних ринків зберігається тенденція до збільшення українського експорту.

Україна є одним з провідних експортерів чорних металів, та має місце динамічне зростання ваги цієї галузі у формуванні експортного потенціалу. Більшу долю цієї групи складають товари з низьким рівнем переробки. Загальна риса галузі – енергоємність. У ситуації, коли країна не має достатніх ресурсів енергоносіїв, зростання ваги цієї галузі не може бути визначено позитивним. Зростає вага товарів хімічної галузі. Проте ця галузь не тільки зміцнює потенціал України. Варто вказати на її негативний екологічний вплив. Україна досі є, за абсолютними об'ємами виробництва хімічної галузі, виробником напівфабрикатів. Також негативна ситуація складається і у зростанні ваги продукції з високим рівнем переробки. Зокрема, доказом цього є порівняння темпів зростання ваги у загальному експорті товарів

вказаних вище галузей та товарів у вигляді машин, устаткування, транспортних засобів та приладів, промислових виробів взагалі.

Членство в СОТ передбачає отримання режиму найбільшого сприяння з усіма країнами-членами СОТ, а також національний режим щодо внутрішнього оподаткування та регулювання. Важливим фактором є також усунення кількісних обмежень у торгівлі. Наприклад, лише завдяки усуненню кількісних обмежень можна збільшити обсяги експорту української продукції металургії до країн ЄС на суму приблизно в 70-90 млн доларів США. А подальша лібералізація тарифних обмежень на експорт продукції чорної металургії до країн ЄС внаслідок вступу України до СОТ дозволила б збільшити загальний обсяг експорту продукції чорної металургії до ЄС практично в 1,4 рази. Після набуття членства у СОТ українські виробники отримають можливість захищати свої інтереси відповідно до процедури розгляду торгових суперечок СОТ.

По-третє, створення більш сприятливого клімату для іноземних інвестицій. Світовий досвід демонструє, що не лише країни-члени СОТ отримують більший приплив прямих іноземних інвестицій, але й сам вступ до СОТ зазвичай супроводжується зростанням прямих іноземних інвестицій. Згідно з розрахунками експертів в рік вступу країни до СОТ іноземні інвестиції збільшуються в середньому на 1,2% ВВП. Після вступу України до СОТ збільшення іноземних інвестицій передбачається за майже всіма секторами економіки. Зараз найбільш привабливими для інвесторів є оптова торгівля та торгове посередництво, харчова промисловість, машинобудування. Приплив іноземних інвестицій означає прихід в ці сектори сучасних технологій. В Україні за останні роки спостерігається тенденція збільшення прямих інвестицій у вітчизняну економіку.

По-четверте, ширший вибір товарів і послуг. Крім збільшення потоку іноземних товарів, послуг і інвестицій на український ринок, в результаті зниження цін на матеріали, комплектуючі та устаткування виробник отримує доступ до дешевших комплектуючих і сировини, а населення – до дешевших товарів і послуг. Це створює умови для підвищення конкурентоздатності вітчизняної продукції.

Можна говорити, що на порядку денному нинішнього українського уряду вже сьогодні поряд із внутрішніми завданнями стоять і такі проблеми глобального походження як терористичні атаки, торговельні війни, фінансові кризи, ріст цін на енергоносії, незаконна міграція, інфекційні хвороби (СНІД, атипічна пневмонія, пташиний грип).

4. Економічні аспекти глобальних проблем та шляхи їх розв'язання. Протягом останніх десятиліть у світі виникло та загострилося певне коло проблем, що стосуються інтересів та долі всього людства. Розв'язання даних проблем не підсилює жодній з країн світу зокрема. Необхідні скоординовані зусилля всієї спільності землян, адже під загрозою їх подальша доля. Подібні проблеми дістали назву **глобальних** (від лат. "globus" - куля, фр. "global" - всеохоплюючий, загальний). Глобалістика як самостійна галузь знань та досліджень про найбільш загальні, планетарні проблеми сучасності та майбутній розвиток людства перебуває в процесі становлення.

Причини виникнення глобальних проблем різноманітні. Їх можна поділити на три групи:

- 1) причини природного і демографічного характеру;
- 2) негативні наслідки господарської діяльності людей;
- 3) побічні наслідки розвитку науки і техніки.

Існують певні ознаки, що дають змогу визначити проблему глобальною. А саме:

- 1) вони мають загальносвітовий характер, тобто стосуються інтересів значної кількості або ж усіх держав світу;
- 2) невирішення їх викликає загрозу людству, погіршення умов життя людей та розвитку продуктивних сил;
- 3) вони потребують невідкладних та рішучих дій на основі колективних і скоординованих зусиль світового співтовариства.

Відповідно до перелічених ознак **глобальні проблеми** поділяються на **три сфери дії**.

До першої належать проблеми, що виникають у сфері взаємодії суспільства з природою. Зокрема, надійне забезпечення людства сировиною, енергією, продовольством; збереження довкілля; освоєння ресурсів Світового океану, дослідження космічного простору тощо. У розв'язанні цих проблем людству слід пам'ятати: Земля - це не те, що ми успадкували від батьків, а те, що взяли в позичку у своїх дітей. Загальний економічний закон зростання потреб та й зростання чисельності самого людства вимагають все більше і більше відновлюваних та невідновлюваних природних ресурсів. Отже, загострюється суперечність між потребами людства та можливостями природи задовольнити їх на даному рівні розвитку продуктивних сил цивілізації.

До другої сфери належать проблеми суспільних взаємовідносин між державами різних економічних устроїв, подолання економічної відсталості багатьох країн світу, локальні, регіональні та міжнародні кризи тощо. Останнім часом серед проблем даної сфери на перший план вийшли проблеми, пов'язані з регіональними конфліктами. Слід зазначити, що за останній час окреслились певні відцентрові тенденції в багатьох країнах світу. Мова йде не лише про розвал СРСР, колишніх Югославії та Чехословаччини. Подібні процеси відбуваються в Італії (суперечність між багатою промисловою північчю країни і бідним сільськогосподарським півднем), Канаді (англомовна і франкомовна частини країни) тощо. Соціологи говорять про світову тенденцію суверенізації. В цьому розумінні особливо показовим є приклад Канади. Адже в багатьох випадках дану тенденцію пов'язують із кризами, зубожінням та перенаселенням. Канада ж сьогодні - це країна, що має один з найвищих у світі показників щодо рівня та якості життя.

Втручання НАТО в справі Югославії та використання сили регіональної організації до суверенної країни порушує усталені з часів закінчення світової війни міжнародні закони, норми та правила. Мовчазна згода світу з діями військового блоку може спровокувати подальше розростання війни та привести південь Європи до екологічної катастрофи. Слід зазначити, що війна на Балканах мала значний негативний вплив на всю міжнародну правову систему, порушуючи основи її формування.

У цьому контексті зростає значення проблеми відвернення світової війни. Протягом попереднього десятиліття здавалося, що дана проблема відходить, чи навіть відійшла у минуле. Сьогодні ж таку загрозу відновлює весь хід сучасної міжнародної політики. У розв'язанні цієї проблеми має взяти участь усе світове співтовариство. Адже спільними зусиллями можна відвернути загрозу загибелі людської цивілізації.

Третя сфера - розвиток людини, забезпечення її майбутнього. До цієї сфери належать, передусім, проблеми пристосування сучасної людини до умов природного та соціального середовища. На зміни цих умов сьогодні впливає багато факторів, зокрема, науково-технічний прогрес та урбанізація, внаслідок погіршення екологічних умов загострюються проблеми охорони здоров'я й боротьби з епідеміями та тяжкими захворюваннями (зростає захворюваність на туберкульоз, з'явилися нові різновиди його збудників, залишається високим відсоток серцево-судинних захворювань, раку, а чому ХХ ст. - СНІД дехто з дослідників називає наслідком саме екологічних змін у світі). Проблеми людини та її майбутнього є, по суті, тими глобальними проблемами, в яких у концентрованому виразі проявляються усі інші глобальні та локальні, тривалі та щоденні, природні та суспільні проблеми всього світу. Адже "немає людини, що була б, як острів, сама по собі; кожна людина - грудка землі, частинка суходолу; і якщо море змие хоч би скалку материка, поменшає Європа, і те саме буде, якщо змие мис або оселю друга твого, або твою власну; від смерті кожної людини меншаю і я, бо я єдиний з усім людством; тому ніколи не питай, по кому подзвін - він по тобі", - писав Дж.Донн, молодший сучасник Шекспіра. З того часу світ відчуває себе лише ще меншим і тіснішим, і ця єдність кожного з усім людством стала ще відчутнішою.

Класифікація глобальних проблем за сферами дії провадиться лише для більш чіткого їх усвідомлення. В реальній дійсності ці проблеми тісно переплетені, взаємопов'язані та взаємообумовлені. Зокрема, продовольча криза в цілому ряді країн, зони голоду на Земній кулі - це результат не лише внутрішнього розвитку цих країн, можливо, в більшій мірі - це результат міжнародного поділу праці та диспропорцій світових господарських зв'язків.

Кожна найменша проблема, що, на перший погляд, знаходиться у якнайдалшому відокремленні від економіки, під час пильного розгляду виявить своє матеріальне, економічне коріння. Поезія, музика, філософія далекі від економічної кризи лише на перший погляд. Для їх друкування, звучання та розповсюдження потрібні цілком визначені матеріальні ресурси.

Глобальні проблеми об'єктивні за своїм характером, далеко не малі і для їх розв'язання потрібні значні кошти, інтелектуальні та фізичні зусилля багатьох людей у багатьох країнах світу. Процеси інтернаціоналізації господарського життя науки, культури створюють підстави для подальшої глобалізації проблем людського життя. НТР сприяла розв'язанню тих, що пов'язані з рівнем та якістю життя людей. По суті, завдяки науково-технічному прогресу створене нове техногенне середовище існування сучасної цивілізації. Водночас цим самим процесом надзвичайно загострені проблеми охорони довкілля, сировинних джерел тощо. "Світ створений нами в результаті мислення на звичному для нас рівні, породжує проблеми, не розв'язані на цьому ж рівні" (А.Ейнштейн). Розв'язання глобальних проблем потребує формування більш високого рівня мислення.

Серед глобальних проблем, що стоять сьогодні перед людством, найгострішою є проблема збереження миру. Людська цивілізація, по-суті, повторює своєю історією біблійне оповідання про Адама і Єву, які до гріхопадіння були безсмертні. Можна сказати, що подібне гріхопадіння всього людства сталося у ХХ ст. До появи сучасних видів зброї кожен усвідомлював: людина - смертна, людство - вічне. Атомне бомбардування Хіросіми та Нагасакі сповістило сумну новину - людство стало смертним. Навіть локальні війни сьогодні здатні завдати природі і людству непоправної шкоди. Мовою військових - неприйнятних збитків.

Цивільний світ не помітив, як змінилося місце військових у суспільстві. Сучасні армії в останніх війнах у всьому світі все частіше не стільки захищають своїх цивільних співвітчизників, скільки захищаються ними. У I світовій війні лише 10% загиблих були цивільними людьми, у II - 50%. Так звані "малі війни" другої половини ХХ ст. змінили пропорцію - 10-15% загиблих - військові, 85-90% - мирні цивільні люди. Ще у II світовій війні прагнули відтягнути бойові дії від міст, протягом попередніх століть майже усі відомі битви відбувалися в полях. Зараз - армії ховаються в містах, їх і бомблять. Отже, збереження миру сьогодні - це проблема виживання людства.

Гонка озброєнь є великою спокусою для військових (значна частина дослідників сучасної югославської війни однією з причин початку конфлікту називає потребу випробувати зброю в умовах реальних боїв). За своєю економічною суттю гонка озброєнь - це форма знищення певної частки національного багатства кожної даної країни. А з екологічних позицій - це суттєвий фактор забруднення навколишнього середовища найнебезпечнішими речовинами, що використовуються для створення зброї масового знищення - ядерної, хімічної, бактеріологічної.

Не лише гонка озброєнь, але і звичайне цивільне виробництво породжує та загострює екологічні проблеми цивілізації. Наше розуміння екологічних проблем дуже далеке від реального їх стану. Слід розуміти: найменше втручання в природну рівновагу породжує дисгармонію. В свій час вчених вразив той факт, що карта розповсюдження поливного землеробства в стародавньому світі майже у найменших деталях повторює карту розповсюдження матерії у світі. Дуже сумнівно, щоб це був випадковий збіг.

Проблема забезпечення людства сировиною та енергією в умовах вичерпання легкодоступної дешевої сировини впирається в проблему подальшого розвитку науково-технічного прогресу, адже тільки створення нових технологій поглибленої переробки та використання усіх видів ресурсів може допомогти в розв'язанні даної проблеми. Припинення гонки озброєнь, роззброєння та конверсія також могли б зіграти роль у вирішенні сировинної проблеми людства.

Проблема освоєння світового океану останнім часом набуває глобальності не лише тому, що джерела сировини на суші вичерпуються і людство все активніше освоює морські родовища. Один з найвідоміших дослідників Світового океану Ж.І.Кусто відзначає, що людство сьогодні, можливо, більше знає про навколосезонний простір, ніж про таємниці Океану.

Глобальною проблемою є і освоєння космосу. Космічні польоти починають давати не лише наукову, але й економічну віддачу. Разом з тим подальше дослідження космосу стає не

під силу жодній країні, зокрема, і все більше потребує об'єднаних і скоординованих зусиль .

Безумовно, існує ще коло інших, цілком земних глобальних проблем. Серед них проблема економічного відставання країн, що розвиваються. Саме на їх долю в основному припадає і згадувана вже проблема голоду, криза заборгованості тощо. Недалекоглядний підхід економічно розвинутих країн проявляється у певному прагненні закріпити відсталість: сьогоднішнім виробникам потрібні не конкуренти, а споживачі та джерела дешевих ресурсів. Але подібний підхід породжує напруженість у світі та служить каталізатором для загострення інших глобальних проблем.

Розв'язання глобальних проблем сучасності вимагає розробки і реалізації колективних програм для забезпечення майбутнього людської цивілізації.

Контрольні запитання і завдання

1. Що собою уявляє глобалізація
2. Окреслите перспективи та проблеми залучення України до глобалізаційних процесів світу
3. Назвіть економічні аспекти глобальних проблем людства
4. Розкрийте суть глобальних проблем сучасності.
5. Назвіть основні шляхи подолання глобальних проблем людства.
5. Визначте класифікація глобальних проблем людства
6. Роль вступу України до СОТ як напрямку входження до світогосподарських відносин